

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

ТАВРИЧЕСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
им. В. И. Вернадского

Том 18 (57). № 2
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Симферополь
2005

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. В. И. ВЕРНАДСКОГО

Научный журнал
Журнал основан в 1918 г.

Том 18 (57). № 2

Юридические науки.

Симферополь

2005

ISSN 1606-3715

Свидетельство о регистрации – серия КМ № 534
от 23 ноября 1999 года

Редакционная коллегия:

Багров Н. В. - главный редактор
Бержанский В. Н. - заместитель главного редактора
Ена В. Г. - ответственный секретарь

Печатается по решению Ученого совета Таврического национального
университета им. В. И. Вернадского от 2005 г., протокол № 8 от 05.04.2005 г.

Редакционный совет серии «Юридические науки»

Тимощук А.В., доктор юридических наук, профессор

Ротань В.Г., доктор юридических наук, профессор

Рубаник В.Е., доктор юридических наук, доцент

Дубко Ю.В., доктор юридических наук, доцент

Гуренко М.М., доктор юридических наук, доцент

Скакун О.Ф., доктор юридических наук, профессор

Подписано в печать 05.04.2005. Формат 70x100 ¹/₁₆
12,0 усл. п. л. 12,75 уч.-изд. л. Тираж 500. Заказ № 5-УЗ.
Отпечатано в информационно-издательском отделе ТНУ.
пр. Академика Вернадского, 4, г. Симферополь, 95007

"Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського"

Науковий журнал. Серія "Юридичні науки". Том 18 (57). № 2.

Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2005

Журнал заснований у 1918 р.

Адреса редакції: пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

Надруковано в інформаційно-видавничому відділі Таврійського національного університету
ім. В. І. Вернадського. Пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

© Таврический национальный университет, 2005 г.

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 347.23(477) (091)

Рубаник В. Є.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, АБО КУДИ СПРЯМОВАНО ВЕКТОР ІСТОРИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

На всьому протязі багатовікової історії нашого народу ніколи, мабуть, так гостро не поставало питання про роль і місце України у світовій цивілізації, як це має місце зараз, коли після стрімкого краху Союзу РСР вона опинилася буквально на роздоріжжі. Громадська й наукова думка – і не тільки вітчизняна, але й закордонна – будучи схвильованими незалежністю і традиційною непередбачуваністю історичного вибору більшості пострадянських республік, перебувають у напруженому пошуку.

У рамках даної статті внаслідок її обмеженості не розглядаються багато які з низки юридичних й чисто економічних аспектів проблеми [1], – у даному випадку нас цікавить питання визначення місця приватної власності у системі суспільних відносин в Україні, у самореалізації людської особистості, у її самодостатності, намагання позначити, що буває, коли у людини є приватна власність, і що буває, коли її в неї немає, яке суспільство формується, коли воно складається з людей, більшість яких позбавлена власності. В якості постановочного хотілося б виокремити й питання про причини, які привели українське суспільство до стану розбитого корита, оскільки вони безпосередньо виникають з відносин власності, що склалися в нашій країні. Інакше кажучи, тезово хотілося б дати кілька штрихів до аналізу суспільних функцій приватної власності, якими споконвічно визначався і визначається статус людини у суспільстві, результати її життєдіяльності, а в кінцевому рахунку – те, ким вона стає, завдяки наявності в нього власності чи внаслідок відсутності її: суб'єктом чи то ж об'єктом суспільних відносин.

У науковій і публіцистичній літературі донині існує думка, сформульована ще О.І. Герценом: „Я не шкодую про двадцять поколінь німців, витрачених на те, щоб уможливити Гете, і радуюся, що псковський оброк дав можливість виховати Пушкіна. Природа безжалісна, "вона мати і мачуха разом; вона нічого не має проти того, що дві третини її добутоків йдуть на харчування однієї третини, аби вони розвивалися. Коли не можуть усі добре жити, нехай живе небагато, нехай живе один – за рахунок інших, лише кому-небудь було б гарно й широко” [2]. Стосовно проблеми історичного вибору України сучасна наука виділяє кілька основних позицій: по-перше, акцентується увага на тому, що утворення давньоруської держави здавна проходило під впливом Європи і прийняття християнства, – тобто

як частини європейської цивілізації; по-друге, в середні століття слов'яно-русько-українська державність формувалася частково під впливом Золотої Орди (по типу східної деспотії), частково – під литовсько-польськими впливами (західноєвропейськими); внаслідок цього, по-третє, ні державно-правовий, ні суспільно-політичний розвиток України не є у своїй еволюції тотожним ні Заходу, ні Сходу, а більшою мірою він відповідає ідеології євразійства.

На наш погляд, якщо з першим і другим твердженням можливим є погодитися, то з третім – далеко не повністю. Ще Л.Морган показав, що рід являє собою установа, спільне для всіх народів, – аж до їхнього вступу в епоху цивілізації, а то навіть і пізніше. У принципі, в загальному і цілому, суспільна організація у всіх народів є більш-менш ідентичною, і хоча, звісно, певні розходження мають місце, але все ж вони не настільки істотні, щоб визнавати їх за принципові. Іншими словами, можливим є стверджувати, що історія – типологічна; тому говорити про те, що якась окремо взята країна може існувати й розвиватися сама по собі, – тобто про винятковість її шляху розвитку, – буде, очевидно, невірним. У культурно-цивілізаційному плані людство єдине; за визначенням К.Ясперса, „единство человечества находит свое отчетливое выражение в том несомненном факте, что повсеместно на Земле обнаруживается близость религиозных представлений, форм мышления, орудий и форм общественной жизни. Сходство людей при всем их различии очень велико” [3], а нації є лише проміжною, перехідною ланкою у розвитку етносів у напрямку до наднаціональної, планетарної єдності.

Однією з головних підстав для постановки питання про винятковість історичного шляху Росії, України й Білорусії в науковій думці послужили принципові відмінності слов'янської традиції врегулювання відносин поземельної власності від західної: і в Росії, і в Україні, і в Білорусії (у різних, правда, обсягах) аж до жовтневого перевороту 1917 р. зберігалася общинне землекористування селян, що найсуттєвішим чином позначалося і на поміщицькому землеволодінні. Аналізуючи проблему земельної власності в Росії, Л.В. Милов виходить у першу чергу з факту великих розходжень у клімато-географічних умовах Заходу і Сходу: більш сприятливий клімат Західної Європи дозволив селянським господарствам індивідуалізуватися й усталитися вже на зорі цивілізації. Сільська громада як форма виробничого співробітництва колективу індивідів дуже швидко трансформувалася там у соціальну організацію земельних власників-хліборобів. Внаслідок цього сформувався такий тип державності, який був покликаний регулювати взаємини соціальних груп суспільства і здійснювати представницькі функції зовні країни, анітрохи не втручаючись у господарсько-економічні справи свого населення. Таким чином, центр тяжіння у розвитку західної держави зосередився „внизу”, у селянському господарстві, у справі городянина-ремісника чи купця. Звідси й виникають і те дивне багатство, і розмаїтість форм індивідуальної діяльності, бурхливий розвиток культури, мистецтва, порівняно ранній розвиток науки [4].

На Сході ж Європи кліматичні умови були набагато суворішими, через що поодинокі освоювати земельні угіддя для створення свого господарства селянам було не завжди посилено. Ця обставина виявилася надзвичайно негативною для зародження й розвитку індивідуального селянського господарства. Але чи була вона

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, АБО КУДИ СПРЯМОВАНО ВЕКТОР ІСТОРИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

вирішальним гальмом у його розвитку на основі приватновласницьких ринкових відносин, які єдино забезпечують нормальне буття економіки? З іншого боку – і ранньофеодальній, і середньовічній, і більш пізній державі потрібний був народ-воїн – легкий на підйом, готовий по першому ж заклику рушити з місця, йти в похід, на війну, не будучи прив'язаним до землі власником. Як виявлялося, одна справа – керувати голотою, й зовсім інша – господарем, який твердо стоїть на власних ногах і в першу чергу заклопотаний не якимись там далекими завойовницькими походами, а своїм власним господарством. Переборюючи подібні власницькі намагання, держава утвердила умовну форму феодального землеволодіння, різко посилюючи політико-економічну роль бюрократії. Панівний клас дворян опинився у прямій залежності від государя, точніше, – від його оточення, від тієї центральної влади, яка наділяла маєтком за службу.

Чому ж державі довелося і вдалося поводитися так безцеремонно навіть і стосовно свого панівного класу? Як уявляється, посилення ролі держави об'єктивно вело до формування паралельно з панівним класом ще одного пануючого класу як фактично керуючого державою – численної бюрократії, що включала в себе і частину дворянства. Бюрократія підсилювалася тим, що станова корпоративність українського дворянства була ще досить слабкою, через що розколувати її не було надто тяжким завданням. З іншого боку пануюче положення бюрократії перешкоджало змінам, еволюційному розвитку самої держави, оскільки бюрократія прагнула відірвати країну від світової цивілізації, особливо після того, як там відбулися антифеодальні революції. Тоді ж, коли бюрократія намагалася ліквідувати відставання країни, наздогнати передові західні країни в економічних відносинах, вона це намагалася зробити шляхом вдосконалення техніки і технології виробництва – і тільки, не розуміючи того, що це відставання є по суті вторинним, а первинним, і головним є відставання у соціальному розвитку (запізнення зі скасуванням кріпосного права; скасування його з обмеженням селян у праві на приватну власність, з відрізанням у них значної частини надільних земель („відрізки”) на користь поміщиків, не торкаючись феодальної власності; збереження общинного землекористування; зміцнення і розвиток державної власності у промисловості і т.д.). Тому очевидним буде те, що в основі українського, рівно як і російського, і білоруського технічного і технологічного відставання лежить, у першу чергу, відставання соціальне; фундаментом же останнього виступають нерегульовані належним чином відносини власності, котрі не дозволяють сформувати становий хребет суспільства – могутній, міцний, стійкий численний середній клас власників, який не був створений ні реформою 1861 р., ні наступним, – аж донині, – розвитком суспільства.

Безперечно, що фундаментальною основою людського буття виступає економіка [5], закони розвитку якої є універсальними: повсюди економічне життя будь-якого суспільства організоване на засадах поєднання приватної і суспільної власності. Стосовно до різних країн уся різниця, на наш погляд, може бути зведена до простих розходжень у пропорціях співвідношення приватної й суспільної

власності. При цьому друга складова, котра, як правило, у більшості випадків ставала державною, опинялася затим у цілковитому розпорядженні державної бюрократії. В умовах Заходу вдалося знайти краще співвідношення приватної власності із суспільною: там буржуазні революції послідовно вирішували свої задачі по ліквідації монополії феодалів на власність й утвердження принципу розосередження власності у народі як ще в процесі суспільного перевороту, так і пізніше – у другій половині ХХ ст., пройшовши етапи первісного накопичення й монополізації. У результаті всього цього сьогодні на Заході сформувався „демос” – могутній середній клас власників, який виступає стійкою соціальною базою демократичного устрою західного суспільства.

Характерним виступає те, що у суспільних відносинах на Заході давно встановився пріоритет особистості, і саме цей пріоритетний розвиток особистості забезпечив Заходу нинішній його статус. Захід раніше від інших регіонів віднайшов універсальний для всієї планети шлях розвитку, що послугувало передумовою колонізації ним інших частин світу. І хоча ця колонізація відбувалася на етапах пізньофеодального і ранньокапіталістичного суспільного розвитку, із усіма тими негуманними наслідками, які випливали звідси, проте, по-перше, колонізовані Заходом народи тим самим прилучалися до цивілізації; по-друге, у міру гуманізації людства вони звільнялися від колоніального гніту й за допомогою колишніх метрополій знаходили можливість розвиватися відповідно до загальних історичних законів – скажімо, приклад з історії взаємовідносин Великобританії й Індії та результати наступного постколоніального соціально-економічного й політико-правового розвитку останньої свідчать у цьому плані самі за себе.

В умовах же Сходу держава із самого початку мала значну владу над усім суспільством. З часом ця влада своєкорисливою бюрократією поступово була доведена до ототожнення себе із суспільством, наслідком чого став лозунг: „Інтерес держави (нібито суспільства) – понад усе!” І якщо в тих українських землях, які в різний час перебували у складі Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії, Польщі, Чехословаччини, Румунії й Угорщини, при всіх економічних і соціальних негараздах все ж зберігалася приватна власність як основа суспільного устрою, то Російська держава, строго дотримуючись лише власних інтересів, визнаючи принцип приватної власності тільки для незначної частини суспільства, до початку ХХ ст. сформувала майже цілком „обезвласнений” народ-найманець у складі селян-напівпролетарів (дві третини яких складала повна біднота) і пролетарів. Скасування кріпосного права, наступні революційні події, будівництво „соціалізму” в одній окремо взятій країні, „перебудова” й пострадянські реформи 90-х рр. свідчать про те, що Україна у своєму розвитку при всіх відхиленнях від світових стандартів, із запізненням, важко, але все ж йде у загально-цивілізаційному напрямку: до формування громадянського суспільства з ринковою економікою, при домінуванні у ній приватної власності. Ця могутня тенденція, пробиваючись крізь усі тенета, відкидає нав’язану суспільству державою, яка відійшла у Лету, теорію й практику „винятковості” російсько-українсько-білоруського шляху розвитку.

Попередні й нинішні досягнення Заходу є для нас тим орієнтиром, до якого слід прагнути, – однак цілком визначене прагнення „європеїзувати” Україну не може

**ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СИСТЕМІ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, АБО КУДИ СПРЯМОВАНО
ВЕКТОР ІСТОРИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ**

досягти мети „європейським” же шляхом – така можливість вже давно втрачена, оскільки етап первісного нагромадження капіталу в Україні, не пройдений за більш сприятливих умов початку минулого століття, є абсолютно нездоланим на початку нового. Через це повернутися у загальносвітове цивілізаційне русло розвитку Україна може як би з „іншого кінця”. Захід перебував у цивілізації, розвиваючи приватну власність у всіх її іпостасях, сприяючи тому, щоб приватними власниками ставали якнайбільше людей, розширюючи їхні ряди підняттям добробуту пролетарів фізичної і розумової праці. І ми будемо змушені творити суспільство приватних власників, наділяючи громадян власністю, роздержавлюючи економіку, індивідуалізуючи національне багатство, – так буде неодмінно, незважаючи на сьогоднішнє розграбування державної власності чиновниками і кримінальними структурами.

При всьому розходженні Сходу і Заходу соціально-економічна структура їхніх суспільств є тотожною і розвиваються вони, у кінцевому рахунку, в одному й тому ж самому напрямку, оскільки всі розходження між ними у сутнісному відношенні можна звести до одного кількісного параметра – до різних пропорцій соціально-економічних структур з відповідними природними причинами відставання чи випередження у соціально-економічному розвитку. Тенденція до зближення, точніше – до підтягування відстаючих до рівня передових в історії виявлялася завжди, а зараз вона стає домінуючою в політиці і практиці все більшого числа народів [6]. Незважаючи на те, що „модернізація, яка доганяє”, зазнала невдачі, – і це визнається зараз майже всіма провідними вченими світу [7], – вона, проте, не може стати непереборною перешкодою для відсталих народів у їхньому прагненні наздогнати передові країни. Не будь так, будь-яке вольове втручання у хід історії в тій чи іншій країні повело б останню у зовсім іншому, відмінному від світового розвитку напрямку, причому безповоротно. На практиці ж таке відхилення веде лише до тимчасового гальмування розвитку, до відставання тієї чи іншої країни або регіону від світових стандартів. А потім, так чи інакше, дія загальних законів (тенденцій) розвитку бере своє, і суспільство повертається (або ж прагне повернутися) на шлях, яким йдуть передові, високорозвинені країни. Саме так відбувається зараз і в Україні.

Імперська держава, поглинувши суспільство, не дозволивши розвинути громадянському суспільству, ставши вирішальною силою суспільного буття, тобто маючи монополію на дію (і в цьому принципово відрізняючись від західної моделі держави), загальмувала її розвиток, що підвело до революцій 1917 р. Традиції російської державності були закріплені й доведені до абсурду більшовизмом [8], внаслідок чого країна виявилася виведеною на узбіччя світової цивілізації. В той же час слід зазначити, що починаючи ще з Московської держави XVI ст. і Російської держави наступних століть, наявним було й прагнення не відокремлюватися від Заходу. Іноземні письменники, які бували в Росії, спостерігали „широкі претензії стати нарівні з іншими, навіть вище багатьох інших, відмічали бажання вписатися в

число нащадків Августа і пристати до родини християнсько-європейських держав, при першій же нагоді зав'язати з ними зносини, створити спільні інтереси ..." [9].

Аналіз через призму відносин власності показує, що економічний уклад усіх країн ґрунтується на приватній власності громадян і державній власності. Розходження між Заходом і Сходом – у домінуванні другої над першою на Сході, і навпаки – на Заході; наслідком цього й явилось відставання Сходу (включаючи Україну) від Заходу. Особливої „винятковості” українського шляху, особливої „української цивілізації”, як це намагаються довести деякі ура-патріоти, у загальноприйнятому значенні поняття „цивілізація” теж немає. Є лише спроба відхилитися від загального вектора розвитку світової цивілізації, що і вдається (маючи на увазі „відстати”), щоб потім спробувати хоча б наздогнати. У підсумку ми знову ризикуємо опинитися мало не на узбіччі світової цивілізації.

Історично процес здобуття людиною свободи є безпосередньо пов'язаним з розвитком матеріального багатства, з рухом права власності на засоби виробництва у суспільстві. Клас чи соціальна верства, які зуміли зберегти свою власність від переходу її до іншого класу (соціальної верстви) або ж оволоділи нею тим чи іншим шляхом, ставав (залишався) вільним, люди, які його складали, були вільними. Але чи значить це, що, якщо „так було”, то інакше й не могло, і не повинно було бути? Чи правив світом корисливий інтерес правлячих класів, які, задовольняючи свої інтереси з надмірностями, давили творчі започаткування у підвладній їм більшості суспільств, і тим робили історію такою, якою вона й стала? Якщо могло бути лише так, як було, то об'єктивний процес руху власності повинен був вести до багаторазової її монополізації: рабовласницької, феодальної, капіталістичної (державно-капіталістичної), – з тим, щоб на останньому етапі, підвівши людство до межі загальної катастрофи (соціальної й екологічної), розвернутися у зворотному напрямку – до якомога ширшого розосередження власності у народі, і тим самим врятувати людство від загибелі. Чи не в цьому полягає загадка історії?!

За всіх часів визвольний рух трудящих мас народу був спрямований проти власності взагалі й проти приватної власності – особливо. Це найбільше яскраво було виражено у відомому загальноселянському гаслі стосовно головного об'єкта права власності: „Земля – нічия, земля – Божа”. Нестримне бажання селян покінчити з поміщицьким землеволодінням, яке в середньому перевищувало середні селянські наділи більше, ніж у 300 разів [10], само собою підкреслювало їхнє майбутнє „власництво” на землю. Біглий аналіз соціальної структури українського суспільства на початку ХХ ст. показує, що більше 80% складало селянство, дві третини якого – біднота, позбавлена власності у необхідних для нормального існування кількості й якості, тому значною мірою вона складалася з батраків і відхідників (сезонних пролетарів). До селянства примикав геть-чисто позбавлений власності промисловий пролетаріат, вихідці з якого до того ж постійно поповнювали собою люмпенський прошарок. Над усіма ними піднімалися землевласники (дворяни) – менше 1% населення, приблизно по стільки ж представників буржуазії й духівництва. За способом життя до власників примикали чиновництво й еліта інтелігенції, нижчі ж її шари були ближчими до пролетарів.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, АБО КУДИ СПРЯМОВАНО ВЕКТОР ІСТОРИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

На рубежі XIX-XX ст. український капіталізм стрімко набирив оберти, але оскільки це зростання капіталізму досягалося через руйнування соціально-економічного становища переважної більшості народу, то наступні антивласницькі проекти більшовиків дуже легко наклалися на українську дійсність. Українське суспільство давно було хворим й зовсім не імунізованим від соціальної хвороби, іменованою революцією, бунтами, повстаннями. Неповних тринадцять років початку XX ст. дали три революції, остання з яких стала настільки руйнівною, що вивела країну майже на узбіччя світової цивілізації.

У чому ж полягала „неімунізованість” Російської імперії й України як її складової частини від революції? Як уявляється, у тому, що держава протягом ряду сторіч ігнорувала принцип приватної власності для більшості народів. Історія Російської держави – це історія „обезвласнення” народу, не тільки не припиненого, але й навіть закріпленого в якості державної політики селянською реформою 1861 р. з її „відрізками” селянських земель на користь поміщиків і викупних платежів за селянські наділи, які набагато перевершували їхню ціну, і які вносилися селянами в банк аж до 1905 р. (майже п’ять десятиліть!). Потім ця політика була підсилена столипінськими законами 1906-1910 рр. по пограбуванню й удушенню селянської громади, за рахунок земель якої й руйнування більшості селянства самодержавство намагалося утвердити принцип приватної власності на землю для заможного прошарку – щоб заможне селянство у майбутньому не претендувало на землі дворянства.

Як досягти „соціального імунітету” сьогодні? На нашу думку, соціальний імунітет полягає у правильному вирішенні проблеми власності. Якщо звернутися до розуміння багатства Марксом – розуміння багатства як самостійної сили, то не можна не помітити, що саме у цьому розумінні й міститься ключ до розгадки принципу класово-пролетарського підходу марксизму до пояснення минулого, сьогодення й майбутнього людського суспільства. Багатство, на думку Маркса, може взагалі існувати тільки завдяки примусовій праці – рабству або опосередкованій примусовій праці – найманій праці [11]. Це твердження класика марксизму побудоване на констатації реалій його часу, а також історії – і тому вірне. Отже, багатство як самостійна сила має місце завдяки примусовій праці в обох її формах, – якщо воно є надбанням окремих приватних осіб, і його позбавлена більшість народів. Виходить, для того, щоб багатство не стало самостійною силою і не формувалося примусовою працею, тобто, щоб останнього взагалі не було, потрібно багатство зробити надбанням усіх: тоді всі працездатні індивіди будуть трудитися на об’єктах своєї власності, оформленої в тому чи іншому вигляді. Найманій же працівник у чистому вигляді (повністю „обезвласнений”) скасовується, чим скасовується і примус до праці. Примус же до праці лежить в основі всіх інших форм насильства над людиною, а насильство, як відомо, викликає відповідну реакцію: звідси – нескінченний процес у житті людства, заснований на насильстві над всім і вся. Частина людства (західна демократія) у другій половині

XX ст. знайшла заміну примусу до праці; вона – у розосередженні власності в народі.

Тому можливим є констатувати, що сама по собі приватна власність – ні гарна, ні погана: все залежить від того, на яких започаткуваннях вона існує й діє. Як і будь-яке інше явище (предмет), вона несе в собі і позитивну, і негативну сторони: тим, у кого вона є (у достатній кількості й якості), вона дає можливість відчувати свою самодостатність, протистояти деспотизму влади. Негативна її сторона виникає з того, що й дотепер вона далеко не у всіх людей буває. У кого її немає, виявляються позбавленими самостійності, нездатними протистояти вторгненню інших в їхнє особисте життя. Звідси випливає, що головною метою регулювання приватновласницьких відносин повинне стати перетворення всіх людей на власників і недопущення руйнування одних як способу збагачення інших. Суспільство зобов'язане задіяти для всіх своїх членів те, що дається приватною власністю, виходячи з необхідності подолання усього того негативного, що виходить при її відсутності, що тягне за собою убогість для більшості.

Захід домігся видатних успіхів, розвиваючи особистість, утверджуючи індивідуалізм, який у своєму розвитку пройшов два етапи. На первісному етапі нагромадження капіталу індивідуалізм призвів до збагачення небагатьох і розорення більшості. Цей етап монополістичного капіталізму приніс людству дві світові імперіалістичні війни і ледве було не встановив панування тоталітарних режимів. На демократичному етапі розвитку капіталізму індивідуалізм, аж ніяк не сходячи з арени суспільного життя, став реалізовуватися відносно все більшого числа людей через демократизацію капіталу, і нині у провідних країнах власниками у різних формах є до двох третин суспільства [12].

Нині Україна судорожними зусиллями намагається стати на шлях реформ, обираючи то один, то другий, то третій рецепти модернізації й реформування суспільних відносин. Як зазначав В.Бодров, „на початку ринкових перетворень (1992-1995 рр.) у концептуальному визначенні стратегії трансформаційних процесів панували уявлення й оцінки міжнародних фінансових організацій. Натомість сьогодні спостерігається певний теоретичний переворот. Стає більш критичним ставлення не тільки до соціальних та економічних наслідків заходів, спрямованих на швидку стабілізацію і приватизацію, а й до їх теоретичного фундаменту – неокласики, яку звинувачують в обмеженості та утопізмі. ... Трансформація економічних систем означає, насамперед, встановлення нових правил гри, відповідно до яких спочатку змінюються лише „екстернальні інституції” (закони і т. ін.). Проте успіх економічних трансформацій значною мірою залежить від того, чи вдалося змінити „інтернальні” інституції (цінності, настанови, звичаї)” [13]. З усіх цих рецептів одні є більше, інші – менше прийнятними для сучасних українських реалій, вони можуть застосовуватися як поодиночі, так і у своїй сукупності, відбираючи найкраще із кожного, однак при цьому не є можливим погодитися лише з однією, пропонованою окремими авторами точкою зору, відповідно до якої виняток у соціально-економічному поступі складає не Схід, тобто, не Росія, Україна й Білорусія, а Захід, який процвітає на більшій частині шляху свого розвитку. Тому здається, що сьогоднішня наша низька здатність до бізнесу – наслідок

**ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СИСТЕМІ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, АБО КУДИ СПРЯМОВАНО
ВЕКТОР ІСТОРИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ**

багатовікового, доведеного більшовиками до абсурду, заперечення принципу приватної власності для більшості народів, і треба тільки дивуватися тому, що в нас ще є люди, які відповідають вимогам універсального закону життя людства – люди схильні і здатні до підприємництва. Хотілося б вірити, що число їхне різке зросте, коли ми станемо на шлях дійсного перетворення всіх громадян на реальних власників національного надбання, оскільки іншим шляхом створення середнього класу є лише кримінальний, якого понад усе хотілося б уникнути.

Встановлюючи „екстернальну” частину трансформаційних процесів відносин власності, Верховна Рада України свою частку справи зробила, прийнявши новий Цивільний кодекс, побудований на засадах приватного права, і низку важливих законів, якими врегульовуються майнові відносини у тій чи іншій їх частині. Залишається лише якнайшвидше завершити встановлену чинним законодавством України процедуру введення Кодексу у дію і забезпечити проведення його приписів у життя.

Про те ж, якою повинна бути роль виконавчої влади у реформуванні відносин власності, наскільки глибоким повинне стати втручання держави у ці процеси – це відомо і сказано вже давно, хоча б Кейнсом, і рецепти ці підтверджені практикою: шляхом гарантованих держзамовлень забезпечується зростання виробництва і купівельної спроможності населення, що, у свою чергу, веде до зростання виробництва в групі В, група В створює додатковий попит у групі А, що веде там до зростання виробництва і купівельної спроможності працюючих – і так далі. При цьому відновлюється нормальна циркуляція фінансів у державі і збір податків перестає бути нерозв’язною проблемою, що, у свою чергу, знімає проблему фінансування бюджетної сфери. Саме так і виходили США зі своєї Великої Депресії. Та й донині – варто якій-небудь корпорації виявитися на грані краху і зупинки виробництва – американське держава негайно вживає заходів по виправленню положення. Не зайвим буде також згадати й про те, що коли торгівля, особливо зовнішня, перебувала в руках держави, то доходи від неї йшли до бюджету, й на ці доходи фінансувалися лікарні і школи, наука й оборона. При цьому, зрозуміло, дуже важливим буде питання оптимізації форм і методів державного управління економікою з метою забезпечення її високої ефективності, але це – вже інше питання, точно так само, як різними є питання про необхідність управління взагалі і його технологію, яка може бути різною за різних умов, а також питання стратегії й тактики управління. Рецепти ж на кшталт „чим менше крутити кермо – тим краще”, може бути, й виглядали б доречними на „швидкісній магістралі”, але є смертельно небезпечними на тому гірському „серпантині”, на якому, як здається, Україна сьогодні й знаходиться, виконуючи роль буфера між Сходом і Заходом. Тому найголовнішою у процесі реформування відносин власності в Україні, на наш погляд, виступала, виступає й виступатиме проблема відшукування того балансу між власністю приватною й державною, який задовольнить інтереси якомога більшої частини суспільства, й тим самим утримає його від соціальних негараздів.

Список літератури:

1. Зацікавленого читача адресую до більш об'ємних наших праць з цих питань: Рубаник В.Є., Домашенко М.В. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. – Харків: Факт, 2002. – 550с.; Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку. – Харків: Легас, 2002. – 352с.
2. Герцен А.И. С того берега // Собр. соч.: В 30 т. – Т.6. – М.: Госиздат, 1955. – С. 55-56. (Тут і далі – переклад наш. – В.Р.).
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – С.257.
4. Милов Л.В. Общее и особенное российского феодализма // История СССР. – 1989. – № 2. – С. 39-67.
5. Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – С.122.
6. Суперфин Л.Г. Осознание общецивилизационного сдвига и проблемы выработки новой парадигмы в социально-экономической мысли Запада. – М.: ИЭ РАН, 1992. – С.32-33.
7. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М.: Новости, 1992. – С.187-188.
8. Тен В. Собственность как она есть: Почему демократические революции заканчиваются диктатурами? – Малоярославец, 1993. – С.12.
9. Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. – М.: Прометей, 1991. – С.129
10. Суслов И. Закономерный финал концепции огосударствления крестьянства // Вопросы экономики. – 1989. – № 8. – С. 89.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.46. – Ч.1. – С.281.
12. Супян В.Б. Собственность работников на американских предприятиях // США: экономика, политика, идеология. – 1991. – № 5. – С. 78-82; Тарасова Н.Н. США: акционерная собственность трудящихся // Полис: Политические исследования. – 1991. – № 2. – С. 106-115.
13. Бодров В. Державне регулювання трансформаційних процесів в економіці: інституціональний підхід // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2002. – №3. – С.78.

УДК 341.222

Макарчук В. С.

РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р. У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Свого часу, ще за кілька років до розпаду СРСР, відомий радянський історик Л.Безіменський оприлюднив секретний протокол до пакту Ріббентропа-Молотова і зробив досить несподіваний висновок: „Можна константувати, що за змістом жодний з пунктів не виходив за рамки широко розповсюдженої у ті часи практики. Аналогічні секретні домовленості малися у демократій з Англією, Італією, Німеччиною, а також у Польщі” [1]. Вказана теза не викликала заперечень у присутніх на «круглому столі» світил радянської науки – В.М. Фаліна, В.Л. Малькова, О.А. Ржешевського, В.Я. Сіполса, А.А. Іскандерова.

Проте у грудні того ж таки 1989 р. II з'їзд народних депутатів СРСР, услід за генеральним секретарем КПРС М. Горбачовим, засудив додатковий секретний протокол і оголосив його „недійсним з моменту підписання”. Схоже, колишній ставропольський комбайнер свого часу не надто ретельно вивчав міжнародне право на юридичному факультеті МДУ ім. М.В. Ломоносова. На зорі т. зв. Радянської влади інший російський „юрист” Володимир Ленін опублікував і оголосив „безумовно і негайно відміненими” таємні договори царської Росії [2], зокрема угоду 1916 р. з Японією про спільні колоніальні дії у Китаї, угоду 1916 р. між Росією, Великобританією і Францією про розподіл Туреччини, російсько-британський таємний договір і конвенцію 1907 р. про сфери впливу в Ірані, Афганістані і Тибеті та ін. Проте навіть цьому революціонеру у голову не могло прийти оголосити вказані договори і угоди *недійсними з моменту підписання*. Підставою горбачовської, визнаємо, дуже запізнілої „недійсності” послужила нібито суперечність радянсько-нацистських домовленостей принципам *ius cogens*, тобто загальноприйнятих у міжнародному праві норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не маючи змоги з фактами у руках довести, що 23 серпня 1939 р. Молотов і Ріббентроп „здійснили четвертий поділ Польщі” (з точки зору права це не більше, ніж красива метафора), сучасні критики радянської зовнішньої політики періоду Другої світової війни наполягають на тому, що Сталін свідомо дав Гітлеру карт-бланш на розв'язання війни проти Польщі, а відтак – у якості активного підбурювача і посібника – здійснив злочин проти людства. Вказана теза дістала загальне поширення, потрапила на сторінки сучасних підручників і посібників з міжнародного права. Так, А. Дмитрієв та В. Муравйов дали нищівну оцінку секретним протоколам: „аморальні і протиправні” [3].

Постановка завдання. Сучасна незалежна Україна є правонаступницею Української РСР, і, відповідно, повинна нести відповідальність за нібито деліктні дії

свої правопередниці. Автор вважає, що дії Радянського уряду, пов'язані з т. зв. радянсько-нацистською змовою, цілком вкладалися у норми тогочасного міжнародного права, а відтак не були „протиправними” Звідси робиться висновок, що висування у майбутньому будь-яких можливих претензій до України, пов'язаних із зміною її кордонів у роки Другої світової війни та наслідками цих змін (націоналізація власності іноземних компаній, репресії та депортації «іноземних громадян» тощо), є безпідставним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відразу зауважимо, що сучасне міжнародне право, зокрема Віденська конвенція по праву договорів 1969 р. (ст.64), стверджує: хоча з появою нової імперативної норми, договір, укладений з її порушенням, припиняється і стає недійсним, нова імперативна норма не має зворотної дії стосовно уже здійснених актів. Так, наприклад, домовленості, що стосуються територіальних питань, укладені і приведені у виконання в період, коли вони не суперечили діючому на той час міжнародному праву, не підлягають повторному розглядові. *Tempus regit actum*. Для прикладу, КНР була вимушена поважати угоди по “оренді” Гонконгу і Макао, укладені в умовах XIX ст., коли відповідні домовленості були насильно продиктовані Китаю з порушенням нині загальноприйнятих принципів рівноправності суб'єктів міжнародного права.

Більше того, як загальне правило, норми міжнародного права зворотної сили не мають, їх дія поширюється лише на ті відносини, котрі виникли після появи цих норм. Це ще й загальний принцип права (*Lex prospicit, non respicit; Lex retro non agit*), а у відношенні до договірної права відсутність зворотної сили закріплена у ст. 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

Імперативний принцип поважання територіальної цілісності і політичної незалежності держав іншими суб'єктами міжнародного права у його сучасному правовому розумінні остаточно склався не раніше 1945 р., коли він був сформульований у Розділі 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй. У першій половині XX ст., включаючи і міжвоєнний період, міжнародне право було не настільки категоричним.

В якості аргумента наведемо цитату з опублікованої у 1951 р. праці провідного американського дипломата, колишнього посла США в СРСР Дж. Кеннана: “Система національних держав не є і не повинна бути статичною. За своєю природою це непостійний феномен, що перебуває у стані безперервної зміни. Історія показує, що воля і здатність окремих народів вносити свій внесок в міжнародну спільноту постійно змінюється. Тому логічно, що національні форми (а що інше представляють собою такі речі, як державні кордони і уряди?) також повинні змінюватися. Завдання системи міжнародних відносин полягає не в тому, щоб заважати цьому процесові змін шляхом (створення) юридичної гальмівної сорочки, але у тому, щоб полегшити цей процес: робити легшими переходи, пом'якшувати різкості, до яких нерідко допроваджує цей процес, ізолювати і послаблювати конфлікти, які він викликає, і вести до того, щоб ці конфлікти не набували таких форм, які надто порушували б міжнародне життя у цілому. Але це завдання дипломатії у найбільш старомодному розумінні цього слова. Для вказаних цілей право надто абстрактне, надто негнучке, надто важко пристосовуване до вимог, які

**РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р.
У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА**

виникають з обставин, які не можна обумовити і передбачити” [4]. Так, безумовно, Дж. Кеннан практик, а не теоретик міжнародного права. Тим не менше, праця його вийшла у світ через шість років після проголошення принципу територіальної цілісності держав, закріпленого в пункті 4 статті 2 Статуту ООН. І, якщо висновки практика, розходяться з імперативним міжнародно-правовим документом, то пояснення слід шукати у тому, що сама норма поважання територіальної цілісності суверенних держав у 1951 р. ще була надто “свіжою”, лише розпочала своє утвердження у якості загальної норми права.

В сучасному міжнародному праві (від 1945 р.) закріплений принцип непорушності державних кордонів, категорична заборона зміни існуючих міждержавних границь силовими засобами. Міжвоєнне (1918-1939 рр.) міжнародне право визнавало за своїми суб’єктами “право” на війну [5]. Зрештою, нормою була і практика набуття титулу шляхом завоювання.

„Титул на територію, – писав ще у 1957 р. американський авторитет у галузі міжнародного права У.Гулд, – може також бути надбаний силовою або мирною анексією. Законність титулу через завоювання була поставлена під сумнів лише у недавні роки у відповідності з деклараціями проти вдавання до війни, що ведуть свій початок від Ковенайту Ліги Націй. Доктрина Стімсона, що містить невизнання результатів завоювання, та серія пан-американських домовленостей у сукупності з обмеженим визнанням доктрини Сімсона Лігою Націй породили погляди про відмирання доктрини, у відповідності з якою завоювання забезпечує легальний титул на територію” [6]. Тобто – через чотири десятиліття після заснування Ліги Націй та 12 років після прийняття Статуту ООН – американський юрист-міжнародник вказував лише на те, що „право” завойовника „поставлене під сумнів”.

Практика міжнародних відносин періоду 1918-1941 рр. закріплювала використання права на війну, в тому числі і з метою зміни існуючих – і підтверджених попередніми міжнародними договорами! – державних кордонів. Як приклад, можемо навести широко відомий Пакт Трьох. 27 вересня 1940 р. у Берліні Німеччина, Італія та Японія, до яких згодом приєдналися Угорщина, Словаччина і Болгарія, досягли угоди про взаємну допомогу і співробітництво у встановленні “нового порядку” (Neordnung) в Азії та Європі. У заявах, зроблених з приводу підписання Троїстого пакту, представники гітлерівської Німеччини, Італії і Японії відверто проголосили в якості своєї мети анексію чужих територій [7].

Але радянсько-нацистська «змова» 23 серпня 1939 р. була далекою навіть від цієї, звичної для тогочасного світу практики. Секретний протокол до Пакту про ненапад 23 серпня містив лише згадку про «сфери інтересів», а не якісь погоджені дії по окупації чи інкорпорації чужоземних територій.

У сучасній науковій думці популярною є теза про те, що, уклавши пакт з Гітлером, Сталін тим самим „поставив себе на одну дошку з нацистами”. Ця концепція доволі сумнівна. Не становили винятку і так звані „миролюбні держави”, до яких віднесемо у першу чергу Англію та Францію. „Силова цесія територій шляхом підкорення, супроводжуваного анексією, - писав у 1981 р. американський знавець міжнародного права Г. фон Глан, - або через „позоставлення” воєнного

часу, або через мирний післявоєнний договір завжди розцінювалася як така, що передає законний титул новому тримачу включених до свого складу територій. Становлення Ліги Націй, що супроводжувалося Пактом Бріана-Келлога (Паризьким Пактом) 1929 р., здавалося би змінило традиційну модель і виключило завоювання в якості набуття (легального – В.М.) титулу на території. Стаття 10 Ковенанту Ліги, як це у ньому стверджувалося, вводив зобов'язання стосовно Членів не визнавати насильницького захоплення території інших Членів. Не виявилось, однак, ні того, що він встановлював такі ж нововведення стосовно до втрат, понесених не-Членами, ані того, що Стаття тлумачиться згідно своєї букви – повною мірою. На практиці (він був застосований – В. М.), коли Асамблея у грудні 1939 р. вирішила виключити Радянський Союз за його агресію проти Фінляндії. Попередні ситуації насильницького включення території (Манчжурія, Ефіопія, Австрія, Чехословаччина, Албанія і усі поділи Польщі) не були успішними у плані застосування Статті 10. Ні Ковенант, на Паризький Пакт не містили у собі точно окреслених заходів забезпечення зобов'язань держав відмовитися визнати результати «незаконних актів завоювання» [8]. Іншими словами, нічого по суті не заважало Членам Ліги Націй визнавати насильницьке включення території однієї держави до складу іншої. Саме так у багатьох випадках вони і чинили. Жодних санкцій за визнання членом Ліги «правомірних» і навіть «неправомірних» дій агресора Ковенант Ліги Націй не передбачав. Залишалися лише міркування власної вигоди, як це було приміром з визнанням де-юре італійських завоювань у Африці Францією. Те, що переважна більшість держав-засновників Ліги Націй у 1918-1939 рр. не вдавалася до розв'язування війни і анексії чужої території, пояснюється передусім тим, що їх апетити уже були в основному вдоволені на Версальській конференції. І, навпаки, Італія, невдоволена підсумками післявоєнної конференції, вважала своїм «правом» вимагати розширення власних територіальних меж, висуваючи претензії не лише до Абіссинії, Але й Франції (Корсика), Австрії (західна частина країни), Албанії, Югославії, Греції.

Авторитетний австрійський юрист, професор Віденського університету А.Фердросс тісно пов'язував поняття джерел міжнародного права з практикою міждержавних відносин: «всі норми позитивного міжнародного права виникають, змінюються і перестають діяти у визначений час. Процес виникнення, зміни і припинення дії цих норм регулюється самим міжнародним правом» [9].

Загальновизнано, що важливим джерелом міжнародного права виступає звичай, тобто загальноприйнята на тому чи іншому відрізку часу практика відносин між державами.

У практиці міжнародних відносин 1918-1939 рр. країни, вдоволені підсумками Версальської мирної конференції (Великобританія, Франція, США), як правило, наполягали на непорушності існуючих кордонів та обов'язковості версальської системи міжнародних договорів для усіх суб'єктів міжнародного права, включаючи й ті держави, які зазнали поразки у світовій війні і були вимушені прийняти продиктовані умови післявоєнного миру. Зв'язок між виконанням договірних зобов'язань і забезпеченням мирних відносин між державами міститься в окремих

**РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р.
У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА**

міжнародно-правових документах міжвоєнної доби, зокрема у резолюції Ради Ліги Націй від 17 квітня 1935 р. з приводу агресивних устремлінь Німеччини [10].

Разом з тим, під тиском Німеччини, Угорщини, Італії так звані Великі Держави цілком допускали на практиці не лише саму можливість зміни існуючих європейських кордонів (Мюнхен, Віденські арбітражі), але й проведення таких змін під тиском прямої погрози силою, всупереч волі зацікавленої сторони. Французький історик міжнародного права Ж. Барьєті справедливо писав, що “після Локарно в Європі існували два види кордонів: західні кордони, котрі зобов’язувалися поважати, і східні, котрі (як це таємно визнавалося) можуть бути переглянуті” [11]. Що ж стосується кордонів неєвропейських, то, приміром, італійське вторгнення у суверенну, але “африканську” Ефіопію було попередньо таємно схвалене французьким прем’єром Лавалем, тобто представником першої групи держав. Останній згодом навіть нахвалявся, що таким чином нібито “позбавив” Францію та усіх її союзників у Європі від італійського натиску.

Інша група держав, очолена Німеччиною, Японією і Італією, аніскільки не сумнівалася у своєму праві на встановлення “справедливих” кордонів, відмінних від тих, що склалися в світі і у Європі в результаті роботи післявоєнної Версальської конференції.

Друга Річ Посполита, рівно як і польський уряд на еміграції, у 1938-1940 рр., сама неоднократно грала за “гітлерівськими” правилами: перший раз восени 1938 р., коли в порозумінні з Третім Рейхом прийняла участь у розтерзанні безпорадної Чехословаччини (Тешинська Сілезія), другий раз – після воєнної поразки від Гітлера, коли, починаючи з осені 1939 р., почала вимагати “більш широкого” доступу до Балтійського моря – безумовно, за рахунок німецьких територій. Після вересня 1938 р. (Тешин), після березня 1939 р. (польське торжество з приводу угорської окупації Закарпатської України) уряд Другої Речіпосполитої сам поставив себе на одну дошку з Гітлером і став носієм правових звичаїв, прийнятих у практиці фашистських держав і тоталітарних режимів, – правового санкціонування використання сили у міжнародних відносинах і силової зміни існуючих державних кордонів.

Європейська і загальносвітова ситуація суттєво змінилася з початком Другої світової війни. „Миролобні” донедавна держави не лише рішуче узялися за зброю, але й певний час не могли визначитися зі своїми намірами та апетитами. Мова йде не лише про «сфери впливу», але й евентуальні *територіальні надбання*.

На ранньому етапі війни – аж до прийняття відомої Атлантичної хартії – навіть провідні держави антигітлерівської коаліції Англія та США не ставили під сумнів своє “право” силою зброї ставити під власний контроль ті території, над якими нависла небезпека гітлерівської окупації, а також змінювати їх міжнародно-правовий статус у відповідності до власних інтересів і потреб. Проілюструємо це на прикладах.

Не пізніше 16 червня 1940 р. британський прем’єр Черчилль підготував і передав французькій стороні через генерала де Голля (на той час заступника міністра національної оборони Франції) план “злиття” Англії і Франції: “Віднині

Франція і Великобританія не є більше двома націями, але творять одну неподільну франко-британську націю (...) Кожний англійський громадянин стане французьким громадянином (...) Під час війни діятиме єдиний військовий кабінет для верховного військового керівництва (...) Парламенти обох країн будуть об'єднані. Всі воєнні сили Великобританії і Франції – наземні, морські і повітряні – будуть підпорядковані верховному командуванню”. Під виглядом створення такого “союзу” Черчілль пропонував передати французькі колонії, флот, авіацію тощо під контроль Англії і закріпити це актом “злиття держав” [12]. Враховуючи ту ситуацію, у якій опинилася Франція на момент оприлюднення британських пропозицій, інакше як політичним шантажем їх назвати проблематично. І хоча французький уряд відхилив згаданий план без усякого обговорення увечері 16 червня, це не завадило Великобританії здійснити спробу захоплення французьких колоній під приводом недопущення німецької окупації.

17 червня 1940 р. конгрес США прийняв закон про те, що Сполучені Штати не визнають переходу будь-якої території у Західній півкулі від однієї неамериканської держави до іншої. Це слід було розуміти так, що французькі та голандські володіння у Західній півкулі у випадку розподілу їх колоніальних імперій можуть перейти лише до США, а не до Німеччини чи навіть Англії.

США та Великобританія разом і поодиночки безуспішно намагалися узяти під свій контроль колоніальні володіння Бельгії та Голандії - держав, які впали жертвою німецької агресії у 1940 р. Можна припустити, не лише для того, щоб добровільно «повернути» їх після закінчення війни колишнім метрополіям.

Опираючись на факти, можемо тим самим стверджувати, що намагання “врятувати” від захоплення недружньою державою (наприклад, Німеччиною) тих чи інших територій або колоній, які належали державі, що в результаті агресії потерпіла військову поразку, втратила територію і була змушена вийти з війни, в роки другої світової війни було поширеною практикою, можна сказати, загальнопоширеним правовим звичаєм тієї суперечливої епохи, який аж до прийняття Атлантичної хартії (серпень 1941 р.) активно застосовували навіть розвинуті демократії. У цьому зв'язку не зайвим буде нагадати про окупацію Ісландії формально невоюючими США влітку 1941 р., ввід британських військ в Іран (серпень 1941 р.) і т. д.

“У процесі творення звичаєвих норм, – пишуть А.І. Дмитрієв та В.І. Муравйов, – дуже істотним є й те, що вони завжди виникають у практиці вузького кола держав. Звичаєва практика, що може бути локальною або дуже поширеною, визнана двома або більше державами як правова норма, стає такою. Згодом така звичаєва норма трансформується в норму загального міжнародного права через її визнання іншими або багатьма членами міжнародного співтовариства” [13]. Наприкінці 30-х-поч. 40-х рр. ХХ ст. можна говорити уже про загальне поширення практики порушення кордонів суверенних держав іншими суб'єктами міжнародного права під приводом захисту власних національних інтересів, при тому що світова громадська думка поблажливо і навіть схвально ставилася до таких, неприпустимих з точки зору сучасного міжнародного права, ексцесів. .

**РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р.
У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА**

Можуть заперечити, що крім цього гіпотетичного „звичаю”, існувало ще й писане міжнародне право (*lex scriptum*), яке подібні дії забороняло. Дійсно, Статут Ліги Націй формально накладав на її членів обов’язок поважати, тобто захищати, територіальну і політичну незалежність кожного члена проти будь-якої агресії як з боку іншого члена, так і зі сторони держави, яка не є членом Ліги (стаття 10); обов’язок порвати торгівельні і фінансові відносини з будь-яким членом Ліги, що вдався до війни на порушення вказаних вище обов’язків (абзац 1 статті 16); а також обов’язок не вступати з будь-якими державами у міжнародні відносини, не сумісні з умовами Статуту (ст. 20). Проблема, однак, полягала у тому, що ці «правила гри» існували лише на папері.

„Зусилля „заборонити війну”, – писав професор Сіракузького університету Дж. Менгон, – аж до 1939 р. Лігою Націй не обмежувалися, але корінь проблеми полягав зазвичай у визначенні того, яка війна справедлива, а яка несправедлива, на сучасній мові – засудження агресії і разом з тим дозвіл державам здійснювати свої права на самозахист і самозбереження” [14]. До спорідненого терміну „самопоміг” вдається П.Корбетт – таку назву дістав перший підрозділ Розділу 5 („Теорія і практика: Проблема сили”) його праці [15]. Нагадаємо, що радянська дипломатія (особливо після 22 червня 1941 р.) пояснювала акцію 17 вересня 1939 р. як крок до певної міри вимушений і спрямований на захист інтересів власної безпеки. *Навіть якщо прийняти до уваги укладений 23 серпня 1939 р. радянсько-нацистський пакт про ненапад і секретний протокол до нього, то поява передових частин вермахту в середині вересня у погодженій радянській сфері впливу усе рівно створювала загрозу радянським інтересам безпеки.*

Емоційний (але не міжнародно-правовий) характер носить і звинувачення Радянського Союзу у тому, що своїми діями він, починаючи з серпня 1939 р. (від пакту Ріббентропа-Молотова), нібито заохочував агресора, а відтак несе відповідальність за розв’язання другої світової війни на рівних підставах з гітлерівською Німеччиною. У міжнародному праві дійсно існує поняття непрямой, чи посередньої відповідальності, але розуміється вона досить визначено, і у зовсім іншому ключі. “Держава, - пише Д.Анцилотті, – відповідає (лише) за дії, які, у відповідності з викладеними правилами, можуть бути поставлені їй у провину. У вигляді винятку може виявитися, що одна держава повинна нести відповідальність за дії, поставлені у провину іншій державі. У вказаному випадку говорять про непряму відповідальність”. На думку авторитетного юриста, “загальне правило” полягає у тому, що держава-протектор несе відповідальність за дії протекторату, натомість питання про відповідальність федеративної держави за дії окремого суб’єкта цієї федеративної держави є “спірним” [16]. Все! Кожний суверенний суб’єкт міжнародного права є абсолютно самостійним у своїх діях, отже говорити про посередню відповідальність іншого суб’єкта за такі дії можна лише з огляду на норми моралі, а не права. Загальновідома, наприклад, моральна і матеріальна підтримка урядом США держави Ізраїль у 60-80-х рр. минулого століття, як, зрештою, і те, що агресивні дії тогочасного Ізраїлю стосовно своїх сусідів неодноразово піддавалися осуду зі сторони Генеральної Асамблеї ООН. Проте,

політику США у близькосхідному питанні пов'язували з питанням про відповідальність за дії агресора лише у моральному плані. Санкції і резолюції осуду, застосовувані міжнародною спільнотою проти Ізраїлю, на Сполучені Штати Америки не поширювалися.

Висновки. Так звана доктрина інтертемпорального права проголошує відповідальність суб'єктів міжнародного права лише за дії, які уже кваліфікувалися як міжнародно-правові делікти на момент їх здійснення. Міжвоєнне (1918-1939 рр.) міжнародне право (передусім, звичаєве) усе ще визнавало за своїми суб'єктами не лише «право» на війну, але й можливість набуття титулу на територію внаслідок завоювання. Вийшовши з Ліги Націй та попередньо розірвавши з Польщею пакт про ненапад, гітлерівська Німеччина не мала жодних правових перепон для тиску на Варшаву і навіть для оголошення Польщі війни під тим чи іншим зручним приводом. Відтак ні радянсько-нацистський пакт 23 серпня 1939 р., ні підписаний одночасно з ним секретний протокол, у якому прямо передбачалися можливі „територіальні перетворення” у Польській державі, нормам тогочасного *ius cogens* не суперечили. Кремль у цій ситуації по суті скопіював «мюнхенську» політику західних демократій, застерігши, що конфлікт Гітлера з Польщею не повинен зачіпати державні інтереси СРСР. Радянські дії у вересні 1939 р., як свідчать документи, не тільки не були завчасно погоджені з Берліном, але й стали у певному розумінні неприємною несподіванкою для німецької сторони. Відповідно, не може бути поставлене і питання про якусь *правову* відповідальність Союзу РСР, хоча, поза найменшим сумнівом, дії Кремля суперечили принципам як загальнолюдської, так і так званої комуністичної моралі. Визвольний похід 17 вересня 1939 р. не може вважатися порушенням міжнародного права, оскільки у міжвоєнний період та на ранньому етапі Другої світової війни аналогічні дії набули загального поширення у практиці усіх провідних держав світу, включаючи й країни антигітлерівської коаліції. Право на „самозахист” у самому широкому розумінні цього слова було правовим звичаєм епохи.

Список літератури:

1. Вторая мировая война – истоки и причины: «Круглый стол» // Вопросы истории. – 1989. – № 6. – С. 20.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 35. – С.15.
3. Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 87.
4. Kennan George. American Diplomacy 1900-1950. London: Secker & Warburg, 1953. – 146 p. – P. 89-90.
5. Див.: Анцилотти Д. Курс международного права. Т. I. Пер. с 4-го итал. издания. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – Т. I. – 447 с. – С. 429; Тиунов О.И. Принципы соблюдения международных обязательств. – М.: Междунар. отношения, 1979. – 184 с. – С. 12 та ін.)
6. Gould Wesley. An Introduction to International Law. – New York: Harper & Brothers Publishers, 1957. – 736 p., Bibliogr., Indexes. (Total – 809 p.). – P. 354.
7. Див. Documents on American Foreign Relations. Ed. by L. M. Goodrich & M. J. Carroll. – London. Vol. I-VIII. – vol. III. – P. 304-305.
8. Glahn G. Law Among Nations. An Introduction to Public International Law. – New York – London: Macmillan, 1981. – 734 p. – P. 260.
9. Фердросс А. Международное право. / Пер. с нем. – М.: Иностран. лит-ра, 1959. – 652 с. – С. 153.
10. Див. Hackworth F.H. Digest of International Law. Vol. I. – Washington, 1943. – P. 165.

**РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р.
У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА**

11. Variety J. et Droz Y. Republique de Weimar et regime Hitlerien. 1918/1945. – Paris, 1973. – p. 41; Цит. за: Европа XX века: проблемы мира и безопасности. / Отв. ред. А.О. Чубарьян. – М. : Международные отношения, 1985. – 272 с.– С.46.
12. Reunaud P. La France a sauve' l'Europe. Vol. II. – Paris, 1947 – p. 351; Цит. за: История дипломатии. Изд. 2-е. Том IV. Дипломатия в годы Второй мировой войны.– М.: Издательство политической литературы, 1975. – 752 с. – С. 56.
13. Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право: Навч. посібник. – К.: Юрінком інтер, 2000. – С.155.
14. Mangone Gerard. The Elements of International Law. Revised Edition. – Homewood, Illinois: The Dorsey Press, 1967. – 532 p. – P. 432 .
15. Див. Corbett Percy. Short Study of International Law. – Garden City, New York: Doubleday & Co, Inc., 1955. – 55 p. – P. 37-38.
16. Анцилотти Д. Курс международного права. Т. I. Пер. с 4-го итал. издания. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – Т. I. – 447 с. – С. 441.

УДК 35.074 (477.75)

Велігодський Д. В.

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

Вивчення аграрних, земельних відносин пов'язаних із землеволодінням і землекористуванням мають сьогодні не тільки історико-правове, але й конкретно-практичне значення.

Зараз в Україні проводяться перетворення в галузі сільського господарства, ставиться питання про відновлення інституту приватної власності на землю, почало відновлюватися одноосібне (фермерське) землекористування, здійснюється пошук інших форм землеволодіння і землекористування. Виявилось і прагнення до відродження старих аграрних порядків, особливо тих, які існували у селі перед переходом до підготовки колективізації, коли основою сільськогосподарського виробництва було одноосібне селянське господарство.

Особливе значення має вивчення аграрних відносин у Криму в 1920 році. Тут вони, на відміну від інших регіонів колишнього СРСР, у тому числі України, відзначалися своєрідністю й унікальністю. Земельні відносини на півострові у цей час розвивалися в інших умовах. Кримське село не знало революційних потрясінь такої інтенсивності, як українське село: стихійного захоплення селянами поміщицьких земель, комнезамів, насильницького вилучення земель у заможних селян, експропріації у них інших засобів виробництва, політики «воєнного комунізму».

Спроби більшовиків здійснення у кримському селі революційних перетворень на основі радянських аграрних законів у роки громадянської війни не були завершені через те, що тут їх влада двічі мала недовготривалий характер.

Запровадження аграрних перетворень на півострові на основі радянського аграрного законодавства відбувалося вже в умовах переходу до непу і внесення у радянське законодавство із земельного питання корективів, які передбачали тимчасову відмову від обов'язкового для селян «соціалістичного землевпорядкування» і «соціалістичного землеробства». Це суттєво позначилося на аграрних відносинах у Криму. Аграрні перетворення тут на початку і в середині 20-х років ХХ століття відбувалися в основному на плановій основі у вигляді земельної реформи. Внаслідок роздроблення продуктивних сил сільського господарства тут воно не було таким масштабним, як в інших регіонах. Цьому сприяло й те, що наявність у Криму автономії давала можливість місцевій владі деякою мірою пом'якшувати негативні наслідки виконання радянського законодавства для розвитку селянських господарств і всього сільського господарства півострова.

До 1956 року українські правознавці та історики не вивчали аграрні відносини у Криму після пореволюційного періоду. У 1954 року він став частиною України, однак і після цього ситуація мало змінилася. Не займалися цим і російські науковці, які вважали, що цим тепер повинні займатися українські історики права, оскільки Крим більше не є частиною РРФСР. У результаті вивченням проблеми стали займатися

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

тільки місцеві кримські фахівці, які керувалися при цьому настановами органів КПРС і комуністичними догмами. Аграрні відносини у кримському селі в 1918-1926 роках, хоч уже і висвітлювалися певною мірою у наукових працях, до цього часу залишаються малодослідженими. Досі з цієї проблематики немає жодної праці узагальнюючого характеру. Крім того, багато усталених в історико-правовій літературі положень потребують перегляду з позицій сьогодення.

Для дослідження аграрних відносин у Криму в 1920 році є достатня джерельна база. Основна маса джерел з цієї теми поки що не введена до наукового обігу.

Наголошуючи ті позитивні результати, яких уже досягнуто при висвітленні аграрних відносин у Криму в 1920-ті – роки ХХ століття, треба зазначити, що в цьому напрямку зроблено поки що тільки перші кроки. Багато питань цієї проблеми взагалі ще не розглядалися, у тому числі земельні відносини на півострові під час правління П. М. Врангеля, процес міжселищного закріплення землі, внутрішньоселищний землевпоряджувальний процес, зміни у формах і способах землекористування, особливості общинної і ділянкової форми землекористування, землі безпосереднього державного володіння, використання землі у процесі переселення і розселення, землі спецпризначення і землі спецвикористання тощо. Потрібні й інші, ніж використовувані раніше, методологічні підходи до дослідження. Це зумовило звернення автора до вивчення зазначеної теми.

Хронологічно наш аналіз присвячено 1920 року, в якому йшов активний процес аграрних перетворень на півострові на основі земельного закону та інших нормативних актів політичного режиму П. М. Врангеля. Основна мета статті полягає у висвітленні нормативно-правової бази земельних відносин, масштабів аграрних перетворень, змін у формах землекористуванні і землеволодінні.

У березні 1920 року командування Збройних сил Півдня Росії очолив барон П. М. Врангель. Прагнучи закріпитися на півострові, він вдається до певних політичних і соціально-економічних реформ. Досвід громадянської війни підказував П. М. Врангелю необхідність створення на селі соціальної бази для антикомуністичної боротьби.

Виявлялася при цьому дія й інших факторів. Навесні 1920 року серед заможного селянства півдня України намітилося короточасне полегшення у зв'язку з вигнанням денікінців. Але незабаром воно змінилося комуністичною продрозкладкою і реквізиціями [1]. У північній Таврії серед селян почався саботаж продрозкладці, псування залізниць, відмова від виконання повинностей на користь радянської влади [2]. Влітку 1920 року у Криму вийшла брошура «Вся земля народу у власність», яка пропагувала ідею Врангеля із земельного питання. Вона таємно розповсюджувалася на територіях, де існувала радянська влада [3]. Серед селян північної Таврії стало поширюватися уявлення про те, що у Криму П. М. Врангель розв'язує земельне питання в інтересах селянства. Це посилювало антибільшовицькі настрої.

5 липня 1920 року у засобах масової інформації була розповсюджена заява П. М. Врангеля про програмні дії нового політичного режиму в Криму. «Ми боремося за свободу. По той бік нашого фронту, на півночі, панує сваволя, пригноблення, рабство... Гніздо реакції в Москві. Там сидять поневолювачі, які трактують народ як стадо. Тільки сліпота і недобросовісність можуть вважати нас

реакціонерами. Ми боремося за розкріпачення нашого народу від ярма, якого він не бачив у найтемніші часи своєї історії”. В заяві він висловив думки, що сам російський народ визначить свою долю, але “дайте народу, – заявив П. М. Врангель, – висловити свої побажання без чрезувичаск та наведених на нього кулеметів” [4, с. 218-219].

Юридичні підвалини для впровадження аграрної реформи в практику закладені в “Наказі Правителя Півдня Росії та Головнокомандуючого Російською Армією №179” від 12 жовтня 1920 року. Серед пріоритетів на перше місце ставилися “благо і свобода народу і внесення до російського життя оздоровляючих засад громадського устрою, позбавлених класової і племінної ненависті, об’єднання усіх, вцілілих від розгрому живих сил Росії і доведення воєнної та ідейної боротьби до тієї жаданої години, коли російський народ владно висловить свою волю: як бути Росії”.

Наказом проголошувалася земельна реформа, реформа земського самоврядування, санкціонувалося створення земельних комітетів та початок закріплення земель за новими власниками.

В економічній сфері йшлося про нагальне завдання відновлення зруйнованого економічного життя шляхом забезпечення свободи торгівлі та промислової діяльності, покращення транспорту, а також поштово-телеграфної справи. “Дати населенню хліб і порядок” – такий підсумок економічних дій політичного режиму П.М. Врангеля.

Говорилося про “відновлення правосуддя” і забезпечення нагляду “за точним дотриманням законів”.

Значалося також, що “зроблено перший крок до повернення Росії до родини культурних європейських держав”. Основним результатом зовнішньополітичної діяльності визнавалося забезпечення “взаємного розуміння і братерських угод між урядом Півдня Росії і Урядами Дону, Кубані, Тереку й Астрахані”. Окремо виділялося “налагодження дружніх зв’язків з Україною” [5, с. 393 – 395].

Задумана П. М. Врангелем земельна реформа була підготовчим етапом до наступу проти радянських військ. Психологічне значення цієї реформи трактувалося так: «Селяни повинні мати хороший закон про землю, армія повинна нести селянам землю на багнетах» [6]. Основне завдання в галузі аграрної політики П. М. Врангель сформулював так: «Підняти заможне і працездатне селянство, згуртувати його, організувати соціально й економічно, дати йому нагоду охороняти порядок на землі» [7, с.12].

При здійсненні своїх намірів у аграрній сфері правителю довелося враховувати, що основна маса великих землевласників виступала за повну реставрацію старого поміщицького ладу, що вона не погоджувалася віддати навіть за викуп частину своєї землі селянству. Проте були і такі поміщики, які здавали частину своїх земель в оренду і були не проти за солідну винагороду віддати селянству орендовані землі.

У кінці березня 1920 року П. М. Врангель доручив міністрові землеробства Г.В. Глинці створити земельну комісію для вироблення проекту закону про землю. Правитель запропонував комісії у своїй роботі керуватися таким положенням: «Землю на правах приватної власності передати тому, хто її обробляє, виключаючи

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

торгівлю нею чи експлуатацію шляхом оренди. Землю, яка перевищує встановлений наділ, підлягає відчуженню за відповідну плату і на користь безземельних» [8, с.92]. У квітні 1920 року в Ялті відбулося перше засідання комісії. До її складу увійшли Г. В. Глинка, генерал М. Левашов (голова Союзу землевласників на півдні Росії), граф В. Апраксін (колишній таврійський губернатор), В. Налбандов (міністр торгівлі та промисловості), П. Зубовський (в минулому співробітник міністерства землеробства Росії), О. Шлейфер (колишній уповноважений із землевпорядження в Таврійській губернії), В. Оболенський (голова Таврійської губернської земської управи), К. Зайцев (учений-економіст) [9, с.4].

Через декілька днів, підбиваючи підсумки роботи комісії, Г.В. Глинка на прес-конференції заявив: «Про широку аграрну реформу не йдеться. Мова йде про налагодження швидкої купівлі орендарями необхідних їм земельних ділянок» [10, с.346]. Таким чином, пропозиція П. М. Врангеля про негайне проведення земельної реформи членами комісії була зведена нанівець. Тоді П. М. Врангель організував у Криму Селянський союз Росії, до якого увійшли декілька заможних селян, що втекли з України, і лідер трудовиків першої державної думи А. Аладьїн [11, с.49]. Цьому союзу було доручено виробити проект земельного закону і подати його на розгляд уряду.

Союз із поставленим завданням справився оперативно. Ознайомившись зі складеним проектом, П. М. Врангель у цілому погодився, але визнав, що він потребує доопрацювання. Для цього він наказав Г.В. Глинці терміново створити нову комісію. Така комісія була створена, і її засідання відбулося у м. Севастополі. Проект Селянського союзу загалом було схвалено. Невдовзі після цього Г. В. Глинка і П. Зубовський склали остаточний варіант законопроекту про землю. «Глинка, – писав Оболенський, – як не опирався земельній реформі, оскільки він мав протилежну позицію, все ж за наказом Врангеля був одним з авторів радикального земельного закону» [12, с.8].

25 травня 1920 року П. М. Врангель затвердив закон про землю, який називався «Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, державного земельного банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського користування у власність зайнятих обробкою землі господарів». Він закріплював існуючі на момент його видання землеволодіння і землекористування. «Усяке фактичне володіння землями, – говорилося в його першій статті, – підлягає охороні з боку уряду від захоплення, незалежно від того, чи перебувають вони у користуванні землевласників на орендному праві або були захоплені ними, чи надійшли до них внаслідок розпоряджень Тимчасового уряду або радянської влади. Залишаються вони у володінні господарів, які їх обробляють чи користуються ними» [13, с.56].

Закон передбачав часткове скорочення поміщицького землеволодіння на умовах компенсації селянами за конфісковані у поміщиків надлишки землі понад установлені норми землекористування. За передачу їх селянам вони повинні були вносити викупні платежі.

Одночасно закон установлював, що зберігаються повною мірою за їх власниками, незалежно від розмірів їх землекористування, селянські надільні землі, землі, куплені за допомогою Селянського банку, землі селян, відділених на хутори і

відруби , а також церковні, монастирські та вакуфні землі, землі, що належали установам та дослідним станціям, і землі, які перебували у користуванні підприємств [14, с.270].

Закон визначав, що землі загального сільськогосподарського призначення, які перебувають у користуванні селян, не повинні повертатися їх власникам, якщо вони не перевищують максимальну норму землеволодіння, яка буде встановлена урядом для землевласників. А якщо вони перевищать цю норму, то повинні передаватися у розпорядження волосних земельних рад для розподілу їх між іншими селянами на умовах внесення ними за це викупних платежів на користь землевласників. Наявну у користуванні селян не їх землю закон передавав у їх повну власність [15, с.13]. Викупні платежі визначалися у розмірі п'ятикратного середнього врожаю за останні 10 років. Вони повинні були вноситися рівними частинами протягом 25 років. Щорічний внесок складав 1/5 врожаю [16, с.53].

Здійснення земельної реформи закон Врангеля покладав на земельні ради. Волосні земельні ради повинні були обиратися волосними земельними сходами – по одному представнику від 10 дворів, а також усіма приватними землевласниками, незалежно від розмірів їх володіння, представниками від церковних та казенних земель і від земель, які належали різним установам [17, л.39]. До складу повітової земельної ради повинні були входити призначений урядом повітовий посередник у земельних справах, голова земської управи, мировий суддя, представник від відомства фінансів, представники волосних земельних рад. Повітові земельні ради встановлювали норми наділу і розглядали скарги на дії волосних земельних рад із виконання реформи [18, с.94]. Законом передбачалося, що повноваження волосних земельних рад мають тимчасовий характер – до створення волосних земств, які передбачалося створити найближчим часом на підставі спеціального закону. Після цього повноваження із виконання аграрних перетворень повинні були перейти до них.

Передбачаючи компенсацію власникам відчужуваних земель, земельний закон П. М. Врангеля однак реалізацію цього відкладав. Волосним земельним радам надалі до закріплення за новими власниками земельних ділянок пропонувалося щорічно вносити зібраний з них викуп зерном до державного фонду. Питання про те, як держава буде розплачуватися з колишніми власниками землі, закон залишав відкритим. Відомий думський діяч І.В. Коротков в інтерв'ю газеті «Великая Россия» охарактеризував закон від 25 травня 1920 року як продовження аграрних перетворень Століпіна, як «сміливу спробу соціального перевороту шляхом створення класу дрібних власників» [19, с.31].

П. М. Врангель ужив заходів для того, щоб його закон став широко відомим. Він двічі офіційно був опублікований у газетах. Його текст розповсюджувався серед населення і серед військових частин. Лютчики навіть розкидали листівки з текстом закону на територіях, зайнятих радянськими військами. В усі повіти були направлені посередники із земельних питань та їх помічники-землеміри. Вони роз'яснювали закон на волосних і сільських сходах, у приватних бесідах із селянами. Однак, про закон своєчасно дізналися не всі сільські жителі. Це відзначив у липні 1920 року таврійський єпископ Веніамін. Він запропонував для ширшої

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

пропаганди закону використовувати досвід комуністів із пропаганди своїх декретів, які «всюди задавили народ і плакатами, і картинами, і газетами, і літературою, і постійними мітингами ораторів» [20, с.109].

Треба відзначити, що закон про землю не давав відповіді на багато питань, які хвилювали в той час селян. Тому у відомство землеробства нерідко надходили від них запити з проханням роз'яснити окремі його положення. Сільських жителів цікавили, головним чином, такі питання: як буде застосовуватися закон про землю для осіб, які не мали російського громадянства; за якими параметрами буде визначатися середній за останні 10 років урожай, як і ким будуть встановлюватися норми наділів землі для землевласників і норми наділу для селян [21, арк.31].

Для проведення аграрних перетворень й організації волосних земельних рад у прифронтовій смузі та на звільнених від комуністів землях при кожному корпусі армії генерала Врангеля були створені цивільні частини. До них увійшли не тільки військові, але й представники цивільних відомств, у тому числі відомства землеробства [22, с.56]. Для підготовки практичних працівників при Таврійському університеті було відкрито спеціальні курси, де за 6 тижнів підготували майже 40 чоловік, які зайняли у земельних радах посади секретарів [23, с.62].

На підставі положень, визначених у законі, влітку 1920 року відбувалися вибори до повітових і волосних земельних рад. Такі ради почали діяти в усіх волостях Євпаторійського повіту [24, арк.17]. 11 серпня почала функціонувати Донузлавська волосна земельна рада [25, л.2]. Вибори рад відбувалися у непростих умовах – воєнний стан, господарська розруха, розпал польових робіт, близькість фронту. Проте до 15 вересня 1920 року на території півострова почали функціонувати 86 волосних земельних рад (всього було 140 волостей) [26, с.63].

Багато земельних рад почали практичну роботу із виконання положень земельного закону П. М. Врангеля. Вона полягала у визначенні розмірів земельних ділянок, які повинні були залишитися у великих власників, і норм наділу селян вилученими у них надлишками. До 15 вересня 1920 року земельні ради обстежили на своїх територіях земельний фонд, визначили норми наділів землі у поміщиків і норми наділу поміщицькими землями селян [27, с.64].

Агайська волосна земельна рада Євпаторійського повіту, розподіливши всю землю волості на три категорії – кращі, середні, гірші, – на підставі цього визначила норми наділів і норми наділу. Для кращих земель норма наділів визначалася у 150, а норма наділу – у 75 дес. Для другої категорії земель – відповідно 160 і 80 дес., для гірших земель – 200 і 100 дес. [28, арк.12].

При встановленні норм бралися до уваги не тільки якість ґрунту, але і склад сім'ї для селянського землекористування, характер ведення сільськогосподарського виробництва та інші фактори. Донузлавська волосна земельна рада Євпаторійського повіту розподілила всіх землевласників, у яких повинна була вилучатися частина землі, на три категорії: 1. Землевласники, які постійно ведуть господарство. Їм норма наділів була визначена у 300 дес. 2. Землевласники, які раніше вели господарство, але у цей час його не ведуть. Їм норма наділів теж була визначена у 300 дес., але передбачалося, що коли вони протягом трьох років не розпочнуть самостійний обробіток землі, то норма наділів їм буде знижена до 80 дес. 3. Землевласники, які

ніколи не вели власне господарство, а постійно здавали свою землю в оренду. Норма наділів для них була визначена у 150 дес., але вони повинні були протягом трьох років почати вести власне господарство. Якщо це не виконувалося, то їх земельний наділ повинен був зменшитися до 80 дес. [29, арк.6].

Крім частини поміщицьких, закон П. М. Врангеля також передбачав передачу у власність селян казенних земель. Готуючись до здійснення цього, відомство землеробства складало списки постійних орендарів казенних земель, визначало кількість казенних земель, придатних для передачі населенню [30, с.64].

Земельний закон Врангеля викликав схвальну реакцію у кримського селянства. «Закон 25 травня, – говорилося у повідомленні Євпаторійського посередника у земельних справах, – в центрі інтересів всього населення повіту. Проте закон викликає сумніви недостатньою ясністю і повільністю його здійснення» [31, арк.27].

Таким чином є безпідставною точка зору науковців, що негативно оцінювали земельні перетворення у Криму в 1920 році. Земельний закон П. М. Врангеля створював достатні правові підстави для здійснення аграрних перетворень на територіях, які контролювалися правителем. Запровадження його створило б сприятливі умови для розвитку сільського господарства. Однак зробити цього Врангелю не вдалося через те, що його влада на півострові припинила своє існування у листопаді 1920 року.

Список літератури:

1. Свободная мысль.– 1993.– № 5.– С. 94-96.
2. Литературная Россия.– 1989.– № 42.
3. Крымская правда.– 1993.– № 25.
4. Воспоминания генерала барона П. М. Врангеля: в 2 ч. – М., 1992., –ч. 2.
5. Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля: в 2 ч. – М., 1992. – ч. 2.
6. Свободная мысль.– 1993.– № 5.– С. 94-96.
7. Оболенский В.А. Крым при Врангеле.– Мемуары белогвардейца.– М.– Л.: Госиздат, 1927.– 86 с.
8. Врангель П.Н. Воспоминания.– Южный фронт.– В 2-х частях.– Ч. 2.– М.: Терра, 1992.– 474 с.
9. Оболенский В.А. Крым при Врангеле.– Мемуары белогвардейца.– М.– Л.: Госиздат, 1927.– 86 с.
10. Революция и гражданская война в описании белогвардейцев: Деникин. Юденич. Врангель.– М.: Отечество, 1991.– 508 с.
11. Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля.– С.: Крымиздат, 1940.– 119 с.
12. Оболенский В.А. Крым при Врангеле.– Мемуары белогвардейца.– М.– Л.: Госиздат, 1927.– 86 с.
13. Красный архив.– 1928.– Т. I (23).
14. Борьба за советскую власть в Крыму.– Документы и материалы.– Т. 2.– С.: Крымиздат, 1961.– 363 с.
15. Оболенский В.А. Крым при Врангеле.– Мемуары белогвардейца.– М.– Л.: Госиздат, 1927.– 86 с.
16. Красный архив.– 1928.– Т. I (23).
17. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 1а (Доклады о деятельности посредника, о положении в уезде, протоколы совещаний о нуждах сельского хозяйства.– Октябрь 1919 – сентябрь 1920 г.– 57 л.).
18. Врангель П.Н. Воспоминания.– Южный фронт.– В 2-х частях.– Ч. 2.– М.: Терра, 1992.– 474 с.
19. Коротков И.С. Разгром Врангеля.– М.: Военное издательство МО СССР, 1948.– 263 с.
20. Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге.– Неопубликованные архивные материалы.– М.: Безбожник, 1931.– 295.

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

21. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 1а (Доклады о деятельности посредника, о положении в уезде, протоколы совещаний о нуждах сельского хозяйства.– Октябрь 1919 – сентябрь 1920 г.– 57 л.).
22. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
23. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
24. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 7 (Переписка с губернским посредником по земельным делам, о правах уездных посредников, проведении в жизнь закона о земле.– 4 мая 1920 – 24 октября 1920 г.– 88 л.).
25. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 4 (Переписка Евпаторийского уездного посредника по земельным делам.– Май 1920 – октябрь 1920 г.– 48 л.).
26. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
27. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
28. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 2 (Журнал заседаний Евпаторийского земельного совета.– 23 сентября 1920 – 24 сентября 1920 г.– 34 л.).
29. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 4 (Переписка Евпаторийского уездного посредника по земельным делам.– Май 1920 – октябрь 1920 г.– 48 л.).
30. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
31. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 27 (Дело о наблюдении за проведением земреформы.– Август 1920 – ноябрь 1920 г.– л. 77).

УДК 342.41 (477.75) «1941-1945»

Крикун В. Г.

**ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

Нападение фашистской Германии на Советский Союз поставило Русскую Православную Церковь перед дилеммой: поддержать существующую власть или использовать момент для борьбы с атеистическим режимом. Выбор был сделан однозначный – патриотизм и верность государственным интересам.

Уже в первый день войны митрополит Сергей, занимавший пост патриаршего местоблюстителя, обратился к православному населению страны с призывом стать на защиту родины. В его послании говорилось: «Отечество защищается оружием и общим народным подвигом, общей готовностью послужить Отечеству в тяжелый час испытаний всем, чем каждый может... Церковь Христова благословляет всех православных на защиту нашей родины.» [1].

Чуть позже на соборе епископов Сергей пояснил выбор РПЦ: «О том, какую позицию должна занять наша Церковь во время войны, нам не приходилось задумываться, потому что, прежде чем мы успели определить как-нибудь свое положение, оно уже определилось – фашисты напали на нашу страну. Так что уже простое приличие не позволило бы нам занять какую-нибудь другую позицию, кроме той какую мы заняли, то есть безусловно отрицательную ко всему, что носит на себе печать фашизма, печать враждебности к нашей стране» [2]. Бесспорно, что ключевыми фразами в выступлении Сергея явились «печать фашизма» и «печать враждебности к нашей стране».

Подобная реакция на агрессию вполне объяснима. В силу своеобразия православия РПЦ была национальной Церковью, в течение длительного времени служила своего рода государствообразующим элементом. Как правило угроза национальной государственности автоматически означала и угрозу Православию. В условиях начавшейся войны коммунистический режим с его пагубной для Церкви атеистической политикой объективно отстаивал общенациональные, общегосударственные интересы. Своим посланием Сергей предлагал объединить усилия государства и Церкви против общего врага – фашизма, положив в основу этого союза идеи русской государственности и патриотизма. Неслучайно последователи фашизма в послании были названы «жалкими потомками врагов православного христианства» [3].

Руководство страны также осознавало необходимость перемещения акцентов в государственной идеологии от национальной социалистической риторики к русским культурно-национальным традициям. Именно этим можно объяснить тот факт, что Сталин в своем первом выступлении призвал советских людей не к защите революционных завоеваний, а к «Отечественной войне» [4]. Возникла реальная

ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

основа для компромисса между государством и Церковью. Обозначилась и сфера совместной деятельности – идеологическое противостояние фашизму.

В последующие годы, вплоть до смерти (май 1944 года) Сергей выпустил еще 23 различных послания [5]. Их анализ позволяет выделить основные этапы идеологической деятельности РПЦ. На первом этапе она носила четко выраженный национальный характер и ориентирована на население СССР. Усиленно проводилась мысль, что фашизм, взрывая и подвергая поруганию православные храмы, направляет свои удары в самое святое святых Православной России, преднамеренно разрушая ту древнюю школу русского народа, в которой веками воспитывалась его культура.

Но уже в третьем послании от 11 ноября 1941 года Сергей предлагает расширить и видоизменить антифашистскую пропаганду. Он напрямую противопоставил идеи фашизма и ценности христианской цивилизации. «Прогрессивное человечество, - отмечал митрополит, - объявило Гитлеру священную войну за христианскую цивилизацию, за свободу совести и веру» [6]. Это был хорошо продуманный многоцелевой ход РПЦ.

Д.В. Пospelовский констатирует, что новое направление пропаганды не было воспринято Сталиным. Подобного не могло и произойти [7]. Генсека не интересовала проблема защиты христианской цивилизации. Он собирался привнести в Европу социалистические ценности. Вместе с тем послание Сергея давало возможность использовать потенциал РПЦ для укрепления антигитлеровской коалиции и организации пропаганды за рубежом. Еще 2 ноября 1941 года митрополит Николай был назначен членом чрезвычайной государственной комиссии по расследованию преступлений совершенных фашистами на оккупированных территориях. Одновременно он стал представителем Патриархии и советского правительства в международных отношениях, возглавил организацию пропаганда за границей [8]. Особенно широкомасштабный характер эта работа приобрела после 1943 года.

Идея борьбы за христианскую цивилизацию преследовала и чисто богословские цели. Московская Патриархия чутко уловила выгодный момент для начала кампании по успешной критике своих постоянных оппонентов – протестантизма и католицизма. РПЦ вполне обоснованно увидела в первом один из источников фашистской идеологии, так как отрицая соборный разум Церкви, он породил крайний религиозный субъективизм с его убеждением, что каждый может иметь свое понятие о Боге и относиться к нему по-своему. Прямым следствием этого стал невиданный расцвет западноевропейского индивидуализма. Соединенный с идеями Ницше о «сверхчеловеке» он породил теорию и практику немецкого фашизма. Для критики католицизма представились еще более веские основания. Католическая церковь открыто обвинялась в пособничестве фашизму. А философия «сверхчеловека» напрямую связывалась с догматом о непогрешимости Папы. Логическим завершением кампании стало обращение «К народам всего мира», подписанное представителями восьми автокефальных Православных Церквей на Поместном Соборе в 1945 году. В нем осуждались усилия Ватикана

оградить гитлеровскую Германию от ответственности за ее преступления перед человечеством. Тем самым было подчеркнуто, что Православная Церковь «оказалась в стане Ангелов Божиих», вела постоянную борьбу с мировым злом, явила собой прогрессивную силу истории, ближайшая цель которой – установление и упрочение всеобщего мира [9].

В послании защита христианской цивилизации одновременно сопрягалась с борьбой за свободу совести и веры. Это означало, что Церковь, определив свои позиции, предлагала государству изменить церковную политику. Реакция советского руководства была очень осторожной.

В октябре 1941 года по решению Моссовета началась эвакуация учреждений и предприятий. В списках значилась и Московская Патриархия. Местом нового ее размещения стал город Ульяновск, куда Сергей и его окружение прибыли 19 октября. Фактически митрополит под благовидным предлогом был удален из Москвы. Его пребывание в Ульяновске растянулось на 22 месяца [10]. Но правительство не делало никаких попыток препятствовать распространению Посланий Сергея. Более того, они публично оглашались в храмах, что само по себе уже являлось нарушением советского законодательства. Местные власти перестали чинить препятствия богослужениям, а на Пасху 1942 года разрешили в Москве проведение пасхального крестного хода, отменив комендантский час. Союз воинствующих безбожников фактически бездействовал [11]. Его типографию использовали для выпуска книги «Правда о религии в СССР». Изданная на нескольких языках она носила чисто пропагандистский характер. Главная ее цель – доказать союзникам наличие веротерпимости в СССР, подчеркивал патриотизм Русской Православной Церкви.

Новую полосу в деятельности Русской Православной Церкви открыло послание Сергея от 30 декабря 1942 года. В нем он призывал верующих к патриотическим жертвованиям, в частности, собрать средства на танковую колонну имени Дмитрия Донского. С этого момента начинается широкомасштабная помощь фронту. Церковные общины и отдельные представители православного духовенства стали вносить в фонд государственной обороны значительные денежные суммы. На создание танкового корпуса было собрано, не считая золотых и серебряных изделий, более 8 млн. рублей. В дальнейшем собирались средства на сооружение самолетов, на содержание раненых, детей – сирот, на теплые вещи для бойцов [12]. К осени 1944 года жертвования составили сумму около 150 млн. рублей [13].

Если «молитвенная помощь» понятная и близкая лишь верующим, могла быть воспринята светским обществом как условная, то новый вид участия Церкви представлялся уже общепонятным. Сталин, в ответ на телеграмму Сергея, пошел на уступки и разрешил РПЦ открыть свой счет в банке. Автоматически произошла легализация Церкви. Впервые с 1918 года в нарушение советского законодательства она стала де-факто юридическим лицом.

Поворотным моментом в государственно-церковных отношениях периода Великой Отечественной войны и светские ученые, и церковные историки считают 4 сентября 1943 года. В этот день Сталин, как глава правительства СССР, принял митрополита Сергея, митрополита Ленинградского Алексия, экзарха Украины

ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

митрополита Николая. В ходе двухчасовой беседы были обсуждены важнейшие проблемы упорядочения деятельности Русской Православной Церкви. Иерархи, воспользовавшись моментом, изложили пожелания:

- собрать Поместный Собор для выборов Патриарха;
- разрешить издание ежемесячного церковного журнала;
- открыть несколько епархиальных курсов для подготовки священнослужителей;
- разрешить епархиям и приходам отчислять часть средств на содержание центральных церковных структур;
- предоставить право священникам избираться в состав исполнительных органов приходов;
- не препятствовать епархиям в открытии свечных заводов, мастерских по изготовлению церковной утвари;
- рассмотреть вопрос об освобождении из тюрем и лагерей архиереев и духовенства.

На все запросы делегация получила положительные ответы. Во время беседы Сталин неоднократно подчеркивал, что Церковь «может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства во всех вопросах, связанных с ее организационным укреплением и развитием внутри СССР» [14]. В подтверждение своих слов, Сталин сообщил о передаче РПЦ бывшей резиденции германского посла в Москве Шуленберга и предложил Патриархии финансовую помощь. От нее Сергей отказался, согласившись только на обеспечение продуктами питания по государственным ценам.

Большинство исследователей единодушно отмечают, что изменение курса в государственно-церковных отношениях было во многом обусловлено внешнеполитической конъюнктурой, попытками укрепить антигитлеровскую коалицию. Шла подготовка к Тегеранской конференции союзников, решался вопрос об открытии второго фронта. В СССР планировался визит английской делегации, которую должен был возглавить архиепископ Йоркский, а союзников всегда интересовал вопрос о веротерпимости. Это объясняет и тот факт, что Сталин потребовал ускорить созыв Поместного Собора, стведя на его подготовку не месяц, как просил Сергей, а несколько дней, для чего были привлечены государственные ресурсы.

8 сентября в 11 часов дня в Москве состоялся Собор епископов Православной Церкви. На нем присутствовало 19 представителей высшей церковной иерархии: 3 митрополита, 11 архиепископов и 5 епископов. Собор открыл митрополит Сергей с докладом о деятельности Церкви за годы войны. По предложению митрополита Алексия Патриархом Московским и всея Руси был избран Сергей. При Патриархе утверждался Священный Синод, состоявший из трех постоянных и трех временных членов. Собор принял специальное постановление и обращение к советскому правительству. В постановлении осуждались факты сотрудничества духовенства с фашистским режимом и констатировалось, что: «всякий виновный в измене общецерковному делу и перешедший на сторону фашизма, как противник Креста

Господня, да числится отлученным, а епископ или клирик – лишенным сана» [15]. Содержательная сторона обращения – полная поддержка советского государства в борьбе с нацизмом.

Сталин не мог допустить стихийности в религиозном возрождении. 14 сентября 1943 года создается общесоюзный орган – Совет по делам Русской Православной Церкви при СНК СССР. Его председателем был назначен генерал-майор госбезопасности Г.Г. Карпов. Формально Совет организовывался для обеспечения связи между Правительством СССР и Патриархатом. Фактически же он не только контролировал применения законодательства о религиозных культах, но и давал разрешение на любые церковные мероприятия, постоянно вмешиваясь в дела РПЦ (19 мая 1944 года создается еще один общесоюзный орган – Совет по делам религиозных культов при СНК. Он осуществлял вышеназванные функции в отношении мусульманского, буддийского, иудейского вероисповедания, лютеранской, католической, армянской, старообрядческой и других Церквей, а также сектантских организаций. В союзных республиках так же возникли подобные надзорные органы) [16].

Деятельность Сергея по нормализации государственно-церковных отношений дала определенные позитивные результаты. Религиозным организациям (с санкции органов государственной власти) теперь разрешалось строить, арендовать или покупать для своих нужд помещения, приобретать транспортные средства, иметь специальные духовные учебные заведения для подготовки кадров священнослужителей. С 1943 года было возобновлено издание «Журнала Московской Патриархии». С избранием Патриарха и созданием Священного Синода Церковь организационно окрепла. К январю 1945 года число епархиальных архиереев, признававших Московского Патриарха, достигло сорочка одного. Все это сопровождалось организацией новых приходов и открытием Церквей. Только в Курской области вновь действующими стали 283 храма [17]. Всплеск религиозности за годы войны вынуждена была констатировать даже советская атеистическая наука.

Но вряд ли стоит преувеличивать успехи, РПЦ находилась под полным контролем государства. В ее правом статусе не произошло заметных изменений. По-прежнему оставалось действующим предвоенное законодательство. Фактически все уступки Церкви являлись открытым его нарушением. А по поводу открытия новых храмов Д.В. Поспеловский приводит весьма показательные данные. В СССР к 1947 году насчитывалось 14092 действовавших православных храма (включая 2491 перешедших от униатов). Из общего их числа только 1270 было открыто с разрешения Совета по делам РПЦ. Последний разработал специальную инструкцию, принятую Совнаркомом 28 ноября 1943 года (№ 1325), растягивавшую процедуру открытия нового храма на 2-3 года [18].

15 мая 1944 года скончался Патриарх Сергей. Обязанности Местоблюстителя Патриаршего Престола были возложены на митрополита Ленинградского Алексия (Симанского). В своем письме Сталину от 20 мая 1944 года он подтвердил преимущество курса: «В предстоящей мне деятельности, - заверил митрополит, - я буду неизменно и неуклонно руководиться теми принципами, которыми отмечена

ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

была церковная деятельность почившего Патриарха: следование канонам и установлениям церковным – с одной стороны, и неизменная верность Родине и возглавляемому Вами правительству нашему, – с другой» [19]. Священный Синод получил официальное соболезнование Совета Народных Комиссаров СССР по случаю кончины Сергия [20]. В «Известиях» было опубликовано сообщение ТАСС о похоронах Патриарха, на которых присутствовал представитель Совнаркома СССР Г.Г. Карпов [21].

Самым крупным событием рассматриваемого периода стал Поместный Собор, который открылся 31 января 1945 года в московском храме Воскресения в Сокольниках. В нем приняли участие 171 делегат от 89 епархий: 46 архиереев, 87 священников и 38 мирян. Собор решил два важных вопроса: избрал Патриархом Алексия и утвердил «Положение об управлении Русской Православной Церкви». Оно заменило определения Поместного Собора 1917-1918 г.г., касавшиеся прав и обязанностей отдельных органов церковной власти. «Положение» стало своеобразным закреплением поворота, произошедшего в государственно-церковных отношениях за время Великой Отечественной войны, отразив его сложность, противоречивость и незавершенность. Анализ документа выявляет в нем несколько примечательных моментов, которые на длительный период определили положение РПЦ в советском обществе.

Расширение сферы деятельности Церкви неизбежно сопровождалось усилением контроля над ней со стороны государства. Само «Положение» разрабатывалось при участии члена совета по делам РПЦ К. Зайцева с последующим утверждением Совнаркомом СССР (Постановление от 28 января 1945 года). По нему созыв церковного Собора разрешался только с согласия Правительства. Власть получила возможность полностью отслеживать выборы Патриарха и деятельность епископов. Согласно статье 16 «Положения» печать и штамп имел Патриарх, а не Патриархат. Действительными они были только в случае регистрации гражданской властью (это же касалось печатей епархиального епископа и приходского настоятеля). Поэтому избрать Патриарха представлялось возможным только из тех кандидатов, чья печать утверждалась Советом по делам РПЦ. Таким образом заранее предопределялся исход выборов.

Следствием усиления контролирующих функций государства стал жесткий централизм внутрицерковной жизни. Патриарх получил право назначать епископов, а следовательно, и переводить в другие епархии. Такая же вертикаль устанавливалась и в отношениях между епархиальными архиереями и благочинными, между благочинными и приходскими священниками.

«Положение» открыто нарушало действовавшее советское законодательство. Советские законы не признавали никаких религиозных объединений, кроме групп из 20 мирян, снимающих у государства церковное помещение. Двадцатки «Положением» были переименованы в приходские общины. Священник, бывший ранее полностью бесправным в отношении двадцатки, становился главой приходской общины и председательствовал на Общем приходском собрании и в Церковном Совете.

«Положение» значительно расширило имущественные права Церкви, но она так и не стала юридическим лицом. Ей разрешили открывать мастерские и небольшие фабрики для производства свечей и предметов церковного обихода. А статья 41 отмечала, что приходские общины могут «вносить потребные суммы на содержание епархиального архиерея и его управления, а также на общецерковные нужды: на патриаршее управление и на содержание духовных учебных учреждений при патриархе» [22]. Денежные средства Патриархии, епархий и приходов стали размещаться на специальных счетах в банке, откуда государство могло их произвольно изымать на «патриотические нужды». Церковные здания так и не стали собственностью религиозных организаций. Они арендовались у государства двадцатками. (Сами помещения сдавались бесплатно, но облагались очень высоким налогом).

Таким образом, поворот в отношениях между государством и Церковью в годы Великой Отечественной войны имел во многом декларативный характер. С одной стороны, сталинский режим преследовал цель замаскировать перед Европой уродливые проявления тоталитаризма, представить СССР страной «социалистической демократии» [23]. С другой стороны, он использовал патриотический порыв людей для легитимизации форм и методов управления страной, возродив имперские принципы и символы самодержавной России [24]. Неслучайно, Сталин остановил свой выбор на патриаршей Церкви, а не на обновленческой. За рассматриваемый период РПЦ организационно укрепилась, повысился ее авторитет в советском обществе и за рубежом. Логика развития государственно-церковных отношений требовала законодательного закрепления произошедших изменений.

Список литературы

1. Димитрий, архиепископ. Послания Патриарха Сергия // Патриарх Сергий и его духовное наследие. - Издание Московской Патриархии, 1947.—с. 79-80.
2. Ведерников А.В. Духовное наследие святейшего Патриарха Сергия // Там же.— с. 277-278.
3. Димитрий, архиепископ. Указ. соч. – с.79.
4. Радченко А.А. Возрождение русских культурно-национальных традиций в годы Великой Отечественной войны // Актуальные вопросы политической истории. Вып. VII.—Воронеж: ВГУ, 1995.—с.22.
5. Крикун Е.В. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны // Там же.— с.24.
6. Димитрий, архиепископ. Указ. соч. – с.82.
7. Поспеловский Д.В. Православная Церковь в истории Руси... — с.284.
8. Он же. Русская Православная Церковь в XX веке. – с.185.
9. Ведерников А.В. Указ. соч. – с.340.
10. Смирнов А.П., протоиерей. Москва в Ульяновске // Патриарх Сергий и его духовное наследие. – с.237-245.
11. Атеизм в СССР: Становление и развитие. – с.73.
12. Савич А.А. Краткая биография святейшего Патриарха Сергия // Патриарх Сергий и его духовное наследие. – с.43.
13. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – с.187.
14. История религий в России. – с.197.
15. Савич А.А. Указ. соч. – с.45.
16. Коржихина Т.П., Сенин А.С. Указ. соч. – с.306.

ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

17. Пономарева О.Б. Указ. соч. – с.4.
18. Пospelовский Д.В. Православная Церковь в истории Руси... — с.301.
19. Письмо Патриаршего Местоблюстителя митрополита Алексия Председателю Совета Народных Комиссаров Маршалу Советского Союза И.В. Сталину. 20 мая 1944 г.// Патриарх Сергей и его духовное наследие. – с.136.
20. От Совета Народных Комиссаров Союза ССР. 20 мая 1944 г.// Там же. – с.138.
21. Похороны Патриарха Сергия. Сообщение ТАСС. 20 мая 1944 г.// Там же. – с.140.
22. Пospelовский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – с.201.
23. Лысенко А.Е. религия и Церковь на Украине накануне и в годы второй мировой войны // Вопросы истории. – 1998. - №4. – с.55.
24. Андреева Л.А. религия и власть в России. – М.: Ладомир, 2001. – с.247.

УДК 347.65

Трифонов С. Г.

РОЗРОБКА ВЧЕННЯ ПРО СПАДКУВАННЯ У «ПРАВАХ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД»

Після тривалої роботи кодифікаційної комісії, яка з різних причин затягнулась аж на п'ятнадцять років, у 1743р. її зусиллями було підготовлено перший кодекс українського права – «Права, по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея Императорского Величества повелением, изъ трехъ книгъ, а именно: Статута Литовскаго, Зерцала Саксонского и приложенных притом двухъ правъ, такожде изъ книги Порядка, по переводе изъ польскаго и латинскаго языковъ на російській діалект в едиину книгу сведенных, въ граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743» [1]. Складався цей кодекс з 1714 пунктів, які були зведені в 531 артикул, об'єднані, в свою чергу, у 30 розділів.

Як зазначав К.А. Вислобоков, всі розділи «Прав» є дуже різними як за змістом, так і за системою викладення, розміром, концентрацією нормативного матеріалу. В кожному з розділів можна віднайти досить умовно поєднані норми кримінальні, процесуальні, цивільні, які до того ж іноді складно піддаються будь-якій класифікації як такі [2].

Арт.1 гл.14 («О именіяхъ недвижимыхъ и движимыхъ наследныхъ и собственнымъ промысломъ набытыхъ») у п.1 поділяв усе майно на рухоме і нерухоме і давав визначення рухомого і нерухомого майна. До нерухомого законодавець відносив «села, деревне, фолварки, хуторе, нивы, леси, поля, луки, доми, каменное строение и прочая»; до рухомого майна автори «Прав» відносили «золото, серебро, денги, скоть, платя и прочая» [3].

Аналіз положень арт.8 гл.14 дає, на наш погляд, достатні підстави вважати, що законодавець до кола об'єктів майнових прав поряд із майном включав і людей: «Кто бы кому именія, землю или людей невольныхъ продав...» (п.2); ця обставина змушує деякою мірою скептично поглянути на цивілізаційний рівень даної норми – хоча, звісно, будь-яка правова норма є продуктом свого часу, й у кодифікаторів були, мабуть, свої підстави для регламентації торгівлі людьми.

П.2 арт.3 гл.4 укріплював спадкові майнові права, встановлюючи, що «кто, имея на какіе именія гетманскіе уневерсали, и по тем уневерсалам, либо по другимъ крепостям или и без крепостей, отеческими либо матерними наследными, купленными, даренными, или какою правильною зделкою либо другимъ какимъ-нибудь правильнымъ же образомъ приобретенными именьями, издревле ... безспорно владел, тот и наследники его таковыми именіями вечно и свободно владеет имеютъ» [4].

Оскільки основою й визначальним елементом в організації як соціально-станової структури, так і правових та економіко-політичних елементів українського суспільства виступала земельна власність, то саме тому правовідносинам земельної власності і їх

**РОЗРОБКА ВЧЕННЯ ПРО СПАДКУВАННЯ У
«ПРАВАХ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД»**

врегулюванню «Права» приділяли стільки уваги. Цілком поділяючи точку зору К.А. Вислобокова про те, що земельна власність як база економічної сили та політичної влади, як умова належності до військового стану чи навіть просто до вільного стану, визначала всі сфери соціальних відносин у суворо ієрархічному феодальному суспільстві [5], зауважимо, що, з одного боку, саме земельна власність накладала значні обмеження на власника і звужувала межі його вибору у вчиненні тих чи інших дій, у тому числі й розпорядження землею через заповіт, а з іншого – у збереженні і чіткому законодавчому визначенні саме такого положення були зацікавлені не тільки вищі верстви українського суспільства, але й середні його прошарки, позаяк нормативне закріплення права власності на землю означало одночасно й утвердження станового статусу і всіх пов'язаних з цим «вольностей і привілеїв». Тому врегулюванню найрізноманітніших правовідносин, тією чи іншою мірою пов'язаних із земельною власністю, у тому числі, й спадкуванню земельних ділянок, приділено стільки уваги і місця у «Правах».

Уже в п.2 арт.1 гл.1 «Прав» наявність земельної власності в межах України ставилась як основа підпадання під дію українських правових норм: «Потому ж и те, кои хотя и нездешние жители, но какими ни есть именениями владеють, ... во всяких суду и росправе подлежащих делах, равно какъ бы здешние обыватели по сему ж праву судитись имеютъ» [6].

Арт.5 гл.4 закріплював право «...всемъ духовного, шляхетского и воинского чина и званія людем, в Малой Россіи на землях жалованныхъ, висулуженныхъ, купленныхъ, дарованныхъ, уступныхъ, наследственныхъ и другимъ правильнымъ образомъ приобретенныхъ, издревле владенныхъ и ныне владеемыхъ, людей осаживать, хутори и мелници стронть и другіе указами не запрещенные заводи иметьъ свободно» [7].

Згідно п.3 арт.9 гл.4, якщо козак одружувався з дівчиною чи вдовою, яка володіла «грунтами мужичими», то він не отримував права «держать и оными владеть», і ці землі залишались у їх володільця – того, у чьому підданстві перебувала жінка до заміжжя. У випадку, коли посполитий одружувався з дочкою козака, «таковой посполитій никакихъ недвижимыхъ воинского званія именій по оной жене одержать не имеетъ, но те именія при человеке воинского званія остаются должни» [8].

Через весь текст документу кодифікатори послідовно, чітко і неухильно проводять принцип: володіння землею покладає на володільця обов'язок несення служби (в першу чергу – військової) на користь держави. Спеціально присвячена цьому гл.5 «Прав» так і названа: «О службе государевой военной и о порядке воинском». П.1 арт.1 гл.5 визначав: «Вси обще, званія шляхетского и воинского, чиновныи, знатныи такожъ рядовья люде, которыи в Малой Россіи живутъ и суть совершенныхъ летъ, маестности или грунта отеческіе, матерніе, за женою доставшіеся, купленые, висулуженые и какимъ-нибудь правильнымъ образомъ нажитіе имеютъ, потому жъ и иноземци, кои в Малой Россіи именіе содержатъ и службу здешнюю приняли, обще с малороссіянами государеву воинскою службу отправлять должны» [9].

За нормою арт.2 гл.5, якщо хто-небудь «изъ шляхетного и воинского званія в разныхъ местахъ содержитъ именія отеческіе, висулуженые, купленые и женини, или

каким-нибудь образом нажитіе», то такой володілець мав відбувати службу за всі ті маєтки, як за один, обираючи місце і вид служби, «в которой он сведом» [10].

Арт.3 гл.5 приписував у випадку, якщо хтось із козаків перебував на платній службі в компанійських чи інших таких полках, то їх брати чи інші родичі, які з ними жили на нерозділеному маєтку, повинні були відбувати службу за них «з землі», «дабы чрез то в службе государевой умаленіе не воспоследовало» [11].

Безпосередньо питання спадкових відносин розроблялися у гл.10, 12 і 13 «Прав». Так, гл.12 визначала порядок спадкування за заповітом («тестаментом»); гл.13 – спадкування на підставах кровної спорідненості («О наследіи именій по нисходящей, восходящей и побочной лінії сродства и по усыновленію от бездетныхъ, також о власти родителей над детьми»).

Арт.1 гл.12 визначав поняття заповіту: «Тестамент, или духовная записъ есть добровольное определѣніе или завѣтное постановленіе, либо свидетелство з волѣ чіей в томъ, чого бы кто хотѣл, дабы по смерти его было исполнено; ...тестаментъ, с принужденія сочиняемый, не можете имѣть силы...» [12].

З кола осіб, яким «Права» дозволяли складати заповіт, виключалися: 1) державні злочинці; 2) малолітні діти (чоловічої статі – до 17 років, жіночої – до 13 років); 3) ті, хто перебуває під опікою; 4) сини, не відділені від батьків (їм дозволялося розпоряджатися шляхом заповіту лише маєтностями, нажитими власними силами); 5) чорне духовенство; 6) священикам і дияконам дозволялося розпоряджатися через заповіт лише власним майном, але не тим, яке було дане на церкву; 7) невільники і кабальні люди; 8) люди не сповна розуму; 9) марнотратці; 10) позбавлені честі; 11) засуджені до смерті; 12) глухі й німі.

Особи, які не входили до цього переліку, і які були на момент складення «тестаменту» при добрій пам'яті і розумі, визнавалися такими, які можуть шляхом заповіту вільно розпорядитися своїм нерухомим і рухомим майном, нажитим власними силами. Стосовно ж успадкованих ними батьківських чи материнських маєтків діяло інше правило – їх дозволялося передавати у спадок лише своїм рідним дітям чи їх законним спадкоємцям.

Ряд винятків мався і щодо заповідання рухомого майна – так, заборонялося складати заповіт, віддаючи своє майно «...жидамъ, магометанамъ и идолопоклонникамъ, к тому же и отступникамъ от вѣры христіанскія, а також сустратнымъ людямъ, пиянцамъ, по тому жъ и дѣтямъ не в супружестве, но съ прелюбодѣянія рожденнымъ...» (п.2 арт.6 гл.12). При складанні заповіту повинні були бути присутніми не менше двох урядовців тієї місцевості, у якій проживав спадкодавець, або ж один урядовець і при ньому – двоє-трое «честныхъ и вѣры достойныхъ лицъ» [13].

Встановлювалося, що свідками не можуть бути: 1) особи, позбавлені права складати власний заповіт; 2) особи, яким заборонено виступати свідками (за нормою арт.2 гл.12 і арт.15 гл.8); 3) душеприкажчики, яким довірялося виконання даного заповіту; 4) особи, на користь яких у заповіті відписане будь-яке майно; 5) опікуни, яким доручена опіка (арт.8).

**РОЗРОБКА ВЧЕННЯ ПРО СПАДКУВАННЯ У
«ПРАВАХ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД»**

У заповіті повинні бути бути перерахованими усі діти спадкодавця, з визначенням долі майна, яка кожному з них передається у спадок, або ж вказівка на те, що хтось із них позбавляється спадкового майна (п.2 арт.4 гл.12).

Заповіт на кожному із його аркушів підписували сам спадкодавець і присутні урядовці (урядовець та свідки), і після цього він набував законної сили (п.3 арт.4 гл.12). Заповіт міг бути змінений чи взагалі скасований; при цьому кожен наступний заповіт робив недейсним попередній (п.1 арт.5 гл.12).

П.1 арт.5 гл.10 встановлював порядок, згідно якого до вінчання майбутній тесть повинен був визначити посаг за своєю дочкою, записати його на майбутнього зятя і оголосити про нього при свідках. Майбутній зять, у свою чергу, зобов'язувався зробити віновий запис на свою майбутню дружину. Розмір віна обраховувався за такими критеріями: 1) передане у посаг золото, срібло, дорогі камені оцінювалися удвоє проти їх дійсної вартості; таке „збільшення” ціни іменувалося „привінком” і розглядалося як винагорода нареченій „за вінець”; 2) всі інші речі – жіночий одяг, коні і всіляка рухомість оцінювалися по реальній вартості. Запис про віно не міг бути зроблений на більшу, ніж третина, частину маєностей чоловіка (п.1 арт.6 гл.10); він вносився до урядових книг, а випис із них передавався нареченій чи її родичам.

П.1 арт.14 гл.10 передбачав, що якщо лівчина вийшла заміж проти волі батьків, то вона позбавлялася приданого і права спадкувати маєності батька, матері й будь-які інші. Майно ж батьків переходило у спадок до інших братів і сестер, а якщо їх не було – то найближчим родичам (п.2 арт.14 гл.10).

А арт.22 гл.10 встановлював порядок збереження неподільним родового маєтку у випадку, коли жінка, яка займала більш високе соціальне положення, виходила заміж за чоловіка нижчого стану, окремо вирізняючи ті випадки, коли заміжжя відбувалось за згодою батьків і близьких родичів жінки чи без такої. Земельні володіння її сім'ї в обох випадках залишались неподільними і як посаг за жінкою не переходили, натомість їй сплачувалась грошова компенсація за належну частку: у випадку, коли заміжжя було за згодою родичів, – у розмірі повної вартості належної жінці частки від усього майна, коли ж вона брала шлюб без згоди на те близьких родичів – у розмірі половинному.

Загальним же принципом, покладеним в основу розробки правових норм кодифікаторами, виступав принцип неповної спільності майна подружжя, з елементами роздільного управління і виділенням у ньому майна вінового і посагу, для яких встановлювався особливий режим правового регулювання.

Очевидно, можна зазначити, що як сам процес кодифікації законодавства, так і його результат – «Права, за якими судиться малоросійський народ» – засвідчували високий рівень як юридичної техніки, так і загалом правової культури в Україні середини XVIII століття. Як наголошував Ю.С. Шемшученко, не дивлячись, що «Права» не одержали офіційного затвердження, вони переписувались в Україні від руки, їх застосовували і на них посилались судді при розгляді і вирішенні судових справ [14]. У «Правах» знайшли своє детальне відображення і розробку основні поняття і норми інституту права спадкування. Оцінюючи значення «Прав», О.І. Гуржій писав: «...незважаючи на те, що [цей] звід законів царський уряд не

санкціонував, в ньому все ж таки значною мірою знайшли своє відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення. В «Правах» найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо йшли козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть» [15].

Список літератури:

1. Права, по котрым судится малоросийский народ / Изданныя подъ редакціею и с приложениемъ изслѣдованія о семь Своде и о законах, действовавшихъ в Малороссіи проф. А.Ф. Кистяковскаго. – Киевъ: Въ университетской тип. (І.І. Завалзкаго), 1879. – 1054 с.
2. Вислобоков К.А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Інститут держави і права НАН України, 1997. – С. IX-XLX.
3. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Інститут держави і права НАН України, 1997. – С. 246.
4. Там же. – С. 246.
5. Там же. – С. XXIX.
6. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Інститут держави і права НАН України, 1997. – С.30.
7. Там же.
8. Там же. – С.64.
9. Там же. – С.68.
10. Там же. – С.69.
11. Там же.
12. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Інститут держави і права НАН України, 1997. – С. 216.
13. Там же. – С. 218-219.
14. Шемшученко Ю.С. Права, за якими судиться малоросійський народ // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 223.
15. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. К.: Основи, 1996. – С. 168.

УДК 34 (09) (470)

Курочкіна Н. М.

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕЗИ

Понад сто років тому, коли професор кафедри енциклопедії права Петербурзького університету Лев Йосипович Петражицький уперше виступив зі своєю психологічною теорією права, вона зазнала палкої критики з боку сучасників. Наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя на сторінках таких вагомих видань, як “Питання філософії та психології”, “Юридичний вісник” та багатьох інших розгорнулася бурхлива дискусія щодо нового, психологічного напрямку у тогочасних правових пошуках. У згаданій дискусії взяли участь, зокрема, такі корифеї права, як П. Новгородцев, Є. Трубецькой, Б. Кістяківський, М. Палієнко та ін.

Ідеї професора Петражицького викликали хвилю критики з боку прихильників усіх основних тогочасних теорій права. І навіть з боку adeptів теорії відродженого природного права, до якої, до речі, багато хто вважав найближчою теорією Петражицького. Опоненти професора Петражицького вважали психологічний підхід до права вельми сумнівним – адже явища духовного життя не мають та й не можуть мати чіткої визначеності.

Проте всі визнавали самобутність нової концепції. Навіть Богдан Кістяківський, який послідовно і, на наш погляд, досить конструктивно критикував психологічну теорію права, визнавав здобутки професора Петражицького. Він писав: “...тепер, коли величезного значення надають психології, а психологічне витлумачення всього, що стосується людини, багато хто вважає за переважно наукове, найбільшу увагу привертає до себе психологічна теорія права. У нас її представлено краще, ніж в інших західноєвропейських літературах, завдяки видатній праці Л.Й. Петражицького “Теорія права і держави у зв’язку з теорією моральності” [5].

Очевидно, що не останню роль у тому, як саме було сприйнято теорію Петражицького в дореволюційній Росії, відіграла особистість її творця.

Лев Йосипович Петражицький народився у 1867 році у Вітебській губернії. Закінчив юридичний факультет Київського університету, після чого був відраджений до Берліну для підготовки до кафедри римського права. З 1897 року Петражицький обіймав посаду завідуючого кафедрою енциклопедії права Петербурзького університету. Окрім викладацької та наукової роботи Петражицький брав активну участь у суспільному житті - був депутатом Першої Державної Думи, проявляючи “живу участь... в партії Народної Волі” [9].

В дореволюційному виданні “Енциклопедичного словнику” Руського Бібліографічного Інституту Гранат (до складу редакційної колегії якого входили М.Ковалевський, С. Муромцев, К. Тімірязев) можна знайти таку характеристику,

дану Петражицькому: «Багатство думок, солідна ерудиція та тонка критика, що привернула увагу німецького вченого світу до Петражицького вже під час перших його виступів, поєднуються у творах його з великою пристрасністю у захисті своїх поглядів і непохитним переконанням в їхній справедливості. Ці дані дозволяють Петражицькому помітити слабкі сторони сучасної юриспруденції та із значним успіхом провадити свої вельми своєрідні теорії» [9]. Дійсно, ця гаряча і цілком щира переконаність професора Петражицького в тому, що його теорія є єдиною істинною, що за нею майбутнє, - просочує кожну сторінку його наукових праць, мимоволі притягує читача; це той дух його наукових праць, який не можна відчуті з сухих сторінок підручників з історії політичних і правових вчень.

Після революції 1917 року Петражицький емігрував до Варшави (оскільки за національністю він був поляк), до обіймав посаду завідуючого кафедрою соціології права Варшавського університету. У 1931 році у стані депресії Лев Йосипович Петражицький покінчив із собою.

Цікаво, що саме того ж 1931 року в Москві вийшла у світ праця М. Резунова «Марксизм та психологічна теорія права». На думку російського дослідника С.О. П'яткіної, зокрема, в цій праці було сформульовано «низку стереотипних оцінок, завдяки яким з правознавства зникла сама проблема взаємодії юриспруденції і психології».

За часів сталінізму психологічна теорія права охарактеризується дуже чітко і коротко – «антинаукова». Взагалі, досить цікаво простежити еволюцію поглядів на психологічну школу права і історичну постать Л.Й. Петражицького в радянській літературі.

«Класовий смисл психологічної школи права є зрозумілим: накинути покрив абсолютності, вічності, містичного психологізму на буржуазне право і державу, вознести експлуататорське буржуазне право і державу в ранг позакласових, вічних інститутів. Ворожою марксистсько-ленінській теорії держави і права була вже в радянські часи спроба професора Рейснера поєднати вчення психологічної школи права з марксизмом», - таку ортодоксальну думку щодо психологічної теорії права містить Велика радянська енциклопедія видання 1940 року [1]. За часів так званої «відлиги» твердження стають поміркованішими: автори лише підкреслюють ідеалістичність таких буржуазних поглядів [2]. І, зрештою, в тій самій Великій радянській енциклопедії, але вже видання 1975 року, читаємо: «Марксизм не відкидає важливості ролі індивідуальної та соціальної психології в процесі функціонування права. Однак з точки зору матеріалістичного розуміння права як продукту соціально-економічних та класово-політичних відносин теоретико-методологічні позиції психологічної школи права є помилковими» [3].

Сьогодні ситуація докорінно змінилася. Оцінка розробленої професором Петражицьким концепції може бути різною – і це, на нашу думку, цілком природно. Проте навряд чи хтось заперечуватиме, що Л.Й. Петражицький був однією з найяскравіших постатей, а розроблена ним теорія права – одна з найвизначніших наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ століття.

Ставлення до психологічної теорії права змінилося, однак відлуння негативізму, притаманного радянській добі, відчутне до сьогодні. Адже ані правові

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕЗИ

погляди Петражицького, ані психологічна теорія права в цілому не є достатньо дослідженими в сучасній Україні. В літературі, доступній широкому загалу, мова про Петражицького і його теорію обмежується, в кращому випадку, декількома сторінками в підручнику з історії політичних і правових вчень. Дещо інша ситуація склалася в Росії. Можливо, це певною мірою обумовлено тим, що Л.Й. Петражицький традиційно вважається російським вченим. Однак, на нашу думку, ознайомлення із творчою спадщиною професора Петражицького становитиме неабиякий інтерес, причому не тільки для теоретиків чи істориків права, а й для цивілістів (адже низка його праць присвячена саме проблемам цивільного права). До того ж, досить багато пов'язує Л.Й. Петражицького з Україною. Очевидно, що саме в роки навчання на юридичному факультеті Київського університету відбувалося становлення Петражицького як науковця, формувалися його інтереси в сфері права. Тим більше певне (нааявне сьогодні) ігнорування його наукових доробок є неприпустимим.

Проте правова концепція професора Петражицького становить, на нашу думку, не суто лише історичний інтерес, - хоча цей аспект також є надзвичайно цікавим і важливим. О. Поляков у статті, присвяченій петербурзькій школі права, зазначає, що проблема створення цілісної, послідовної, "працюючої" теорії права є актуальною, принаймні, на протязі двох останніх століть. На його думку, є серйозні підстави вважати, що вирішення цієї проблеми є принципово неможливим. Проте це не є причиною відмовитись від будь-яких пошуків в цій сфері. Автор переконаний, що сучасна теорія права має працювати над концепцією права, яка б пояснювала право як багатогранне явище, що існує у багатьох іпостасях. Причому надзвичайно важливим аспектом цього пошуку виступає застосування не західницьких концепцій, а тих що природно властиві і є традиційними у вітчизняній правовій науці.

На тлі такого підходу ще більш аномально виглядає той факт, що створена Петражицьким теорія суттєво ліпше знана на Заході (завдяки учням та послідовникам) ніж у нас. В числі теорій, що вийшли методологічно зі школи права професора Петражицького варто, зокрема, назвати скандинавську (або упсальську) школу права, французьку школу мікросоціології права, відповідні відгалуження американського біхевіоризму.

Петражицький виходив з того, що всі тогочасні спроби визначити сутність права (які, незважаючи на їхню багатоманітність, можна, в принципі, об'єднати в дві великі групи: нормативістські теорії та теорії відродженого природного права) є незадовільними. Частина дослідників взагалі намагалася уникнути необхідності дати визначення права, інші вдовольнялися "сумнівними" дефініціями, застосовували інші "засоби самозаспокоєння".

Треба враховувати, що саме в той історичний період починається бурхливий розвиток психології як самостійної науки; активно вивчається психологічний аспект інших соціальних наук. Щодо правової сфери, то тут тільки-но починає формуватись теорія права як самостійна наука. У 1915 році П. Михайлів зазначав: "Як відомо, на теперішній час ще не існує досить розробленої та загальноприйнятої науки теорії права, і ще донедавна юристам доводилося виборювати право

громадянства самого терміну “теорія права” або “загальна теорія права”. Загальними питаннями правознавства займалися до останнього часу, тому, не спеціалісти-теоретики у власному смислі слова, а спеціалісти-догматики з різних областей права, переважно цивілісти, що займаються сучасним або римським цивільним правом (*jus civile*) ... власне, теоретиків-спеціалістів нині, за поодинокими виключеннями, немає”. Це, зокрема, пояснює, чому від перших наукових праць, присвячених проблемам римського права, Петражицький поступово переходить до чистої теорії права. Проте і ті, перні праці, містять досить багато узагальнень, вельми цікавих для теорії права.

Отже, Петражицький, переконаний, що методологічні посилки всіх тогочасних правових теорій є вкрай невірними, намагається обґрунтувати власну теорію права – таку, що не спирається на попередні “досягнення” правової науки. Така революційність поглядів Петражицького, на нашу думку, певною мірою підсилила критичне ставлення до психологічної концепції права з боку визнаних правознавців. Є. Трубецькой писав, що книга професора Петражицького (мова йде про “Нариси філософії права”) не схиляється до жодної з існуючих або таких, що існували до тих пір в юриспруденції, течій. “Вона не захищає будь-яке з висловлених досі визначень сутності права, не намагається внести часткові виправлення або доповнення в традиційні погляди; п. Петражицький незадоволений всім методом сучасної юриспруденції; він хоче порвати з її віковими підвалинами і перестроїти всю її наукову побудову на нових засадах”.

Психологічна теорія права Петражицького є надзвичайно багатогранною. Найбільш повно її тези викладено в «Теорії права і держави в зв'язку з теорією моральності» [7]. Основні, аксіоматичні положення згаданої теорії полягають у наступному.

По суті, Петражицький акцентував увагу на психологічному боці формування правомірної поведінки, підчас навіть виходячи за межі інтелектуальних процесів. Це особливо яскраво спостерігається при визначенні ним двох основних видів права – інтуїтивного та позитивного.

Як інтуїтивне, так і позитивне право за Петражицьким, є явищами, що коріняться в психіці людини і являють собою імперативно-атрибутивні емоції індивіда. До речі, саме цей імперативно-атрибутивний характер є тією визначальною рисою, що відрізняє правові емоції від моральних.

Таким чином, правовий феномен існує, за глибоким переконанням Петражицького, не в соціальній сфері, десь у просторі над або поміж людьми, а відбувається безпосередньо в «людині, в її голові, в психіці і тільки там». Право – це явище нашої душі, а не зовнішнього світу.

Правові емоції, як зазначалося, мають двосторонній, імперативно-атрибутивний характер. Цей характер виявляється у тому що норми права не тільки зобов'язують особу вчинити чи утриматися від вчинення певних дій, а й наділяють іншу, уповноважену, особу вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи для задоволення своїх потреб.

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕЗИ

На протипагу правовим, моральні емоції, які мають виключно імперативний характер, нормують поведінку виключно зобов'язаної особи. Це досить легко зрозуміти з такого прикладу.

У випадку, коли особою відповідно до умов договору позичені кошти, така особа (якщо, звісно, в її правосвідомості немає «патологічних» відхилень) усвідомлює не тільки свій обов'язок повернути таку ж суму грошей позичальникові, а й те, що в позичальника є право вимагати повернення грошей при настанні відповідних обставин. Отже, у згаданій особі виникають правові, імперативно-атрибутивні емоції з приводу позики. Очевидно, що аналогічні правові емоції виникають і в уповноваженої особи.

Зовсім інше спостерігається, скажімо, у випадку з милостинею. Особа, що подає милостиню, може відчувати себе зобов'язаною зробити це (з релігійних або інших міркувань), однак зазвичай добре усвідомлює, що в людини, яка просить милостиню, немає права вимагати цього. Таким чином, виникають моральні, суто імперативні емоції індивіда.

Слід також зазначити, що саме фактор атрибутивності є вирішальним для дотримання індивідами норм права.

Найважливішим, на думку Петражицького, з теоретичної точки зору поділом права на види на підставі визначення права як імперативно-атрибутивних емоцій є його розподіл на а) інтуїтивне і позитивне та б) офіційне та неофіційне.

В науковій літературі Петражицькому досить часто приписують приниження або навіть заперечення ролі позитивного права в суспільному житті. Втім, такі твердження видаються недостатньо обґрунтованими.

Необхідність виділення «інтуїтивного» як окремої категорії обумовлена тим, що в тогочасній правовій науці набуло досить широкого визнання та застосування поняття позитивного права. Однак, з точки зору логіки, якщо існує поняття «позитивне право», яке не ототожнюється з правом взагалі, то має існувати й так би мовити «не-позитивне» право. Втім, дефініції такого «не-позитивного» права сучасна Петражицькому теорія права не винайшла. «Інтуїтивного права та різних таких видів позитивного права, де немає жодних велич згори, сучасне правознавство не знає», - зазначав науковець.

Як зауважував російський юрист І. Покровський, юриспруденція ХІХ століття була «юриспруденцією поняття», «нинішня ж тяжіє до того, щоб стати «юриспруденцією почуттів». І значний вклад в цей процес зроблено професором Петражицьким.

Отже, Петражицький ввів нове поняття – інтуїтивного права – і визначив його таким чином: «В області тих випадків та питань поведінки, які передбачаються та розв'язуються в тому чи іншому смислі державними законами або іншими позитивно-правовими визначеннями, наприклад, в області ставлення до чужого життя, власності, в області майново-ділового обігу, купівлі-продажу... люди фактично приписують на кожному кроці собі або іншим різні обов'язки правового типу та права й виконують ці обов'язки та здійснюють права зовсім не тому, що так написано в цивільному кодексі або т.п., а тому, що так підказує їм їхнє інтуїтивно-правове сумління; та вони зазвичай і не знають зовсім, що на підлягаючий випадок

життя приписують статті цивільного або іншого кодексу, і навіть не думають про існування цих статей та кодексів». Лише в деяких випадках, головним чином за наявності розбіжностей та суперечок, люди звертаються до статей законів та переходять з ґрунту інтуїтивного на ґрунт позитивного права.

Необхідно відзначити, що виникнення таких розбіжностей та суперечок є цілком можливим. Адже оскільки право за Петражицьким – це явище індивідуальної психіки, то воно є різним для кожного індивіда. Звичайно, не поодинокими будуть ситуації, коли «одні приписують іншим правові обов'язки, а ці інші не визнають існування цих обов'язків-прав, взагалі чи в об'ємі, як-то стверджує інша сторона». Такі випадки представляють «сприятливий психічний ґрунт для виникнення небезпечних суперечок та конфліктів, озлоблення, насильства, кровопролиття».

Надзвичайно важливу роль у вирішенні таких суперечок відіграє властива праву уніфікаційна тенденція, яка проявляється, зокрема, у розвитку єдиного шаблону норм. Зрозуміло, що розробка такого єдиного шаблону норм можлива тільки в рамках позитивного (як офіційного, так і неофіційного) права.

Крім того, Петражицький виділяв певні галузі, в яких регулювання може здійснюватися виключно позитивним правом. До таких галузей відносяться, зокрема, різноманітні стандарти, технічні умови, правила безпеки та інше. Це пов'язано з тим, що інтуїтивне право діє лише в сфері, що стосується розподілу матеріальних та нематеріальних благ, «добра та зла», за висловом Петражицького. Згадані «технічні» норми не зачіпають сферу емоцій індивіда і, отже, не можуть бути предметом регулювання інтуїтивного права.

З вищеведеного вбачається, що Петражицький не відкидав значення позитивного права. Приділення більшої уваги питанням інтуїтивного права, порівняно з позитивним, та певне «просування» цієї категорії, на нашу думку, цілком природно пояснюється новизною поняття та нагальною потребою формулювання альтернативної позитивній концепції права.

Прагнучи бути послідовним у своїй теорії, Петражицький надмірно індивідуалізував право. Такий підхід проявився в його твердженнях про те, що правом необхідно визнавати «і ті незчисленні імперативно-атрибутивні переживання та їхні проекції, що є у психіці тільки одного індивіда і нікому іншому в світі невідомі». «З точки зору нашого поняття права, правовим явищем, правовим психічним актом доводиться визнавати, наприклад, і таку атрибутивну норму або таке усвідомлення повинності або належності правового домагання, що існують тільки в душі однієї людини та не зустрічають визнання або згоди з боку суспільної власті, суду або взагалі кого-небудь іншого, крім того, хто переживає ці психічні стани». Наслідком такої індивідуалізації стала відсутність будь-яких меж між правом та правовим переконанням. Таку думку поділяє більшість сучасних дослідників, відзначаючи, що це явище, котре Петражицький іменує правом, сьогодні знає як правова свідомість.

Більше того, для існування як правової норми, так і правовідносин, з точки зору Петражицького, не потрібне навіть реальне існування будь-якої особи, крім тієї, що переживає відповідні правові емоції. «Якщо, наприклад, марновірна або божевільна

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕЗИ

людина укладає угоду з дияволом (сон, гіпноз, *idée fixe*, галюцинація, ілюзія і тому подібне)..., то тут діє норма права, що вимагає виконання договору, існують правовідносини, права та обов'язки, об'єкти прав та обов'язків, два суб'єкти и так далі, хоча диявол, якому марновірний суб'єкт у нашому прикладі приписує права та обов'язки, не існує, як зовнішня реальність».

Цікаво, що Петражицький відносив до сфери права ті галузі – або, як він їх іменує, «відгалуження правової психіки», – які традиційно не вважаються правовими. Зокрема, він виділяє дитяче право, злочинне право, ігорне право, любовне право і так далі. Адже, відзначає професор Петражицький, наприклад, правила розподілу здобичі у злочинному світі хоча і в неписаній формі, але існують, і виконуються всіма учасниками злочинного угруповання підчас навіть більш неухильно, ніж приписи законодавчих актів. До речі, цей аспект його теорії викликав чи не найбільше обурення в наукових колах. Крім того, в реальному світі одні й ті ж самі норми одна людина може переживати як моральні, а інша – як правові.

Однак, на нашу думку, при такому підході до розуміння права втрачаються об'єктивні критерії розділення істинного та хибного; права, правової свідомості та галюцинацій. Як цілком справедливо зазначав Є.Трубецької, «кожен стає безпомилковим суддею свого права; свідомість індивіда є єдиним мірилом істинного та хибного в праві» [8]. Погодитися можна і з тим, що визначення права як імперативно-атрибутивних емоцій індивіда є занадто широким.

Як видно, психологічна теорія Петражицького не позбавлена певних недоліків; втім, це не перешкоджає тому, що ця теорія «становить безперечний інтерес та має велику наукову вагу» [5]. Зокрема, до безсумнівних здобутків теорії Петражицького треба віднести запропоновані ним критерії відрізнення правових та моральнісних норм; висвітлення механізму мотиваційної та виховної дії вимог моральності та права; влучну критику існуючих правових шкіл. Треба відзначити також приділення надзвичайної уваги з боку Петражицького феномену правової свідомості. Свого часу він виступив в якості піонера на поприщі вивчення явищ правової психіки. На сьогодні ж більшість дослідників визнає її особливу значимість і вплив на процеси правотворення та правозастосування і, отже важливість дослідження правосвідомості не тільки не зменшилася з часом, а, навпаки, зростає.

Але фундаментальне значення теорії, що розглядається, полягає у закликанні шукати визначення права поза межами права позитивного, відійти від вузькопозитивістського трактування права. Ця проблема надзвичайно актуальна сьогодні: незважаючи на загальне розуміння обмеженості позитивістської теорії, водночас подолати усталені стереотипи досить важко. Представляється, що важливим кроком в цьому напрямку може стати більш доскональне вивчення психологічної теорії права професора Л.Й.Петражицького.

Список літератури:

1. Большая советская энциклопедия /Гл. ред. О.Ю. Шмидт – М., 1940.
2. Большая советская энциклопедия /Под ред. Б.А. Введенского. – М.: Государственное научное изд-во «Большая советская энциклопедия», 1955.
3. Большая советская энциклопедия /Под ред. А.М. Прохорова. – М.: «Советская энциклопедия», 1975.
4. История политических учений /Азаркин Н.М., Жуков В.Н., Завьялов В.С. и др. – М.: Изд-во «Норма»: Изд. гр. «Норма-Инфра», 2002.
5. Кістяківський Б. Реальність об'єктивного права. //Вибранс. – К.: Видавництво гуманітораної літератури «Абрис», 1996.
6. Михайлов П.Е. Проблема права (с точки зрения психологической теории права) //Сб. Философия права и нравственности, вып. II. – СПб.: «Образование», 1915.
7. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910.
8. Трубецкой Е.Н. Философия права профессора Л.И. Петражицкого //Сб. Труды по философии права /И.И. Евлампиев (сост.). – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001.
9. Энциклопедический словарь русского библиографического института «Гранат» /Под ред. Ю.С. Гамюарова, В.Я. Желязнова, М.М. Ковалевского, С.А. Муромцева и К.А. Тимирязева. Редакция и экспедиция «Русского библиографического института Гранат».

УДК 340 (477) (091)

Скуратович І. М.

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ УСРР У 1930-і рр.

Економічний і політичний розвиток України викликав постійний процес пристосування адміністративно-територіального устрою. Нові економічні умови, зміни в розміщенні продуктивних сил, культурний розвиток і т.п. – постійно приводили до перегляду меж, адміністративних центрів і самої кількості адміністративно-територіальних одиниць. Успішно проведене в 1922-1925 рр. в УСРР „районування” – формування районів як нижчої ланки нового адміністративно-територіального устрою, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. надихнуло теоретиків нового державного будівництва впровадити взагалі двоступеневу системи адміністративно-територіального устрою України: район – центр. Однак дана система виявилася занадто обтяженою численними управлінськими ланками та неефективною [1], тому в 1932 р. розпочинається формування триступеневої системи: район – область – центр [2].

Округи, виконавши своє історичне призначення, незабаром перетворилися у непотрібну проміжну ланку між областю і районом, – тому 23 липня 1930 р. ЦВК СРСР і РНК СРСР прийняли постанову «Про ліквідацію округів» [3]. У 1931 р. округи скасовуються повсюдно, і центр місцевого державного управління відтепер остаточно перемістився у райони, укріплені кадрами за рахунок скасованого окружного апарату і зв'язані безпосередньо з обласними і республіканськими органами. Разом з тим, подекуди адміністративні округи на деякий час були залишені; вони існували в місцевостях, відособлених від основного масиву області, республіки, або в частинах, особливо важливих в економічному чи іншому відношенні.

Після скасування адміністративних округів на область у середньому по СРСР приходилося 120 районів; були й винятки з цього правила – так, наприклад, в Уральській області нараховувалося 202 райони. На Україні ж було створено 585 районів [4]. Зрозуміло, що безпосереднє оперативне керівництво з боку обласних органів, а в ряді випадків і з боку республіканських, такою величезною кількістю районів було практично неможливим. Тому природно, що ліквідація адміністративних округів викликала негайно процес розукрупнення областей.

Цей процес можна ілюструвати наступними даними. Якщо в 1930 р., тобто після остаточної ліквідації всіх старих форм адміністративного поділу, в СРСР малося 14 країв і областей, 226 адміністративних округів і 3012 районів [5], то на 15 серпня 1935 р. країв і областей нараховувалося в СРСР – 44 (з них 14 областей були внутрішньо-крайовими), адміністративних округів – 26 (і 9 національних округів) і районів – 3250 [6]. Отже, в результаті адміністративно-територіальної реформи (після ліквідації округів), в якості основних адміністративно-територіальних

одиниць у країні виступають область і район. Даний поділ і був закріплений надалі Конституцією СРСР 1936р. і Конституцією УРСР 1937 р.

Область стала безпосереднім опорним пунктом вищих органів державної влади і державного управління республіки. До складу області входило місто чи кілька міст; найменування області давало зазвичай місто, яке було обласним центром. Район міг бути сільським і міським. Сільський район – це вузловий пункт державного й економічного життя на селі. За своєю величиною сільський район представляв щось середнє між старою волостю і повітом, – отже, він мав перевагу перед старою волостю завдяки більшій господарській потужності, а перед старим повітом – у тім, що центр району був розташований, як правило, значно ближче повітового центра і тому являвся доступнішим для населення.

Міський район – це частина міста, яка мала свої органи державної влади й управління. На райони поділялися не тільки області, але й національні округи, автономні області і республіки. Після ліквідації адміністративних округів союзної республіки, за винятком РСФСР, мали в адміністративному відношенні тільки районний поділ, однак у 1932 г. в Українській СРР і Казахській АРСР також було введено обласний поділ. Інші союзні республіки отримали його пізніше.

При введенні нового поділу число областей було дуже невеликим; відносно невеликим було і число районів усередині цих одиниць. Тому, природно, що розвиток економіки і культури радянської України викликав надалі розукрупнення встановлених адміністративно-територіальних одиниць. Так число адміністративних областей з 1935 р. збільшилося без малого в три рази. Досить бурхливо протікав і процес розукрупнення районів. Розукрупнення пішло настільки далеко, що цей процес часом змінювався і зворотними заходами, коли укрупнювалися області, а в 50-60-і роки – райони. Наприклад, на 1 квітня 1960 р. усього в СРСР нараховувалося: 108 областей, 6 країв і 3853 районів (3501 – сільських і 352 – міських), з них у РСФСР – 49 областей і 6 країв. Інші республіки на 1 квітня 1960 р. мали адміністративних областей: Українська РСР – 25, Білоруська – 6, Узбецька – 7, Казахська РСР – 15, Туркменська РСР – 3 [7].

З метою зміцнення району як основної управлінської ланки, підвищення самостійності й ініціативи районних органів влади відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округів» [8] ВУЦВК і РНК УСРР своєю постановою від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» ліквідували адміністративно-територіальний поділ Української РСР на округи і скасували окружні виконавчі комітети [9]. На території УСРР були створені 503 адміністративні одиниці: автономна республіка – Молдавська АРСР (яка існувала з 1924 р.), 18 міст, виділених в окремі адміністративно-господарські одиниці, і 484 райони. Районним виконавчим комітетам і міським Радам, виділеним в окремі адміністративно-господарські одиниці, були передані усі права окружних виконавчих комітетів [10].

Районні виконавчі комітети і названі міські Ради підпорядковувалися безпосередньо ВУЦВК, його Президії і РНК УСРР. Таким чином, на території УСРР була встановлена двоступенева (район – центр) система управління. З переходом на

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ УСРР У 1930-І РР.

що систему управління штати міських Рад і районних виконавчих комітетів затверджувалися Президією ВУЦВК [11].

При проведенні адміністративної реформи більшість працівників окружних партійних, радянських, кооперативних й інших організацій були спрямовані на постійну роботу в райони, а частина працівників районних органів – безпосередньо до сільських Рад і колгоспів. Понад 4 тис. працівників окружних центрів виїхали для зміцнення районів: безпосередньо в село було спрямовано близько 4 тис. чол. [12], а всього з окружних установ у райони республіки виїхало 14 тис. чоловік, що мали досвід керівної роботи [13].

У зв'язку з цією реорганізацією змінилися і форми й методи роботи центральних органів державної влади республіки. Так, загальне керівництво, інспектування й інструктування районних виконавчих комітетів і виділених в окремі адміністративно-господарські одиниці міських Рад проводилися комплексним методом і здійснювалися, як правило, сектором радянського будівництва при ВУЦВК і Народним комісаріатом робітничо-селянської інспекції з залученням до цієї роботи представників інших народних комісаріатів. До організаційно-інструкторської роботи регулярно залучалися члени ВУЦВК, міських Рад, райвиконкомів і широкий актив [14].

Ліквідація округів, перебудова сільських, міських і районних Рад дозволила виконати завдання по наближенню радянського і господарського апарату до району і села. Однак поряд з позитивними сторонами адміністративної реформи незабаром проявилися і неабиякі її вади. Головна з них полягала у тому, що управляти з республіканського Центру величезною кількістю районів виявилось надзвичайно складно. Ставало все більше очевидним, що двоступенева система управління не забезпечує ефективного керівництва бурхливим економічним розвитком, – тому ВУЦВК на четвертій позачерговій сесії дванадцятого скликання у лютому 1932 р. приймає постанову «Про перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему: район – область – центр» [15]. На її реалізацію в Україні були створені перші п'ять областей: Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська. У червні 1932 р. була утворена Донецька [16], а в жовтні того ж року – Чернігівська область [17].

З утворенням областей майже всі районні виконавчі комітети і міські Ради, раніше виділені в окремі адміністративні одиниці, були підпорядковані обласним виконавчим комітетам. Перехід на триступеневу систему управління сприяв поліпшенню оперативного керівництва з боку обласних органів влади господарським і культурним будівництвом у районах. В цілому ж, як видається, можна зазначити, що в результаті численних перетворень Радянська влада все-таки повернулася до структури адміністративно-територіального поділу, який існував у Російській імперії (центр – губернія – повіт), обійшовшись лише без волості як окремої його одиниці.

Список літератури:

1. Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.). – М., 1959. – С.136, 252.
2. История государства и права Украинской ССР: В 3-х т. – Т.2 1917-1937. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 235.
3. СЗ СССР. – 1930. – № 37. – Ст. 40.
4. Административно-территориальное деление Союза ССР. – Изд. 9. – М.: Изд-во НКВД СССР, 1930. – С. 8-9.
5. Административно-территориальное деление Союза ССР. – Изд. 10-е: По данным на 15 ноября 1930 г. – М.: Изд-во НКВД СССР, 1930. – С. 80; Административно-территориальное деление Союза ССР на 15 июля 1934 года. – М.: Изд-во «Власть Советов». – 1934. – С. XII.
6. Административно-территориальное деление Союза ССР: Краткий справочник на 1 сентября 1935 г. – М.: Изд-во «Власть Советов», 1936. – С. XXIV.
7. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 апреля 1960 года. – Изд. 10-е. – С. 7.
8. СЗ СССР. – 1930. – № 37. – Ст. 40.
9. ЗЗ УСРР. – 1930. – № 23. – Ст. 225.
10. ЗЗ УСРР. – 1930. – № 23. – Ст. 225.
11. ЗЗ УСРР. – 1930. – № 20. – Ст. 200; № 23. – Ст. 255.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 539. – Оп. 8. – Стр. 263. – Арк. 23.
13. История государства и права Украинской ССР: В 3-х т. / Редкол.: Б.М. Бабий (гл. ред.) и др. – Т.2. 1917-1937 гг. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 233.
14. Румянцев В.А. Организация и компетенция ВУЦИК по положению от 12 октября 1924 г. // Проблемы соц. законности: Респ. межвед. науч. сб. – Вып.18. – Харьков, 1986 – С. 19-24.
15. ЗЗ УСРР. – 1932. – № 5. – Ст. 28.
16. ЗЗ УСРР. – 1932. – № 22-23. – Ст. 138.
17. ЗЗ УСРР. – 1930. – № 28. – Ст. 70.

УДК 316.48:316.334

Ставицька О. В.

КОНФЛІКТОГЕННІ ФАКТОРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Політика, сфера політичних відносин – це світ, де миру немає і бути не може. Світ політичного – це галузь не тільки постійної, але й підвищеної порівняно з іншими сферами суспільного життя конфліктогенності. Таке розуміння політики потребує пояснення та визначення сутності конфліктогенності цієї сфери суспільного життя з точки зору сучасних уявлень про розвиток політико-правових відносин. Тим більше, що процеси, які відбуваються у політико-правовій сфері нашого суспільства останнім часом, доводять: розбудова нового економічного та соціально-політичного порядку супроводжується надзвичайною конфліктністю, подолання або пом'якшення якої можливо лише за умов більш-менш чіткого уявлення щодо чинників, що спричиняють або посилюють цю конфліктність. В той же час існує ціла низка інституцій, а саме політико-правових інститутів, які за своєю природою призначені для врегулювання соціальних відносин та забезпечення стабільного поступового розвитку.

Взагалі кожний соціальний інститут, що входить до певної суспільної структури (економічної, політичної, соціальної, культурної, етнічної, правової), організується заради виконання тих чи інших суспільно значущих цілей і функцій; крім того, кожний соціальний інститут відповідає інтересам конкретної суспільної верстви, слугуючи цілям реалізації (задоволення) її стійких інтересів. Саме тому категорію «інститут» прийнято вважати однією з найважливіших у соціально-політичних науках; її трактують як особливу форму інституціоналізованої соціальної дії, як специфічну соціальну реальність, що складається в різних сферах суспільства.

До суспільних дисциплін поняття інституту прийшло з юридичної науки, де під категорією «інститут» зазвичай розуміють комплекс (певну сукупність) норм, які регулюють групу однорідних суспільних відносин.

В наукових дослідженнях з державознавства поняття інституту почало вкорінюватись спочатку в конституційному праві, а в подальшому ця дефініція стала однією з головних у процесі вивчення проблем функціонування державної влади і реалізації основних прав людини й громадянина [1]. Для державознавства, передусім, має значення розвиток фактичних відносин держави і суспільства, стан і функціональність (чи дисфункціональність) політико-правових структур (інститутів) державності; хоча, зрозуміло, їх вивчення передбачає також аналіз норм права та оцінку чинної системи законодавства [2].

В політології поняття інституту головним чином використовують для характеристики відповідних елементів політичної системи суспільства (державна влада, партії, ідеологія, громадські організації тощо) [3]. Ступінь і характер інституціоналізації суспільства свідчить про тип існуючої політичної системи й досконалість політико-

правових механізмів, про рівень політичної культури і політичного структурування соціуму, про досвід його асоціативного життя, про міру свободи формування й практики дії громадсько-політичних угруповань. В цьому відношенні сучасна демократична держава суттєво відрізняється від архаїчних, авторитарних і, особливо, тоталітарних держав, політична й суспільна структура яких зводиться до мінімуму офіційних і формалізованих політико-правових та соціальних інститутів.

В соціології ця дефініція «інститут» за змістом означає «стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх у систему ролей і статусів, що складають соціальну систему» [4]. Соціальний інститут слід чітко відрізнити від конкретних організацій, установ чи окремих соціальних груп; це, скоріше – усталений комплекс норм і функцій (соціальних ролей), за якими діють соціальні угруповання певного типу.

Виходячи з вищезазначеного, можна сказати, що під політико-правовими інститутами слід розуміти відносно виокремленні організаційно-функціональні структури держави і стабільні форми публічної політики, що виконують власні специфічні функції в цілісній системі державно-політичного регулювання суспільних відносин засобами правового й політичного впливу.

В ряду політико-правових інститутів безпосередньо державі належить особливе місце, вона створюється і функціонує в асиметричному суспільстві, є системною формою утілення громадського договору, який прагне подолати соціальні розбіжності. В свою чергу, держава як комплексний інститут утворює власну інфраструктуру політико-правових інституцій (підінститутів, органів, установ), що залежать від поділу функцій та професіоналізації управлінської праці. Тому в узагальненому плані такі утворення називають інститутами державності.

До системи політико-правових інститутів державності прийнято відносити, передусім, найважливіші органи держави, які складають підґрунтя самої влади – парламент, уряд, президентство, вищі органи конституційного контролю та судочинства тощо, а також інститути представництва політичних інтересів (вибори, партії, громадські організації, політичні клуби, фонди та інше) [5]. Слід зазначити, що в сучасних державах через реальне ускладнення змісту суспільного життя і поширення соціально-політичних зв'язків спостерігається тенденція зростання кількості не тільки владних державних органів, установ і вищих посад державного управління, але й поширюється різноманіття інституціоналізованих форм публічної політичної практики. Усі разом вони складають відносно цілісну систему політико-правових інститутів.

Отже, головними елементами сучасної державності, які набули в процесі цивілізаційного розвитку інституційної форми, виступають: інститут голови держави, що втілюється у відповідних посадах та установах; законодавчо-представницькі органи (фактично, інститут парламентаризму), що представлені відповідними державними інституціями та установами і формуються завдяки дії інституту виборів; виконавчо-розпорядчі органи, які також містять в своїй структурі уповноважені державні установи, департаменти і посади; судові органи, які в кожній державі виконують досить типові функції але, водночас, представлені специфічними за національно-історичною формою установами і професійними посадами.

КОНФЛІКТОГЕННІ ФАКТОРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

На стабільність функціонування всіх цих інститутів впливає велика кількість факторів, багато з яких мають негативну ознаку. Саме вони цікавлять нас у першу чергу як фактори-конфліктогени, тобто такі, що можуть привести до конфлікту [6].

Найбільш загальний вплив на функціонування політико-правових інститутів має сам фактор політичного розвитку, масштаби і форми якого можуть бути неадекватними суспільному розвитку. Історія знає випадки, коли політичний розвиток випереджає суспільний, коли встановлення більш прогресивної політичної системи попадало на непідготовлений ґрунт соціальної системи і навпаки – випереджаючий розвиток соціальної системи над політичною. Саме це несе на собі небезпеку незбалансованого функціонування політичної сфери суспільства і як результат – підвищену конфліктність.

Аналіз ефекту “випереджаюче-відстаючого соціально-політичного розвитку” ліг у підґрунті концепції модернізації суспільства С.Хантігтона. На його думку, головним джерелом модернізації суспільства є конфлікт між мобілізованістю населення, його включеністю у політичне життя та інституціоналізацією, наявністю необхідних структур та механізмів для артикулювання та агрегування його інтересів. В той же час невміння мас працювати у владних інститутах призводить до явної нездійсненності їхніх очікувань від включеності у політику. Як наслідок – дестабілізація режиму правління, «не політичний розвиток, а політичний занепад».

Певні риси конфліктності несе на собі і «власний» розвиток політичної сфери, який відносно не залежить від суспільного оточення. Політика та відповідні їй інститути сучасної демократичної держави з відпрацьованою системою масової політичної участі, процедурами виборів, дискусій, з розподіленими гілками влади, що взаємно контролюють одне іншого, при всій своїй зовнішній схожості – далеко не одне і теж саме, що політика колишньої буржуазної держави, не говорячи вже про добуржуазне суспільство з монархічною владою. Але цей постійний внутрішньополітичний розвиток не проходить рівно, без протиріч, без стрибків та провалів. Він супроводжується політичною напруженістю, посиленням нестабільності, що врешті решт призводить до виникнення гострої кризи політичного розвитку і – як наслідок – до політичного конфлікту.

Сучасна політологічна наука знає декілька різновидів криз політичного розвитку. По-перше, це криза ідентичності, яка настає із розпадом ідеалів і цінностей, що домінують в політичній культурі даного суспільства. Особливої гостроти ця криза набуває під час радикального реформування, коли в нових формах соціального та політичного життя населення не бачить достатніх можливостей для особистого існування. Криза цього типу руйнує нормативні засади функціонування політико-правових інститутів, призводить до виникнення суперечностей з приводу нормативно-ціннісних засад життєдіяльності.

По-друге, криза розподілу матеріальних і культурних благ, коли владні структури нездатні забезпечити стійке зростання матеріального добробуту населення. Особливого впливу від цього типу кризи розвитку зазнають інститути виконавчої влади, бо саме до них апелюють маси населення, які внаслідок кризи перебувають у стані депривації.

Далі. Криза участі, зумовлена знеціненням звичних форм і механізмів залучення громадян до політики з одночасним збільшенням кількості бажаючих брати участь в управлінні і створювати новий баланс політичних сил. За умов постійного розвитку політичної сфери інтенсивно зростають спеціалізовані групи інтересів, які прагнуть влади. Разом з тим слабкий розвиток системи представництва соціальних інтересів, зокрема політичних партій, неповна відповідність політичних структур та інститутів вимогам населення, нерішучість влади щодо припинення діяльності політичних радикалів та екстремістів призводять до загострення загальнополітичної ситуації не передбачуваним наслідкам для влади та суспільства в цілому.

Четвертим різновидом кризи політичного розвитку є криза «проникнення», детермінована протиріччями, що виникають при прагненні правлячих сил реалізувати свої рішення в усіх сферах суспільного життя. Ця криза вражає перш за все відносини «центр – регіони», тобто ті, що розвиваються по вертикалі. Крім того, ірраціональні риси масової свідомості, відсутність у громадян політичного досвіду призводить до неадекватного сприйняття рішень центру і тим самим справляє конфліктогенний вплив на функціонування цієї влади.

Врешті речт, не можна не сказати і про кризу легітимності, яка є результатом невідповідності цілей режиму та масових уявлень про норми його функціонування, що призводить до падіння легітимності та відповідної дестабілізації політичного режиму, державності в цілому. Особливо помітним цей вплив стає під час виборчих кампаній, коли населення найбільше очікує суттєвих позитивних змін, але, зазвичай, їх не отримує.

Зазначені різновиди кризи політичного розвитку мають місце і в Україні, бо вона перебуває саме у процесі переходу до нових форм соціального життя, тобто, в процесі політичного розвитку. Яким же чином у нас відбиваються зазначені вище конфліктогенні фактори?

Процес формування політичної системи України, починаючи з 1991 р., характеризується постійними суперечностями між суб'єктами політичної системи (виконавчою і законодавчою владою, партіями, рухами), періодично виникаючими конфліктними ситуаціями і навіть активними конфліктами. Це нормальне явище, оскільки йде пошук оптимальної моделі політичної системи, яка б відповідала принципово новій ситуації, що склалася в Україні у пострадянський період.

На нашу думку, можна виокремити декілька основних конфліктних полів суперечностей: політична реформа; приватизація і бюджетно-податкова політика; геополітичні інтереси України; передвиборчий процес.

Особливість ситуації полягає в тому, що результат боротьби у межах цих полів наперед не визначений. Існує можливість як виграти, так і програти на кожному з визначених полів.

Кожна із сил, діючи у політичному просторі, бачить ситуацію як би зі своєї частини поля або мало враховуючи альтернативні варіанти, не беручи до уваги протилежних або паралельних тенденцій, збільшує рівень конфліктності.

Коротко проаналізуємо ситуацію на кожному із названих полів і зробимо спробу визначити тенденції, які матимуть місце, на наш погляд, у майбутньому.

КОНФЛІКТОГЕННІ ФАКТОРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Політична реформа. Як доводить час, що пройшов з моменту прийняття Конституції 1996 р., конфліктні ситуації в межах конституційного поля є і матимуть місце в майбутньому. І ця тенденція набирає сили під час виборів. Боротьба прибічників різних варіантів подальшого розвитку держави набула такої форми та гостроти, що практично паралізувала і продовжує гальмувати роботу всіх гілок влади, особливо законодавчої. І якщо наші політичні лідери, як і досі, з'ясовуватимуть стосунки між собою, якщо представницькі і виконавчі органи замість об'єднання зусиль дошукуватимуться – хто ж старший, якщо не буде нормальних цивілізованих відносин між владою і опозицією, якщо на державному і місцевому рівнях не зрозуміють, що питання не в тому, у кого влада, а в тому, щоб була здатність її створити, щоб конкретні соціальні верстви відчули реальні, нехай і невеликі, але позитивні зміни в їхньому становищі, у тому, щоб завоювати довіру народу, – то така влада і далі буде джерелом напруженості у суспільстві, а не інструментом, здатним регулювати суспільні відносини в Україні і тим самим створювати стабільну, зможну країну, де кожна людина, кожна соціальна та національна група зможе задовольнити свої потреби, реалізувати свої інтереси і можливості.

Приватизація і бюджетно-податкова політика. Конфліктність цього фактору завжди існує у будь-якому суспільстві. Але в Україні сьогодні вона набуває особливого значення тому, що, на відміну від періоду початку приватизації, сьогодні «розмір» того, що підлягає приватизації та перерозподілу, значно збільшився. Ще за часів так званої «малої приватизації» середини 90-х років минулого століття цей процес супроводжувався численними конфліктами та скандалами, кримінальними справами тощо. Сьогодні, коли йде «велика приватизація», коли економіка країни дійсно перебуває на невеликому, але підйомі, коли з'явилось те, що можна ділити, а його розміри вражають, конфліктність даного поля стає надзвичайною. Бо, перефразуючи Маркса, немає такого злочину, до якого б не вдалася людина, якщо це принесе 300% прибутку.

Геополітичні інтереси України. На цьому полі конфліктності відбувається зіткнення різних концепцій стосовно місця та ролі України у геополітичному просторі, співвідношення загальноукраїнських інтересів та інтересів світового співтовариства. Виграш на цьому полі означає взаємовигідне партнерство України із західними та східними країнами та структурами, програш – перетворення України в одну із країн третього світу, повне підпорядкування економіки України інтересам закордонного капіталу (як західного, так і російського), що не може функціонувати на основі благодійності і безкорисної допомоги.

Як і на попередніх полях, результат боротьби тут не визначений. Проте позиції чітко проглядаються у політичних деклараціях партій, парламентських фракціях, у засобах масової інформації.

Одна з тез полеміки полягає у тому, що Захід зацікавлений у збереженні України як великої держави. Інші стверджують протилежне: Захід прагне перетворити Україну у сировинний додаток своєї модернізованої економіки, ринок збуту продукції, часом недоброякісної. Крім того, він заінтересований у протиборстві України з Росією з метою ослаблення останньої.

Специфіка ситуації в тому, що Україна перебуває ніби у центрі двох геополітичних просторів – західноєвропейського та євразійського. Це як ускладнює положення України (певні політичні сили штовхають її на однозначний вибір – або Захід, або Росія), так і надає їй широких можливостей для реалізації своїх інтересів.

Щоб досягнути можливий результат боротьби на цьому полі, необхідно відмовитися, перш за все, від загального розуміння Заходу і Росії. Там є сили, які дотримуються як однієї, так і іншої концепції щодо України. Розв'язання суперечностей на цьому, четвертому, полі залежатиме, по-перше, від результату боротьби на попередніх трьох полях і, особливо, від реконструкції відносин власності – щоб вона дійсно стала важливим стимулом трудової діяльності і раціональної організації виробництва. По-друге, розв'язання суперечностей третього поля залежить від визначення об'єктивного критерію, який би уможливив примирення прихильників протилежних концепцій: Україна має бути із Заходом чи з Росією. Справа не в ідеологічних уподобаннях, а в тому, що головним критерієм, який би визначав дії України стосовно Заходу чи Сходу, є об'єктивні інтереси України. А вони мають місце як у західноєвропейському, так і євразійському просторі.

Передвиборний процес. Конфліктність на цьому полі посилюється кожного разу у зв'язку з оголошенням початку виборчої кампанії. Це певним чином провокує сплеск опозиційних настроїв як серед депутатського корпусу, так і в деяких партіях. Про посилення передвиборної боротьби свідчать конфлікти законодавчої та виконавчої влади у телепросторі та радіоефірі, пошуки політичними партіями союзників, створення різноманітних коаліцій. Ці та інші факти свідчать про те, що загострення конфліктності на четвертому полі збільшується із наближенням виборів. Крім того, слід мати на увазі: головна відмінність конфліктів в українському політичному просторі від конфліктів у владних структурах європейських країн, США і Канади полягає у тому, що там політична боротьба точиться на основі відповідних правил, які закріплені законом або визнаються суспільною думкою. У нас такі правила ще не склалися, і боротьба триває далеко «не за правилами».

Вихід з цієї ситуації є, і він давно вже запропонований наукою. Мова йде про ідею рефлексивної політики. Суть її – у відмові від швидких рішень, які дають тактичні вигоди одній із сторін. Рефлексивна політика будується на осмисленні власного досвіду та певних висновків із помилок та невдалих кроків. Таке її перше правило. Друге правило – повага до супротивника чи опонента, відмова від прагнення перетворити опонента у ворога. Третє правило – пошук взаємовигідних рішень, що, безумовно, вимагає підвищення рівня політичної культури, оволодіння технологією запобігання та розв'язання конфліктів, які виникають між суб'єктами політичної системи.

Підсумовуючи розгляд особливих умов функціонування політико-правових інститутів у контексті теорії конфлікту, можна зробити такі узагальнюючі висновки.

1. Українське суспільство потенційно обтяжене конфліктними ситуаціями в різних сферах життя, що зумовлено специфікою перехідного періоду від тоталітарно-авторитарної до демократичної системи. Цей період, у свою чергу, створив досить особливу природу і особливі види конфліктів, які не мали місця в тоталітарній системі, але не мають і в демократичній (хоча є деякі, що наявні і в ній). Тому, на наш погляд, на етапі стабілізації країна не може собі дозволити

КОНФЛІКТОГЕННІ ФАКТОРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

переростання численних конфліктних ситуацій у конфлікти, які ще більше будуть потрясати суспільство, можуть призвести до непередбачуваних наслідків.

2. Після стабілізаційного періоду процес розвитку конфліктних ситуацій може набути природного характеру, тобто конфлікти, що виникають, виконуватимуть функцію не руйнації, а розвитку суспільства, сприятимуть пошуку оптимальних шляхів розв'язання проблем, що існують і виникають, стануть важелем прогресу, бо не будуть глобально впливати на зниження життєвого рівня населення та потрясати існуючу соціально-економічну систему.

У зв'язку з цим, як уявляється, нині доцільно дотримуватися положень функціоналістської парадигми (консенсусний підхід), згідно з якими для того, щоб суспільство продовжувало існувати, його спеціалізовані інституції (виконавча та законодавча влади, партії тощо) повинні працювати у відносній гармонії одна з одною. Суспільний континуум залежить від їх кооперації, яка, у свою чергу, передбачає консенсус, досягнення згоди з приводу засадних суспільних цінностей, – тобто йдеться про те, щоб політичні й інші структури, незважаючи на існуючі суперечності чи навіть протилежні погляди, домовилися щодо зазначених суспільних цінностей. Це дасть змогу сконцентрувати увагу на розв'язанні нагальних проблем, стабілізувати ситуацію, насамперед у соціальній і економічній сфері, задовольнити елементарні потреби основних соціальних груп населення, що, на нашу думку, зменшить рівень соціальної і політичної напруженості, сприятиме тому, щоб існуючі конфліктні ситуації не переросли в конфлікти.

Список літератури:

1. Див. напр.: Теория государства и права. Учеб. для юрид. вузов и фак-тов. / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: ИНФРА*М – НОРМА, 1997. – С. 27-37, 272-295, 415-419, 435-459; Чиркин В.Е. Государствоведение. – М.: Юристъ, 1999. – С. 124-125; Его же. Государственное управление. – М.: «Юристъ», 2002. – С. 41-44.
2. Див.: Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты. / Пер. с франц. – М.: Юристъ, 2002; Чиркин В.Е. Современное государство. – М.: Междунар. отношения, 2001; Институты конституционного права иностранных государств. – М.: «Городец-издат», 2002.
3. Див. напр.: Політологія: Підручник. / Панов М.І. (керів. авт. кол.), Герасіна Л.М., Осипова Н.П. та ін. – Київ: Видав. Дім “Ін Юре”, 2002. – С. 65-80, 175-192; Халипов В.Ф. Власть: кратологический словарь. – М.: Республика, 1997. – С. 154-155; Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник. – Изд. 4-е, перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 248-285 та ін.
4. Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С. 117.
5. Див. напр.: Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты. – С. 51-88, 92-102; Чиркин В.Е. Государствоведение. – С. 127-129; Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М.: Изд-во ЮКЭА, 2002. – С. 584-735.
6. Див.: Шейнов В.П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Мн., 1996. – С.11.

ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

УДК 34 (09) (470+571)

Золотухина Н. М.

РОССИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О НАЦИОНАЛЬНОМ ФАКТОРЕ В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ (XI – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВВ).

Киевское государство складывалось как многонациональное и на протяжении всей его истории наблюдался постоянный прилив и отлив различного рода иноземцев, приезжающих на Русь с различными целями, многие из которых, оставались здесь на постоянное жительство.

Отношения с ними, как правило, регулировались на договорной основе. Договоры Руси с Византией разрабатывались на базе византийской канцелярской практики и законодательства договаривающихся сторон. Здесь речь шла об иностранных гражданах. В русско-византийских документах они назывались греками, затем в РП иностранцев называли варягами и колбягами. Иностранцы везде равные субъекты русского права. Иногда летописцы отмечали их невысокие (с их точки зрения) нравственные качества. Так в рассказе о событиях 971г. летописцу греки показались недобросовестной стороной в договоре и он записал: «И до сего дня греки остались такими же лживыми» (ПлДР. М.,1978. С.84). Скорее всего, летописец рассматривал их, в данном случае, не с точки зрения национальных характеристик, а как партнера в договорных отношениях.

После принятия христианства ситуация практически не меняется.

Первые русские мыслители: Илларион – митрополит Киевский, Владимир Мономах и летописец Нестор – авторы периода расцвета Древнерусского государства, в своих произведениях никаких различий между народами разных национальностей не делают. Илларион, опираясь на текст Нового Завета, прямо писал, что нет различия между эллином, иудеем и каким-либо другим народом, ибо перед Богом все народы равны. Однако различия по вере в некоторой степени (не более того) намечаются, но исключительно они могут повлиять только на судьбы самого народа. Тому народу, который продолжает служить идольскому учению не получить вечной жизни и, напротив, народы, вступившие на путь веры в Христа осеняются благодатью в этой жизни и могут надеяться на будущее в вечной жизни. (Илларион. Слово о Законе и Благодати. М., 1994. С. 29, 31).

Позиция Иллариона основана на том, что Миссия Христа заключается в спасении всех народов без различия рас, национальностей и прошлых вероисповеданий. Более того, он осуждает иудейскую веру именно за то, что она не простирается на другие народы, а обращена только к избранному народу Израиля; Илларион называет ее, в связи с этим, скупой в отличие от щедрого закона Христова, распространившегося на множество языков (народов). «Христова

**РОССИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О НАЦИОНАЛЬНОМ ФАКТОРЕ
В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ (XI – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВВ).**

Благодать всю землю объяла и как вода морская покрыла ее. Бог помиловал все страны и народы». /Илларион. С.63/ «Все люди, племена и народы послужат ему ... от Востока до Запада и от Севера до Юга послужат ему» /С.69-71/

Эти положения первого русского мыслителя стали определяющими в политико-правовой теории на многие века.

Продолжая эту же линию в политической литературе, Владимир Мономах (1113-1125), утверждал, что Божий замысел заключался в том, чтобы создать разнообразные человеческие лица. Птицы не поселяются в одной стране, так и люди расселены по всей земле, с тем, чтобы заполнить все поля и леса и всем им уготовано достаточно пищи и жилища. По замыслу божьему вражда между людьми не предусмотрена.

Национальные предпочтения в его рассуждениях отсутствуют. Однако такая его позиция не исключает вражду с врагами своей страны. Причем здесь предусмотрены два варианта – нападение врагов на свою землю и отложение своих земель к другим правителям и государствам. Такие ситуации, с точки зрения Мономаха, недопустимы. Полоцк не подчинился его власти и был наказан. Мономах пошел на него походом и, как сообщает летописец, выжег Полоцк.

Половцы разорили Стародуб, Владимир с черниговцами и другой половиной половцев (видимо дружественной) половецкую дружину (которая Стародуб разоряла) перебили. На вятичей тоже ходил Мономах, ибо задумали отложиться от Киевского государства. Но особенно досталось Минску (тоже не подчинился) «осенью ходили с черниговцами и половцами к Минску, захватили город и не оставили там ни челядинина, ни скотины» /ЛВЛ.М., 1950. С.361/.

Здесь вопрос стоит о целостности государства и не имеет значения, что за народ живет в этих землях.

Значительное внимание указанным проблемам, в т.ч. и о религиозном факторе, разделяющем народы, уделяли мыслители Московского государства XV-XVI вв. – Филофей, Нил Сорский, Иосиф Волоцкий, Зиновий Отенский.

Юридические документы этого времени – Судебники 1497, 1550, 1589 гг. формулировали общий порядок, которому должны подчиняться все субъекты права, находящиеся на территории государства. Из этой массы не выделялись народы, которые присоединились к России, войдя в состав ее территориального пространства.

Но в политике Московского государства начинает четко прослеживаться деление населения по религиозному признаку.

Усиление этого процесса замечается после того, как в 1439 году была отвергнута Флорентийская уния, заключенная митрополитом Исидором (греком по происхождению). С этого периода раздел христианской религии по конфессиям в России, ужесточается. Православие становится официальным вероисповеданием Московского государства, а католическая конфессия воспринимается не иначе как «латинская ересь» и начинает преследоваться, надо сказать, что некоторая непримиримость между этими конфессиями к сожалению сохраняется и до сегодняшнего дня.

При Иване III и Иване IV к России были присоединены иноверные народы, населяющие северские земли, а также Казань, Астрахань и Ногайская Орда. Против них, как против народов другой национальности, никаких гонений не предпринимается. Сами по себе эти народы отрицательных чувств не вызывают.

Даже, напротив, князь А.М.Курбский, участник похода на Казань, восхищается красотой татарских женщин и детей. О насильственном обращении в православие речь не идет, но одним из мотивов, выдвигаемых правительством Ивана IУ против Северного похода (Ливонского) была ссылка на то, что завоеванные восточные земли не замирены, а их население не приведено к Христу т. е. правительство вынашивало планы христианизации завоеванного населения и обращения его в православие (чего, кстати сказать, не случилось).

Здесь следует отметить, что с татарами Русь познакомилась значительно раньше. Еще до битвы на Калке в Лаврентьевской летописи было записано: «того же лета (запись под 1223г.) явишася языцы, их никто же добре ясно не весть, кто суть и отколе изыдоша... и зовут их татары».

После завоевания Руси татарами-монголами, Золотоордынская администрация проявила большую веротерпимость и сохранила прежние политические прядки и веру; а церковь даже получила ряд льгот и привилегий.

Надо сказать, что сами завоеватели включали в свой конгломерат множество народов с различными верованиями: мусульмане, буддисты, конфуцианцы, даосы, христиане. Верхушка Золотой орды молилась многим богам. При хане Берке (1255-1266) руководство Орды принимает мусульманство, хотя многие кочевники продолжают оставаться язычниками и буддистами.

С XIV в. мусульманство – официальная религия Золотой Орды. В ее главном городе Сарай-Берке выстроены мечети и медресе. Администрация Орды сохраняет веротерпимую политику и поощряются даже межнациональные браки, но правда с обязательным переходом в другую веру (мусульманскую или христианскую). Орда разжигала междоусобные распри: светские и духовные, но не межнациональные. Сохранились легенды о взаимном чудесном исцелении представителей обоих народов, а митрополит Московский Петр вел даже прения о вере с неким татаринном Сеитом.

В Кремле находилось Ордынское подворье, где постоянно жили ханские представители.

Эти ситуации и отношения сказались на веротерпимости обоих народов и поэтому при завоевании Казани и Астрахани (1553-1557) и вхождении их в состав русского государства вопрос о христианизации населения скорее был мечтой, нежели реальной политикой.

В Московском государстве религиозные споры шли, в основном, как отмечалось выше, между конфессиями христианства и целью этих дискуссий было доказывание преимуществ: религиозных, политических и исторических именно православной конфессии. Христианский мир был потрясен завоеванием Византии турками («худым и малым народом»). Пал Константинополь – оплот православия и было необходимо доказать, что турки завоевали только страну, а не истребили православную веру.

Филофей (настоятель или монах Псковского Елеазарова монастыря) утверждал в своих Посланиях, что «агаряне внуцы греческое царство победиша, но веры не повредиша». /Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его Послания. Киев 1901. С.43). Православная вера «не изрушилась», поскольку в благочестивой российской державе «все церкви православной веры соединились под

**РОССИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О НАЦИОНАЛЬНОМ ФАКТОРЕ
В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ (XI – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВВ).**

покровительством русского православного царя» и если царь будет выполнять все Заветы Иисуса Христа, то Господь не предаст его царство в руки врагов. «Если же добром строиши свое царство, то будешь сыном света и гражданином горнего Иерусалима...блуди и помни, что все христианские царства соединились в твоем одном, поскольку два Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быть». /Малинин В. С.7-24/. Борьба Филофея за сохранность и чистоту православной веры, сопровождается гневными высказываниями против «латинства». Он против любого союза с латинами. На восьмом вселенском Соборе, православные вступили в союз с католиками, и «было за это церкви поправление великое». Более того, в Послании к Григорию Мунехину (псковскому наместнику), он даже утверждает, что «греческое царство разорилось понеже они предаша православную веру в латинство». Латинство рассматривается Филофеем не иначе как ересь, «которой не подобает внимать». Исповедующие латинство отпали от православной веры, хотя ранее они с нами в единстве семь сот лет были, прежде чем отпали при Карле-царе и папе Формозе. Они говорили, что сделано это было ради чистоты веры, на деле же они преклонились к аполинариевой ереси. Не признают они, что «Христос яко трубою утробой девичьей прошел» и принял облик человеческий и пострадал. /Малинин В. С. 45/.

Чистота веры соблюдена только «в нынешнем православном царстве преславнейшего и высокостолпнейшего государя нашего, иже един во всей поднебесной является христианским царем и браздодержателем святых божьих престол, святые вселенские ангельской церкви, вместо римской и константинопольской в богоспасаемом граде Москве...», поскольку «все христианские церкви придоша в конец и снидошася во едино царство нашего государя» /Малинин В. С.45/

Задача Великого князя заключается в том, чтобы заповеди Христовы и традиции, доставшиеся ему от великих его предков хранить и соблюдать и главная среди них, заповеданная пятым Вселенским Собором – искоренение из своего царства «горьких плевел латинства» /Там же. С.52/. Властитель должен соблюсти т р и заповеди: осуществлять неуклонно преследование врагов Христовых; проявлять заботу о святых божьих церквях и монастырях и ни коим образом не отнимать у них, того, что было «дано им наперед» и утешать плачущих и вопиющих день и ночь, избавлять обидимых от руки обижающих их, и самому не обижать меньших, верующих в Христа.

Ивану III, Филофей советует не только заботиться о соблюдении в государстве чистоты веры, но и о праведном ее исполнении: не допускать поставления священнослужителей «по мзде», ибо Благодать Божья не продается; не отнимать у церковей и монастырей «села и винограды», а также судебных полномочий над церковными людьми и помнить о том, что все святотатцы с Иудой и жидами сравняются и буду обречены на вечные муки.

У Нила Сорского и Иосифа Волоцкого также разделение всего народа идет по вероисповедному признаку, с той только разницей, что Нил полагает возможным склонение всех к православию молитвой, добрым словом и личным примером, а Иосиф считает возможным еретиков «жещи да вешати». Правда, следует отметить, что этих полемистов латинство волнует в меньшей степени, поскольку у нас появились свои еретики: стригольники и жидовствующие. Их национальный состав

зависит от ареала географического распространения ереси (в основном Новгород и Псков, и их пределы), а не от принадлежности к тому или иному народу или стране. Ересь, как впоследствии, отметит Зиновий Отенский, распространялась в основном в низших социальных слоях общества, среди беднейшей части населения.

Зиновий Отенский, посвятивший свое энциклопедическое сочинение «Истины показание к вопросившим о Новом учении» разоблачению ереси Феодосия Косого, рассмотрел одновременно и других «развратников веры христианской», которых он знал великое множество (он упоминает 180 еретических учений), среди которых особенно злостными он считает Лютера и Кальвина. Предметом его разоблачительной книги являлись темы, касающиеся догматов христианского вероучения и обрядовой техники (в случае с Косым: отрицание божественной природы Христа, почитания икон и разрешение отправления церковной службы, лицами, не посвященными в сан). Косого он обличает как злого обманщика и вора: «холоп, беглец, тать, обманщик, лживый, косой, предатель, законопреступник, грешник великий и лукавый /Истины показание..С.40-41/. Косой обманул и обокрал своего господина, «отбег от земли своей», «отвергся черничества», стал мирянином и «оженился на вдове-еврейке». «В жидовство развратился, в ляховстве не исправился», всех обманул.

Сам Зиновий разделение народов соотносит с разделением вер, которое считает дьявольским делом. Дьявол ввел в мир отступление от Бога и погибельное разделение вер: «восток весь разврати Бахметом, Запад Мартином-немчином, а Литву – Косым»¹.

Во второй половине XV-первой XVI вв. появляется плеяда мыслителей, которые вопросов вероучительной догматики и обрядовой техники почти не касаются. Все они, безусловно, являлись верующими людьми, но их более волновали вопросы государственно-правового устройства.

Иван Пересветов (середина XV в.) стоял на том, что в царстве должны быть соединены вера и правда. Вера, которая не реализуется в системе праведных дел – мертва. «Если вера христианская добра и всем сполна и красота церковная велика, а правды нет, то и всего нет». Причем, «праведность» т.е. соединение правды и веры может наблюдаться не только у православных христиан, она может быть и у неверных мусульман. Бог погубил царство христианского православного царя Константина, поскольку он «праведных дел не снабдел», ибо вера у него была, а правды не было и отдал предпочтение мусульманскому правителю, у которого в государстве был праведный суд и не была закабаления людей. У Пересветова разделение народов идет даже скорее не по вероисповедному признаку, а по отношению к правде. Турки, люди совершенно иной национальности и веры, но Бог их предпочел православным христианам-грекам за соблюдение «правды во всем». Критерий другой, не столько религиозный, сколько политический, поскольку под правдой мыслители XV в. понимали весь правопорядок в государстве и, особенно, наличие правосудия, но опять не национальный.

¹ Зиновий пишет о том, что не следует отвечать безумным на злобу их, чтобы не стать подобным им, но понять это безумие необходимо.

РОССИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О НАЦИОНАЛЬНОМ ФАКТОРЕ В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ (XI – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВВ).

Иван Тимофеев (первая половина XVII в.) рассматривал поляков, с которыми шла война, прежде всего, как захватчиков. То что они люди другой веры и даже другой национальности во внимание совершенно не принималось. Они подвергались жестокой критике за то, что они захотели наше государство под себя подмять и им, на какое-то время, это удалось. Причину успеха поляков и отчасти шведов, мыслитель усматривает в утрате русскими людьми своих моральных качеств: не сопротивлялись «неправедным» действиям со стороны властей, более того, как немые смотрели на все незаконные действия царей и их приближенных. Россия едва не потеряла своей государственной самостоятельности из-за постоянного нарушения законов и оттого, что в ней «вся честная на бесчестная прелагаема», а люди все словно саваном покрылись «бессловесным молчанием». Безнравственно переносить злодейство, притворяясь как бы ничего не знающими. Бог карает народ, когда он не находит в себе силы противостоять злодейству.

Совсем иные факторы выдвигаются Тимофеевым в качестве причин, обрушившихся на Россию несчастий. Здесь выдвигаются обстоятельства политические (к таким он относит последствия введения на Руси опричнины) и нравственные («бессловесное молчание» всего народа в ответ на попрание правды и справедливости в государственной и общественной жизни).

Заслуживают отдельного рассмотрения оценка духовных и физических качеств разных национальностей и взгляды на место и роль русских людей в общеевропейском конгломерате народов Юрия Крижанича (вторая половина XVII в.). Приехавший на службу к русскому царю Алексею Михайловичу, хорват Юрий Крижанич застаёт уже обширную и многонациональную страну. Он одержим идеей объединения славянских народов в целях совместного выступления против иноверной Турции, претендующей на славянские земли. Его, как раз, национальные вопросы интересуют. Он пожил во многих странах Западной Европы и, как ему представляется, может иметь суждение о различных национальных чертах и качествах разных народов. Но и он не подвержен национализму т.е. ни в каких национальных качествах какого-либо народа он не видит тех преимуществ, которые бы позволили одному народу претендовать на господство над другими.

Крижанич удивлен бедностью нашего народа, живущего в такой обширной и богатой разнообразными ископаемыми и прочим достоянием (изобилие рыбы, меха, меда и др), стране. Он даёт массу советов, в результате исполнения которых, Россия сможет достичь благополучия. Прежде всего, он указывает на необходимость проявлять осторожность в торгово-промышленных отношениях с иностранцами. В этих целях он раскрывает национальные качества наших партнеров: немцы хитры и жадны, умело пользуются слабостями русского народа, французы имеют привлекательную внешность, но склонны к обману, а «наш славянский народ подвержен такому окаянству, что повсюду у нас на плечах сидят немцы, евреи, шотландцы, цыгане, армяне, греки и иные народы и сосут нашу кровь». / Крижанич Ю. Политика. 2001. С.51/

Почему так происходит? Задается вопросом хорват и отвечает: они лучше нас организованы, лучше понимают свой интерес, умеют давать взятки и делать подарки, когда необходимо, прекрасно знают «численное искусство».

Красивы, умны, хорошо одеты и умеют себя хорошо вести французы, итальянцы и испанцы. Он называет их политическими народами, но есть и уродливые народы. К таким Крижанич относит татар, калмыков, самоедов, а есть и средние народы. Например, арабы темнокожи и безбороды, но не дурны лицом и не последние по уму.

Как же на этом национальном фоне выглядят русские? Русский народ не отличается ни безобразием, ни красотой и никто из населяющих русскую страну народов не выглядит так красиво как греки, итальянцы, испанцы, французы и немцы. Мы по красоте уступаем сынам Яфета, но превосходим Хамово племя. У русских тело крупное, глаза бледно голубые, волосы не очень густые, пепельные. Голос средний – тенор. Мы русские занимаем скромное среднее место среди народов, как по уму, так и по сердечной силе, мы не первые и не последние на земле. Но мы должны понимать, что средний ум требует большой заботливости и серьезной работы. Русские плохо одеты, а между тем безобразная одежда умаляет достоинство человека; к тому же имеют унижительную привычку называться уменьшительными именами: Васька, Петька, Ивашка, которая также не прибавляет уважения к нам.

Итальянцы, французы, немцы превосходят нас умом, обличем, речью, здоровым трудолюбием и способностями, а еще и трезвостью, но они жестоки, коварны и в мести своей не знают ни меры, ни милосердия.

Русские менее чистоплотны, не так сведущи в науках, как они, многими вещами бедны и по сравнению с ними совсем нищие.

Наши пороки: отсутствие красноречия, лень (мы ленивы и в работе и в учении, а они старательны), а что хуже всего – весь народ пьянствует от мала до велика: мирские и церковные, наивысшие и наинизшие. К тому же мы расточительны, а они скупы, жадны, объаты корыстью.

Нам нельзя забывать и о том, что мы жители скудной (по плодородию) и холодной земли, а они богатых и роскошных стран. От нас требуется гораздо больше усилий.

У нас, тем не менее, много по сравнению с ними нравственных преимуществ, но они обращены не в нашу пользу. Мы искренни, открыты, а они обманчивы и лживы, поэтому они нас обижают и грабят. Ни один народ не был так обижен и опозорен иностранцами, как русский. Нигде иностранцы не имеют таких почестей и доходов как на Руси /Политика. С. 240/. Русские люди принимают многих иностранцев, доверяют им высокие и доходные места, а те пользуются нашей доверчивостью и сплавляют русское богатство соотечественникам и при этом над нами же и смеются.

Большим нашим пороком являются наши продажные власти: достойна осуждения мерзкая жадность и продажность и сговорчивость наших властей, готовых продать все тому, кто больше пообещает.

Давая ряд экономических советов, Крижанич различает в составе, населяющих нашу страну народов: калмыков, сибирских народов (среди которых выделяет сибирских татар, ненцев, нганасан и селькупов), башкир, черкесов и грузин. Говорит он о них, как о равных народах и единственно советует так распределить ремесла и промыслы, чтобы каждый народ делал то, что он исстари умеет. Ремесла следует заводить в соответствии с географическими условиями (близость воды,

**РОССИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О НАЦИОНАЛЬНОМ ФАКТОРЕ
В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ (XI – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВВ).**

леса, производства тех или иных сельскохозяйственных культур и т.д.), а не по национальному признаку, но с учетом определенной приверженности, того или иного, народа к возделыванию определенных культур или ремесленному производству.

Крижанич первым в истории политико-правовой мысли России обратил внимание на определенные духовные и физические признаки, присущие разным народам, но не для доказательства национального превосходства какого-либо из них, а для выводов по наилучшей организации политического, правового и экономического устройства жизни в России, с учетом этих национальных качеств.

Представления об устройстве многочисленных народов, населяющих Россию нашло свое развитие у мыслителей XVIII в. (С.Е. Десницкий и А.Н. Радищев). Вопрос о положении национальных меньшинств впервые официально был поставлен на Уложенной Комиссии, созванной Екатериной II, депутатом от Нерчинск, Гантамуровым.

Он обратил внимание на тяжелое положение сибирских народов: незнание ими русского языка и основ делопроизводства, ставят их в беспомощное положение перед приказными чиновниками, которые издеваются над ними, бьют их и вымогают взятки за вполне правомерные требования и просьбы. /См.: Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. М., 1959. Т.1. С.19/.

Гантимуров предлагал ввести самоуправление в национальных окраинах и предоставить выборным старшинам ведение судопроизводства на местном языке по мелким уголовным преступлениям и гражданским делам.

С.Е. Десницкий также настаивал на равном отношении ко всем народам, населяющим Россию. «Российская империя, - утверждал он, - самоеда приглашает быть участником законодательной власти». /Там же.Т.1. С.191-192/.

Он не усматривает природного различия в народах. «Народные обыкновения везде бывают сходны, когда сами народы находятся в подобном между собой невежественном и варварским состоянии». /Там же. Т.1. С.258/.

Все население империи он подразделяет на россиян и иноземцев. В понятие российских жителей входят все народы, проживающие на территории России и, по мнению мыслителя, их права должны быть одинаковы.

А.Н. Радищев, критиковал положение Аристотеля о том, существуют народы благородные и варварские, последние якобы, благородных чувств не имеют и по положению своему должны служить первым. В своих возражениях Радищев опирался на положения школы естественного права.

Будущее государственное устройство России он видел федеративным, причем утверждал, что «тем скорее Россия разделится на части, чем она будет пространнее». /Там же. Т.1. С.361/. Преимущества он усматривал в небольшом территориальном размере государства с республиканской формой правления.

В каждом субъекте федерации высшая власть должна быть представлена собранием всех граждан, на котором избираются органы управления субъекта. Радищев полагал, что в таком порядке усматривается обращение к древним славянским обычаям тех времен, когда действовали общие сходы. Никакие национальные мотивы в его построениях не присутствуют.

О взглядах Радищева по национальному вопросу, исследователи его творчества считают возможным сделать заключение из переписки Радищева с С.Н. Яновым – директором Экономической казенной палаты в Тобольске (именно к нему обращено радищевское «Письмо к другу, жительствовавшему в Тобольске»). Янов неоднократно выступал с защитой угнетаемых сибирских народов. /См.: Старцев А.Н. Университетские годы А.Н. Радищева. М. 1956. Т.1 – глава «Друг Радищева». С. 180-181/.

Наиболее подробно к решению вопроса о правовом статусе народов, населяющих Россию обратились декабристы, что и понятно, ибо к этому времени Россия представляла собой обширную державу, в которой проживали народы различных национальностей и верований и вопрос об их положении и правах вставал на повестку дня.

Н.М. Муравьев в своих проектах Конституции предлагал федеративное государственное устройство. Россия делится на державы, а те, в свою очередь, на уезды, а уезды на волости. Каждая держава имеет столицу. По первому проекту (Трубецкого) столица переносилась в Нижний Новгород и ей выделялась особая область – Словенская; в последнем (тюремном) проекте Конституции, столицей оставалась Москва. Управление державами (областями) выборное и соотношение центральных и местных органов власти построено с учетом предоставления местным органам власти широких полномочий в хозяйственной и административной областях. Форма правления – конституционная монархия, основанная на законах.

Деление на державы или области учитывало только географическое расположение мест с учетом их природных и экономических возможностей. Никакие национальные моменты в Конституционных проектах Н.М. Муравьева не присутствовали, а его многочисленные утверждения о равном положении всех субъектов права и во всех отношениях: политическом, социальном, гражданском и экономическом, свидетельствуют о его представлениях о равноправии всех народов, населяющих Россию.

П.И. Пестель предусматривал для России унитарное государственное устройство, считая его единственно возможным вариантом. Федерация представлялась ему губительной для нашей страны т.к. он усматривал в ней возможность ее распада, причем совсем не в отдаленном будущем.

Рассматривая свой проект федерации, Пестель озаботился специально вопросом организации жизни различных национальностей на территории России.

Россию населяют различные племена и народы, причем народы, происходящие не от господствующего, но от других племен, всегда желают для себя независимости и отдельного политического существования, объявляя это *правом народности*. /См.: Пестель П.И. Русская Правда. СПб., 1906. С.13/. Но всякое большое государство стремится к определению своих границ и их сохранности, а также единству управления в их пределах, следовательно, для него желательно, чтобы маленькие народы умножали бы его силу, а не мощь какого-либо другого государства.

Наилучшим выходом из этого положения явился бы такой, при котором, маленькие народы соединились бы с большим и составили бы единый народ.

Однако все-таки Пестель допускал наличие таких народов, которые имели опыт самостоятельного политического управления и в силу этого, они могут воспользоваться своим правом на независимость и образовать свое государство, а те народы, которые

РОССИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О НАЦИОНАЛЬНОМ ФАКТОРЕ В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ (XI – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВВ).

никогда политической самостоятельности не имели и пользоваться ей не смогут, должны находиться под властью сильнейшего государства. /Русская Правда. С. 13-15/.

Так, Пестель полагал, что под властью России должны состоять присоединенные к ней народы, проживающие на территориях: Финляндии, Эстляндии, Лифляндии, Курляндии, Белоруссии, Малороссии, Молдавии, Бесарабии, Крыма, Грузии и всего Кавказа, а также земли киргизов, всего пространства Сибири и разных других племен внутри государства Российского обитающих. / См.: Русская Правда. С.15/.

Польше он предлагал предоставить независимость, но на определенных условиях, главными из которых являлось требование политического и социального устройства по плану, предусмотренному Русской Правдой и принятия обязательства всегда присоединять польские войска к русским в случае военной необходимости.

Особо выделял Пестель *кавказские народы*. «Все опыты, сделанные для превращения горских народов в мирные, спокойные соседи, ясно и неоспоримо доказали невозможность достигнуть сию цель. Сии народы не пропускают ни малейшего случая для нанесения России всевозможного вреда, и одно только то остается средство для их усмирения, чтобы совершенно их покорить. Покуда же не будет сие в полной мере исполнено, нельзя ожидать ни тишины, ни безопасности, и будет в тех краях вечная война». / Русская Правда. С. 16=17/. Нрав у горских народов свирепый и буйный, между собой они не мирно живут и соединяются только для нападения на русских.

Пестель советует разделить все кавказские народы на мирные и буйные. Первых оставить в их жилищах и дать им российское правление и территориальное устройство, а вторых – силой переселить во внутренность России, разбив их малым количеством по всем русским волостям. В кавказской земле завести русские селения, раздав все земли, отнятые у переселенных буйных жителей, дабы таким способом избежать на Кавказе даже все признаки теперешних обитателей и обратить край в спокойную и благоустроенную область русскую.

Озаботился Пестель и устройством *евреев*, которые обитают преимущественно в Белоруссии, Молдавии, Новороссии и Литве.

Евреи от всех народов отличаются тем, что «неимоверную тесную связь между собой сохраняют и никогда друг друга не выдают и всегда стараются делать только то, что полезно и выгодно для их общества». Они имеют собственную веру, которая внушает им мысль о том, что они превосходят все другие народы по уму и способностям, что заставляет их презирать другие народы и не смешиваться с ними. Евреи ожидают пришествия Мессии, который водворит их в свое царство и все народы им покорит. В ожидании Мессии, все евреи, где бы они не жили, считают себя временными обитателями: земледелие и ремесла презирают и хотят заниматься только одной торговлей.

Дружные связи их между собой приводят к тому, что если они в какое-то место допущены, то сделаются монополистами и всех прочих вытеснят. Правительство наше даровало им многие привилегии: не поставляют рекрут; воспитывают своих детей, как считают нужным, сами их обучая; книги печатают без цензуры, только по разрешению своих раввинов: судятся между собой у своих раввинов и мн. др.

Получается, что от многих обязанностей они освобождены, а правами пользуются наравне со всеми христианами.

В целом они поставили себя в положение противное порядкам государства, образовав как бы государство в государстве.

Поскольку изменить такое положение очень трудно и даже почти невозможно, то Пестель советует правительству России содействовать (в числе других стран) учреждению особого для евреев государства где-нибудь в Малой Азии с оказанием им помощи (войсками). / Русская Правда. С.50/.

Киргизов Пестель советует выделить в особый удел (Аральский), в который войдут земли киргиз-кайсаков. Он будет состоять из земель принадлежащих России и тех, которые будут принадлежать ей в дальнейшем. Живут киргизы в прекрасных местах, изобилующих всеми произростаниями, кроме того, расположенными на выгодных торговых путях, но все эти преимущества теряются из-за их дикости и необузданности. Хорошо бы из географических и экономических интересов присоединить к России киргизские и часть монгольских степей. Эти народы и племена собственных государств не могут образовать и их следует присоединить к России, а дальше пределы русского государства не распространять. /Пестель. Русская Правда. С.17, 97/.

Довольно многочисленным народом, проживающим на территории России являются *татары*. Этот народ Пестель делит на две части – тех, что живут на Кавказе - подвергнуть таким же мероприятиям, что и все кавказские народы.

Остальным, в России живущим позволить держаться их мусульманской веры (Пестель предполагал, что это вполне миролюбивая вера) и не насиловать их, но миром и дружбой все-таки склонять их к крещению в православие. У них желательно было бы искоренить многоженство т.к. оно совершенно не вписывается в уклад русской жизни.

Молдавию и Бесарабию полностью к России присоединить и принять все меры, чтобы две эти области стали однородными частями России и никогда не враждовали бы между собой. (Пестель. Русская Правда. С.43).

Отдельно Пестель рассмотрел проблему *католиков*, населяющих западно-украинские земли. Они исповедовали эту конфессию христианской веры издавна, их не следует принуждать к принятию православия. Но принять меры к тому, чтобы они также считались истинными христианами и никакими особыми названиями не отделялись. (Там же. С.40).

Все эти мероприятия должны привести к тому, чтобы Россия стала единым и нераздельным государством, все части которой должны называться областями. Области образуются по географическим признакам и только три из них имеют особый статус: Аральский удел – это земли киргиз-кайсаков, где следует учредить свое правление с учетом местных обстоятельств и, Донская область - место проживания казаков, снабжающих российскую армию; им тоже он предполагал дать свое особое управление и третий – столичный удел. Столица всего государства переноситься в Нижний Новгород, который географически расположен в центре страны; его следует переименовать во Владимир, с тем, чтобы одновременно почтить память Владимира Мономаха и напомнить об освободителях России от

**РОССИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О НАЦИОНАЛЬНОМ ФАКТОРЕ
В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ (XI – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВВ).**

интервентов в ХУ11 в (Минине и Пожарском). Владимир же переименовать в город Клязьмин, по названию реки, на которой он расположен.

Все народы и племена, обитающие на территории России должны быть слиты в один народ, таким образом, все жители будут называться русскими. Всем предоставляются одинаковые права и возлагаются одинаковые обязанности. Все различия уничтожаются, и Россия на всем пространстве являла бы собой вид **единородства, единообразия и единомыслия.**

Равноправные жители России будут воспитываться республиканским образом правления и законами демократического государства, что будет содействовать к возведению России на высшую степень Благоденствия, Величия и Могущества.

Теперь по происшествии почти двух веков, не откажешь Пестелю в определенной степени провиденции, ибо многое из того, что он предсказывал – произошло. Его также вряд ли следует причислять к националистам (такая точка зрения высказывалась в его историографии советского периода). У него была другая идея - найти способ государственного устройства России, способного обеспечить мир между населяющими ее многочисленными народами. Вероятно, что он не во всем был прав, но ведь способ этот до настоящего времени не найден. Лично мне более близок проект государственного устройства Муравьева. Современники упрекали его, в заимствовании американского образца, но теперь-то следует признать, что этот вид государственного устройства оказался наиболее удачным¹.

Таковы традиции русской политической мысли в разрешении этнонациональных проблем в России в период до середины XIX в.

¹ В тот период, когда Россия оказалась перед выбором своего пути в октябре 1917 года, то ею был воспринят в большей степени план Пестеля (революция, убийство царской семьи, республиканская форма правления, но федеративное государственное устройство).

УДК 5(092): 32/35

Лаєров В. В.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА ІДЕЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ АКАДЕМІКА В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Академік В. І. Вернадський широко відомий як різносторонній природодослідник, оригінальний мислитель, історик та організатор науки. Проте, за визнанням самого вченого, він ніколи не «жив однією наукою». «У центрі моєї сім'ї, – писав В. І. Вернадський у 1943 році, – на першому місці завжди стояла моя наукова робота. Раніше брав участь у громадському житті, в наукових товариствах, у політичному житті» [12, с. 167]. Як згадував А. М. Фокін – учений і родич Вернадських – «сміливість наукової думки в нього поєднувалася з високою свідомістю людської й громадянської гідності» [11, с. 161].

До останнього часу про Вернадського як державного діяча й політика ми майже нічого не знали. Лише з 1991 року почали з'являтися перші праці, що розкривають громадсько-політичну діяльність вченого [10]. Їх появі сприяла активна публікація останнім часом епістолярної спадщини вченого [7], а також вихід у світ декількох томів «Бібліотеки праць академіка В.І. Вернадського», серед яких і спеціальний том, де зібрані публіцистичні виступи вченого [2].

Проте дотепер ще немає дослідницьких праць, які б розкривали погляди В. І. Вернадського на державне будівництво. І це при тому, що на рубежі XIX-XX ст. В. І. Вернадський був одним із помітних державних діячів: земська робота, член ЦК кадетської партії й Державної ради, заступник Міністра освіти Тимчасового уряду... До того ж він залишив багату літературну спадщину, де однозначно виразив своє бачення й розуміння питань, пов'язаних із державним будівництвом, яке заслуговує окремого самостійного дослідження.

Мета цієї статті – на основі архівних матеріалів, а також введених останніми роками в науковий обіг значного комплексу джерел – простежити формування політико-правових поглядів вченого й показати його бачення державного устрою країни на початку XX століття.

Формування політико-правових поглядів

Політико-правові погляди В. І. Вернадського формувалися, у першу чергу, в сім'ї. Його батько – Іван Васильович Вернадський – був відомим ліберальним діячем. Відсутність політичної духовної свободи, неповага до прав особи на батьківщині примушувала його задуматися про «поселення сім'ї у вільній країні». І лише «Нелюбов матері до закордону зразу ж поклала цьому край» [12, с. 20].

Заповітна мрія сім'ї Вернадських – ухвалення в Росії конституції. За спогадами сина Івана Васильовича – Володимира Вернадського, – його батько мав багато друзів серед професорів-юристів. Будучи сам професором політекономіки, він постійно обговорював зі своїми колегами майбутній устрій вільної й демократичної

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА ІДЕЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ
АКАДЕМІКА В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Росії. Особливо він любив розмовляти з професором Харківського університету, юристом, фахівцем із міжнародного права Дмитром Івановичем Каченовським, який бував частим гостем на харківській квартирі Вернадських. От як про це пізніше згадував Володимир Вернадський: «1872. Пам'ятаю [себе] у великій кімнаті (спальня) моєї матері в Харкові, розділеної на дві частини великою перегородкою з матері. Велика покрита низька тахта стояла в ній, і я любив на ній лежати й читати. Батько з Каченовським ходив по великій кімнаті й вели бесіду <...> Раптом батько мене покликав і сказав Каченовському: «Мій батько думав, що я доживу до конституції, але я так не вважаю, хоч упевнений, що Володя житиме у вільній країні» [12, с. 16-17].

Ідея свободи, боротьба за права кожної людини, соціальну справедливість, сприйнятті Володимиром Вернадським у сім'ї, незабаром були закріплені в студентські роки. Навчаючись в університеті, студент Вернадський так сформулював мету свого життя: «Моя мета – пізнання всього можливого людини <...> Проте я хочу збільшити хоч від частини запас відомостей, поліпшити хоч трохи стан людини. А поліпшення це, на жаль, у мій час залежить не тільки від наукових знань і доповнення їх до боротьби з природою, а ще й до боротьби з людьми, до політичної діяльності» [12, с. 33].

Будучи студентом природничого відділення фізико-математичного факультету, Володимир Вернадський відвідував лекції провідних викладачів юридичного факультету. «Вільне відвідування лекцій, – згадував Вернадський, – яке тоді існувало, дало можливість мені відвідувати лекції інших факультетів <...> Я відвідував окремі лекції юридичного факультету» [12, с. 31]. Деякі студенти-юристи стали його близькими друзями. Серед них: Володимир Оболенський, Володимир Келлер, Сергій Крижановський та ін.

Для об'єднання зусиль щодо поліпшення «якості життя» (В.І. Вернадський) група студентської молоді організувала в 1886 р. гурток, пізніше названий ними «Братство». До нього увійшли молоді люди, що надалі відіграли помітну роль у політичному житті країни: Дмитро Шаховський, брати Ольденбурги, Іван Гревс, Олександр Корнілов, Володимир Вернадський та ін. Із утворенням «братства» й починається політична діяльність Володимира Вернадського. Він багато читає юридичної літератури, знайомиться з фундаментальними працями вчених різних країн із історії та теорії права. Ось характерний запис тих років: «Читав Дойса: «Основи державного права Англії» [1]. Переїзд сім'ї до Москви в 1890 р. зближує В. І. Вернадського та його друзів по «братству» з помітними відомими лідерами опозиційного руху. Серед них: письменники Лев Толстой і Віктор Гольцов; земські діячі Олександр Бакунін, Федір Родичев, Михайло Литвинов, князь Сергій Урусов. Вони підтримали цілеспрямованість молодих людей на практичну реалізацію ідей, вироблених у «братстві». В.І. Вернадський обирається спочатку голосним Моршанського зібрання (жовтень, 1892) повіту, а потім і голосним Тамбовського губернського земства (грудень, 1892). В одному з листів до дружини він так формулює свою нову діяльність: «<...> місцеве самоврядування – найкорінніший параграф нашого політичного кредо й логічний наслідок ідей братства» [12, с. 118].

Працюючи в земських органах, В. І. Вернадський уважно вдивляється в місцеве життя: «Сьогодні закінчував різні господарські справи, – пише він в своєму щоденнику. – Думка, проте, наполегливо крутиться над питанням свавілля – і всюди, всюди зустрічаєш його. Мені здається, саме на таких житейських справах і треба втлумачувати правильні **правові** (*тут і далі виділено нами. – В. Л.*) поняття. Чи не сміливо мріяти мені, не юристу, братися за це? Але ж – оскільки основи зрозумілі – то інше як логічний ізвод із них; у цьому і краса, й інтерес **юридичного мислення**» [1].

У ці роки В. І. Вернадський знайомиться з визнаним лідером опозиційного руху, вождем земського руху Росії, юристом І.І. Петрункевичем, знайомство яких переросло, на думку самого І.І. Петрункевича, в «глибоку щирю дружбу». Однодумцями й соратниками по політичній діяльності В. І. Вернадського стають також професори-юристи Московського університету: П. І. Новгородцев, В. Е. Грабар, В. Т. Хвостов, Е. Н. Трубецької. Саме вони складуть кістяк майбутньої Конституційно-демократичної партії [4].

Будучи членом Державної ради трьох скликань, В.І. Вернадський активно займався законодавчими питаннями, що належать до різних галузей державного будівництва: освіти, організації науки, аграрної й національної політики, трудового законодавства, прав людини, міжнародного права, партійного й державного будівництва. Помітимо, що його ідеї державно-правового будівництва ще чекають свого уважного дослідника. Ми ж зупинимось на ідеях В. І. Вернадського, пов'язаних із національно-державним устроєм країни.

Від автономії до створення федеральної держави

На початку ХХ століття проблема автономного й федерального устрою Російської імперії була поставлена самим життям, оскільки до цього часу у сфері національних відносин накопичилося більше всього питань. Майже всі політичні партії Росії у своїх програмах пропонували ті або інші шляхи рішення національного питання. Конституційно-демократична партія, членом ЦК якої був В.І. Вернадський, на своєму засновницькому з'їзді в жовтні 1905 року включила в програму з національного питання тільки право народів на культурно-національне відділення. Тільки для Польщі допускалася автономія за умови збереження державної єдності Росії.

Особливої гостроти національне питання придбало в роки Першої світової війни. «Зі всіх питань нашого внутрішнього життя, що висувалися в безпосередньому зв'язку з війною, – писав провідний теоретик кадетської партії з національного питання Ф. Ф. Кокошкін, – перше місце належить, безперечно, національному питанню» [9]. Із перших днів війни кадети, відмовившись від опозиційної боротьби з урядом, вважали за необхідне «зберегти нашу країну єдиною й нероздільною та утримати за нею те ж положення в ряді світових держав, яке оспорується у нас ворогами» [5, с. 5]. Роблячи акцент на унітарний характер державного устрою Росії, ліберали ще з більшою силою стали підкреслювати неприйняття гасел політичного самовизначення народів, федерального устрою держави, територіальної автономії.

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА ІДЕЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ
АКАДЕМІКА В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Разом із тим партійна діяльність кадетів із національного питання в 1914-1917 рр. була достатньо широкою. ЦК партії організував низку спеціальних комісій: щодо єврейського, литовського, вірменського, українського й польського питань. В.І. Вернадський входив до складу комісії з українського й литовського питань.

Після Лютневої революції позиції кадетів із національного питання, по суті, виявилися незмінними. Це питання спеціально слухалося на VIII з'їзді кадетської партії (травень 1917 р.), на якому заслуховувалася доповідь Ф.Ф. Кокошкіна «Про автономію й права національностей» і внесені зміни у відповідні розділи партійної програми.

Підкресливши свою прихильність принципу збереження єдиної та неподільної Росії, доповідач і більшість делегатів партійного з'їзду висловилися проти надання народностям права як політичного самовизначення, так і національно-територіальної автономії. На цьому історичному відрізку в умовах політичної дестабілізації й посилення конфронтації у сфері національних відносин, вважали кадати, поділ країни за національно-територіальним принципом, на чому наполягали представники окремих національностей. Логічно мислячи неминучість цього привело б до «повного руйнування представлення державної єдності Росії й до встановлення не федерації (союзної держави), а конфедерації (союзу держав)» [3, с. 8]. Оптимальним рішенням національного питання в рамках поліетнічної держави, на думку кадетських теоретиків і політиків, стало б народностям не територіальною, а культурно-національною автономією.

Проте не всі делегати з'їзду були згідні з рішенням з'їзду. Серед них був і В.І. Вернадський. 4 червня 1917 року в партійній газеті «Вільний народ» (№ 4, головний редактор – юрист В.А. Оболенський) В. І. Вернадський публікує статтю «Про автономію», де обнародував свою точку зору з національного питання. Що б не виносити нюанси партійного життя на сторінки преси, В.І. Вернадський надрукував свою статтю під псевдонімом «Володар» [8].

В.І. Вернадський вважав розповсюдження місцевого самоврядування на всю Росію досить визрілим питанням. На його думку, в країні, де «живуть разом сотні народів і племен», «важливо й необхідно, щоб розуміння автономії, прагнення до місцевої автономії проникло можливо глибоко в свідомість народу» [6].

На відміну від своїх колег-однопартійців, В.І. Вернадський пропонував:

- негайно наділити окремі області, де компактно проживають невеликі національності, правами автономії зі створенням місцевих законодавчих органів;
- дозволити їм видавати місцеві закони у сфері господарського, культурного й культурно-національного життя;
- дати можливість вступати автономіям між собою в «термінову й безстрокову» угоди для сумісного здійснення спільних завдань і створювати для цієї мети союзи;
- за згодою місцевого населення виходити з ініціативою про зміну територіальних меж губерній і областей, а також їх поділ і злиття;
- встановити право використання рідної мови на території залежно від національного складу населення;
- надати право отримання початкової, середньої й вищої освіти рідною мовою;
- ліквідувати будь-які обмеження в галузі літератури, преси й культури.

В. І. Вернадський підкреслював: «Зараз у Росії немає автономних областей. Старий царський уряд здавлював місцеве й національне життя і не давав їй розвиватися. Але нова Росія, і особливо республіканська Росія, навряд чи може знайти форми життя, сумісні зі свободою її громадян без широкого розвитку місцевої автономії окремих областей Російської республіки» [6]. В. І. Вернадський був упевнений, що якщо «автономія посилюватиметься, межі місцевого законодавства розширятимуться», то автономна область у недалекому майбутньому «може непомітно перейти в штат (*тут і далі виділене Вернадським.* – В. Л.), а держава з широкою місцевою автономією своїх областей перетворитися на федерацію» [6].

Такі думки академіка В. І. Вернадського щодо національно-державного устрою країни на початку ХХ століття.

Список літератури:

1. АРАН, ф. 518, оп. 2, д. 5.
2. В.И. Вернадский. Публицистические статьи. – М.: Наука, 1995.
3. Вестник партии народной свободы. – 1917. № 2.
4. Волков В.П. Кадет Вернадский // Нева. – 1992. – № 11-12. – С. 307-320.
5. Милуков Н.П. Практика фракции народной свободы во время войны. – Пг., 1916. – С. 5.
6. Об автономии // Свободный народ. – 1917. – 4 июня.
7. Письма Н.Е. Вернадской: 1886-1889. – М., 1988; 1889-1892. – М., 1991; 1893-1900. – М., 1994.
8. Письма В.И. Вернадского И.И. Петрункевичу // Новый мир. – 1989. – № 12. – 204-221
Принадлежность статьи перу В.И. Вернадского установлены по надписи: “В.И. Вернадский” (карандаш), поставленной на экземпляре газеты после слова “Володарь” (кабинет-музей В.И. Вернадского, инв. № 1124).
9. Русские ведомости. – 1915. – 1 января.
10. См. напр.: Щацилло К.Ф. Владимир Иванович Вернадский // Исторические силуэты. – М.: Наука, 1991. – С.6-20; Леонова Л.С. “Я не могу уйти в одну науку...”: Общественно-политические взгляды В.И. Вернадского. СПб, 2000; Лавров В.В. Крымские друзья и соратники В.И. Вернадского по совместной общественно-политической деятельности // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2004. – Т. 17 (56), № 1. – С. 27-32.
11. Фокин А.М. Отваги научной мысли // Прометей. – 1988. – № 15. – С. 16.
12. Цит. по: Страницы автобиографии В.И. Вернадского. – М.: Наука, 1984.

УДК 34 (09) (470) «1918-1920»

Гафаров Е. Е.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЄБІЄВА

Питання розвитку політико-правових поглядів кримськотатарської інтелігенції залишається одним з актуальних питань сучасної історико-правової науки. Проблема становлення національної політичної і правової свідомості кримськотатарського народу набула великої актуальності після масового повернення депортованих кримських татар. Це питання викликає бурхливі дискусії. В ході «жвавої полеміки істориків виробляються нові підходи, розширюється джерельна база наукових праць, відбувається поглиблене переосмислення історичного матеріалу» [7]

Відомо, що на території Криму, починаючи з глибокої давнини і до сьогодні існували державні утворення з різним соціально-економічним, політичним устроєм, які мали у своєму розпорядженні власну ідеологію. Це античні поліси, Боспорське царство, Скіфська держава, Кримське Ханство, пізніше Кримська Демократична Республіка, політичні режими С. Сулькевича, С. Крима, Радянська Соціалістична Республіка Таврида у складі РСФРР, Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка у складі РРФСР, Автономна Республіка Крим у складі України. Історія та правова система кожного з цих державних утворень, окрім Кримської Демократичної республіки (1917-1918 рр.) так чи інакше вивчалась закордонними та українськими правознавцями.

Тому ми спробуємо зробити деякі акценти щодо правових засад Кримської Демократичної республіки і місця в їх створенні одного із провідних кримськотатарських політичних та релігійних діячів Ч. Челебієва. Ми розглянемо, перш за все, процес формування та розвитку його політично-правових поглядів та втілення цих поглядів у практичну політичну діяльність.

Історіографія життя, діяльності та поглядів Ч. Челебієва досить обмежена.

В 20-і роки минулого століття його життя та погляди були висвітлені у праці В. Єлагіна [1]. Але, як свідчить її зміст, цій праці притаманна характерна для радянського періоду тенденційність у відношенні до кримськотатарського суспільно-політичного руху. Після депортації у 1944 р. кримських татар поява у радянській історіографії досліджень, присвячених суспільно-політичним поглядам видатних представників цього народу була практично неможливою тому в 40-80і рр. XX століття праці з цієї тематики з'являються головним чином за кордоном, у Туреччині. [10, 11, 12, 13, 14, 17, 23, 24]. У 90-і роки, коли з політичної карти світу зник Радянський Союз, в державах, що були створені у межах його території відбулися докорінні зміни у методологічних засадах вивчення історичного процесу. Масова репатріація депортованих народів викликала підвищення уваги науковців до вивчення їхнього історичного минулого, що сприяла швидкій появі різноманітних

досліджень з цієї проблематики. Певні матеріали, які торкалися обставин життя, особливостей поглядів Ч.Челебієва були викладені у працях В.С. Возгріна, Ю. Зінченка, В. Зарубіна, А. Зарубіна, В. Корольова, О. Тимошука, П. Тарана [2, 3, 4, 6, 25]. Вагомий внесок вивчення політичних та правових поглядів Ч.Челебієва зробив Ю.Кандимов, праці якого значно розширили межі нашої уяви про цього видатного представника політико-правової думки кримськотатарського народу. Але багато сторінок політичної біографії Ч.Челебієва, процесу формування його поглядів залишаються не вивченими. Тому завданням нашого дослідження є висвітлення процесу формування політико-правових поглядів Ч.Челебієва і втілення цих поглядів у його політичній діяльності. Це може сприяти більш ґрунтовному дослідженню особливостей розвитку ідеології кримськотатарського народу і визначенню політичного та ідеологічного значення цих ідей щодо сучасної законотворчої діяльності та вироблення теорії і практики українського державотворення. Актуальність наукового вивчення процесу становлення поглядів видатних представників кримськотатарської політично-правової думки є дуже важливим в умовах сучасних перетворень у політичному житті України. Вважаємо, що дуже корисно враховувати надбання регіональної історико-правової спадщини етносів, які населяють українські землі. У тому числі й кримськотатарського, тому що осмислення політико-правових концепцій їхнього минулого допоможе ефективніше вдосконалити політичні взаємини державного центру і республіканської Автономії, елементи правової системи України, сприяти стабілізації, правопорядку, реалізації прав та свобод громадян, активізації їх участі у державотворенні.

При вивченні політичних та правових поглядів Ч.Челебієва потрібно постійно мати на увазі обставини його життя та політичної діяльності. Тому ми намагалися поєднати вивчення процесу формування поглядів Ч.Челебієва з характеристикою історичних подій, в яких він брав безпосередню активну участь.

Події, що розвернулися в кінці XIX- початку XX ст. сколихнули не тільки Російську імперію. Їх стрімкий хід примушував нації і народності, що населяли імперію, шукати свій шлях розвитку, шлях самоорганізації. В кінці 1906 р. було створено товариство кримськотатарських вчителів, яке об'єднувало всі демократичні елементи і стало фактично першою національною організацією [3].

Саме в цей період починають формуватися революційні ідеали Ч.Челебієва. Революція 1905 р. зробила кардинальний вплив на його погляди щодо порятунку кримських татар від національного гніту. Він все більше і більше переконувався в тому, що без підкріплення ідей радикальними діями не досягти поставленої мети. Уважно стежачи за публікаціями газет, які видавали І. Гаспринський («Терджиман» - «Перекладач») і А. Медієв («Ветан хадімін» – «Слуга батьківщини»). Він читає різного роду літературу, підпільно поширювану в Криму революціонерами. Процес становлення національно визвольного демократичного руху проходив важко, йшов пошук і формування національної ідеї. Авторитетні серед кримських татар газети «Терджиман» і «Ветан хадімін» не були політичними організаціями з чітко обґрунтованою революційною програмою. Крім того, тих знань, які Ч.Челебієв одержав спочатку в сільській школі а потім в медресе Актора поблизу Джанкою і в

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЕБІЄВА

знаменитому Бахчисарайському Зін-жирлі медресе, було явно недостатньо. Ч. Челебієв прибуває в Євпаторію [1]. Завдяки матеріальній і моральній підтримці своїх родичів А. Челебі і Є. Челебі, у 1906 р. він виїжджає до Стамбулу, поступає вчитися до лицю Мерджан, після закінчення якого продовжує освіту на факультеті права Стамбульського університету, одночасно відвідуючи заняття по теології [13]. В Стамбулі у Ч. Челебієва і його найближчих соратників формується ідея відродження кримськотатарської державності, розроблюється тактика, стратегія та ідеологічне забезпечення. Відомо, що з початку ХХ ст. під впливом І. Гаспринського кримські татари прагнули дати освіту своїм дітям. Багато кримських татар за допомогою «Джемієті Хайріє» (добродійного товариства) відправляли своїх дітей вчитися за кордон, в першу чергу до Туреччини. В 1906-1908 рр. в Стамбулі навчалося біля 300 кримськотатарських студентів, які в подальшому організували «Къиримтатар Талебе Джемієті» («Товариство кримськотатарського студентства»). У 1908 р. в Туреччині вибухнула младотурецька революція, яка значно вплинула на формування політичних і правових поглядів Ч. Челебієва та його найближчого оточення. Кримськотатарські студенти пильно стежили за діяльністю младотурків. Читали їх періодичні видання. Здійснювали власний аналіз подій, що відбувалися [7]. Коли революційні війська почали наближатися до околиць Стамбулу, деякі студенти з числа кримських татар виявили бажання добровільно записатися в армію младотурків. Але Ч. Челебієв зупинив їх: «Тут революціонери спираються на армію, вони переможуть, це неминуче. Але ми боротимемося проти російських, теперішніх ворогів всіх тюрків. І треба до цього готуватися». Йому тоді було всього 23 роки від народження [14]. Тому Ч. Челебієв, кажучи словами одного з соратників, робив все можливе, щоб «щонайшвидше підготувати народ, в першу чергу молодь» до нової революції, яка повинна була рано чи пізно спалахнути в Росії [9].

Положення про «Товариство кримськотатарського студентства» було розроблено Ч. Челебієвим і Д. Сейдаметом, який в 1917 р. зайняв одну з найважливіших посад – голови Вакуфной комісії в тимчасовому мусульманському виконавчому комітеті, а після Курултаю – пост начальника директорії з військових питань. Після офіційної реєстрації цієї організації в Міністерстві закордонних справ Туреччини 30 грудня 1908 р. кримськотатарське студентство активізувало свої дії. Кожного тижня на зборах обговорювався хід подій, що відбувалися, читалися газети, особливо зверталася увага на політичну ситуацію в Туреччині і Європі. Але багато членів товариства були далекі від ідеалів Ч. Челебієва і його найближчого оточення. Особливо в цьому проявляли себе учні медресе. Вони навіть готували свого роду переворот з метою взяти керівництво товариством в свої руки. І вони її досягли проте через декілька днів керівництво товариством знову переходить до рук Ч. Челебієва [9].

Ч. Челебієв робить з цього серйозні висновки. Продовжуючи керувати товариством, він пильно вивчає, глибоко аналізує події, що відбувалися не тільки в самій Туреччині, але і в Італії, читає все, що писала про них преса. Тому він пропонує своїм соратникам в Стамбулі створити підпільну організацію «Ватан» (Батьківщина). Ця організація була створена в 1909 р.. «Ватан», як і «Товариство

кримськотатарського студентства» ухвалює рішення «готувати народ до нових організованих рішучих дій» [9]. У цей час в Криму почала з'являтися ціла низка політичних організацій. До 1917 р. на території Криму були створені нелегальні національні осередки «Ватан» [5].

У 1912 р., після закінчення Стамбульського університету, Ч. Челебієв повертається до Криму, а потім виїжджає до Петербургу, поступає вчитися на юридичне відділення Психоневрологічного інституту [15]. Бідне студентське життя примусило Ч. Челебієва суміщати навчання з працею дорожнього робітника.

В роки навчання в інституті він ближче знайомиться з прогресивно орієнтованою молоддю та професурою, прагне зрозуміти їх революційну філософію [7]. Знання та досвід ведення політичної боротьби, одержані Ч. Челебієвим в Стамбулі і Петербурзі згодом зіграли позитивну роль в його діяльності по керівництву національно-визвольним рухом кримських татар і створенні на території Криму демократичної держави. Лютнева революція 1917 р. вирішила долю Російської імперії. Влада в країні перейшла в руки Тимчасового уряду. Революційні події відбулися і в Криму.

Перед Тимчасовим мусульманським виконавчим комітетом, який очолив Ч. Челебієв, постало коло питань, що стосується подальших взаємовідношень Російської держави та кримськотатарського народу. Пропонувалося три варіанти вирішення цієї проблеми:

- 1) культурна автономія кримських татар в рамках Російської держави;
- 2) суверенна автономія як суб'єкт федерації у федеральній Російській державі;
- 3) суверенна Кримська Демократична (в деяких джерелах «Народна») Республіка [17].

Кримські татари за короткий період з 25 березня 1917 р. по 27 січня 1918г. пройшли всі ці три етапи. Перший етап почався 25 березня 1917 р. і тривав до середини травня. В період так званої «культурної автономії» були легалізовані всі підпільні національні політичні організації кримських татар.

Другий етап охоплює період між серединою травня і серединою листопада 1917 р. Він характеризується боротьбою за незалежність, структуризацією всього кримськотатарського суспільства, виробленням тактики і стратегії подальших дій. Саме в цей період, точніше 22 липня 1917 р., була прийнята «Програма кримськотатарського народу», в якій були закладені стратегічні завдання кримськотатарського народу. Розробка даного документа, ймовірно, належить Ч. Челебієву. В цьому ще раз можна перекоонатися, якщо провести аналогію між ідеєю, закладеною в пункті 3 даного документа, і виступом Ч. Челебієва на урочистостях в Бахчисараї, які проходили 3 листопада 1917 р.. Пункт 3 Програми свідчить: «Татарський народ в єднанні з іншими народностями, що населяють Крим, не вимагає для себе політичної автономії, але і не дозволить встановлення в Криму політичної гегемонії будь-якого народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на таку». А на урочистостях 3 листопада 1917 р. в Бахчисараї Ч. Челебієв підкреслив свою прихильність ідеям, закладеним у вищеназваній Програмі. Зокрема, він зазначив: «В Криму є багато квітів у них різні кольори, різні аромати. Ці квіти - нації, які живуть в Криму: кримські татари, росіяни, євреї, греки,

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЕБІЄВА

німці та інші. Мета Курултаю - зібрати їх разом, зробити з них прекрасний букет і перетворити Крим на справжню культурну Швейцарію. Національний Курултай піклуватиметься не тільки про мусульман, але і про інші національності і закликає їх до співпраці. Наш народ тут виступає лише в ролі ініціатора. А тим, хто нас не признає ми покажемо нашу історію, яка представляла рівні права кожній нації. Курултай перетворить на реальність ідеали всіх народів Криму» [5; 19; 7; 96-101].

У перших числах жовтня 1917 р. в Сімферополі відбувся II делегатський з'їзд кримських татар, на якому було ухвалено рішення про скликання Курултаю [10; 174]. Розвиток політичних подій в Криму, Україні, та в Росії примушували Ч. Челебієва перейти до рішучих дій, проявити політичну гнучкість, внести зміни в тактику і стратегію. Після оголошення Україною своєї незалежності, Жовтневий переворот 1917 р. в Петербурзі прискорив хід подій в Криму. Потрібно було в найкоротші терміни провести Курултай, проголосити незалежність Криму, прийняти відповідні юридичні документи, які б забезпечували життєдіяльність нового державного утворення на території півострова, захищали честь і гідність всіх громадян незалежно від їх національної, релігійної, расової приналежності. Заклик Ч. Челебієва «Крим для кримців», тобто для всього населення Криму, і його пропозиція розглянути на II-у Делегатському з'їзді питання про скликання Курултаю кримськотатарського народу були зустрінуті неоднозначно. Проте ці пропозиції були підтримані більшістю делегатів.

Ч. Челебієв в своєму виступі підкреслив, що «завдання Курултаю визначені, питання про автономію для Криму обговорено» [20]. На з'їзді червоною ниткою підкреслювалася думка про «недопущення підкорення Криму якій-небудь іншій державі» [20], зокрема Ч. Челебієв зазначив: «Ймовірно, в цій боротьбі ми можемо залишитися одні, тоді нам нічого не залишається, як при першій нагоді долю Криму узяти безпосередньо в свої руки» [9; 207]. Хоча він і його найближче оточення висловлювали думку про те, що Туреччина може захистити Крим при іншому розкладі сил.

За пропозицією одного з соратників Ч. Челебієва А. Озенбашлы Курултай повинен бути скликаний до Установчих зборів, тобто до 24 листопада 1917 р., і визначив форму правління в Криму. Але жовтневі події в Петербурзі внесли свої корективи в терміни проведення Курултаю. Було вирішено провести Курултай 24 листопаду 1917 р., а не 26 листопада, як стверджує В. Возгрін [2]. Хоча перше засідання Курултаю відбулося 26 листопада 1917 р. [9]. Для підготовки і проведення його було обрано організаційний комітет, який очолив Ч. Челебієв. До складу комісії ввійшли: А. Боданінський, З. Хатгат. А. Озенбашлы і Д. Сейдамет [9]. Також була створена комісія по підготовці Конституції (Основного Закону). Головою комісії було обрано Ч. Челебієва [10].

26 листопада 1917 р. в Бахчисараї в Ханському палаці відкрився Курултай. Делегати прийняли першу в історії Криму Конституцію [8]. Нове державне утворення було названо Кримською Народною (Демократичною) Республікою. Був обраний Кримськотатарський парламент, який сформував національний уряд – Директорію на чолі з Ч. Челебієвим. Скликання Курултаю, проголошення національного Краєвого уряду, закріплення його в Конституції, звичайно, не могли

не привести до загострення етнополітичного протиборства в Криму. Ч. Челебієв передбачав це ще на початку листопаду, виступаючи на відкритті музею в ханському палаці: «В той час, коли Петербург і Москва були охоплені полум'ям гарматних пострілів, уряд в центрі був повалений, і анархія володарювала в кожній області Росії, ми не дали можливості анархії розвинутися в Криму, захистили Крим і кримців. Для того, щоб вийти переможцями в цій боротьбі з анархією, ми звемо в свої ряди всі кримські народи. Крим належить тим, хто його захищає. Хай загине централізація!» [21].

У листопаді-грудні 1917 р. в Криму починає посилюватися боротьба політичних партій за владу. Більшовики після обговорення організаційно-тактичних питань в кінці грудня 1917 р. - початку січня 1918г. перешли до силових методів боротьби. Національний уряд кримських татар не міг стояти осторонь. 2 січня 1918 р. Ч. Челебієв видає наказ про захоплення Народного будинку в Сімферополі, в якому розміщувалися декілька профспілкових і громадських організацій і приміщення деяких партій [9]. Було прийнято рішення про розміщення на залізничному вокзалі великого загону ескадронців і про посилене патрулювання в місті. В наказі зазначалося: «Край буде поставлений на шлях прогресу, якщо татари володітимуть всією повнотою влади» Але кримськотатарський парламент не затвердив цей наказ. 4 січня Ч. Челебієв відкликає його і подає у відставку [9].

Військово-політична ситуація в Криму на початку січня 1918 р. свідчить, що громадянська війна на півострові стала неминучою. Більшовики перейшли в наступ. Питання про краєву владу, яке відстоював Ч. Челебієв, розкололо кримськотатарський парламент і Курултай на два крила.

11 січня 1917 р., коли почалося збройна стачка між матросами і військовими підрозділами Кримського штабу під Севастополем, екстрене засідання кримськотатарського парламенту вело політичні дебати з питання: «Що є Радою директорів? Це – національний татарський уряд, або вища краєва влада?».

На що директор з військових питань Д. Сейдамет відповів: «Наші (тобто кримських татар) домагання на вищу краєву владу незаконні. У нас є краєва влада - Рада народних представників. В цю грізну хвилину нам слід думати не про захоплення влади, а про те, як погасити пожежу громадянської війни» [6]. Ця частина парламенту вважала, що влада повинна належати тим, хто «має в руках матеріальну і моральну силу» татарському парламенту, Раді народних представників і партії більшовиків [7]. В цьому питанні Ч. Челебієв, висунув принципову умову: «Якщо ж ця ідея не може бути здійснена, то влада в краю по праву належить татарам, тим більш, що, окрім єдиної, реальної сили, яку в даний момент представляють татари, ніякої іншої в краю немає». Згодом він закликав не йти ні на які компроміси ні з більшовиками, ні з іншими партіями [7, 9]. Така заява Ч. Челебієва напередодні більшовицького захоплення краєвої влади не могла залишитися непоміченою. Почалося перегрупування політичних сил. Але кримськотатарський парламент і Курултай відкинули ідею Ч. Челебієва і продовжували залишатися на помірні-соціалістичних позиціях. Така позиція привела до поразки кримських татар, кримськотатарської національної ідеї. Війська Кримського штабу терпіли поразку за поразкою. Курултай під натиском

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЕБІЄВА

більшовицького губкому був вимушений ухвалити рішення про припинення військових дій проти більшовиків 14 січня 1918 р.. Але це не заспокоїло більшовиків. Почалися масові арешти «контрреволюційних елементів». Розвернувся терор проти кримських татар: тих, що чинили опір страчували на місці, тих, що добровільно здалися відправляли у в'язницю [6].

Був затриманий і відправлений у розпорядження Севастопольського ревкому, Ч. Челебієв, якого в севастопольській в'язниці в ніч з 22 на 23 лютого 1918 р. очманілі більшовицькою ідеологією матроси, разом з сорока п'ятьма політв'язнями розстріляли [22], тіло його розчленували, вивезли і кинули в море [23; 24].

Так закінчилося життя одного з великих синів кримськотатарського народу, який вірив, що в Криму народяться ще багато Ч. Челебієвих, і що Крим, як і раніше, належатиме кримцям [11]. Так закінчилася одна з трагічних, але славних сторінок боротьби кримських татар за відновлення своєї державності.

Таким чином Ч. Челебієв у процесі формування своїх політичних та правових поглядів зазнав дуже різноманітних впливів: на початку свого життєвого шляху він, як чутливий підліток, виказував протест проти свавілля свого батька, який зганяв з земель та домівок незаможних орендарів.

Під час перебування в Турції він сформував свій політичний та національний ідеал. Під час перебування в Петербурзі він ближче познайомився з революційною ідеологією, що формувалася в колах прогресивної інтелігенції. Цей досвід допоміг Ч. Челебієву прийняти активну участь у подіях, що відбулися в Криму після лютневої революції, сформулювати вимоги кримськотатарського народу, його політичні настрої. Про це свідчать політичні виступи Ч. Челебієва на Курултаї, його заяви на посаді голови Директорії – національного кримськотатарського уряду. На передодні жовтневого більшовистського перевороту Ч. Челебієв висловлює думку про те, що, якщо ідея порозуміння кримськотатарського парламенту, Ради Народних представників і партії більшовиків не буде здійснена, влада в краю по праву повинна належити татарам – єдиній реальній силі в Криму, але більшість делегатів Курултаю не підтримала ідею Ч. Челебієва, залишилась на помірковано соціалістичних позиціях і потерпіла поразку. За цю поразку заплатив життям і Ч. Челебієв.

Про життя та погляди Ч. Челебієва відомо чимало, але залишається багато «білих плям» його політичної біографії. Потрібно більш детально вивчити перші кроки формування політико-правових поглядів Ч. Челебієва (Стамбульський та Петербурзький періоди), з'ясувати ступень участі Ч. Челебієва в розробці «Програми кримськотатарського народу», простежити більш детально еволюцію поглядів Ч. Челебієва у бурхливі 1917-1918-і рр., але це вже завдання нових досліджень.

Список літератури:

1. В. Елагин. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. - Симферополь, 1927.

2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. - Москва, 1992.
3. Ю. Зінченко. Кримські татари: історичний нарис. - Київ, 1998.
4. А. Зарубин. Крымскотатарское национальное движение в 1917 - начале 1918 г. /История и археология юго-западного Крыма: Сб. науч. трудов. /В. Зарубин, А. Зарубин. -Симферополь, 1993- С. 207.
5. Ю. Кандымов. Курултай: как это было. - Авдет, 1991. -№ 7-8.
6. Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 г. - Симферополь, 1993.
7. Ю. Къандым. Куреш мей-даныны от басмаз (Не зарастет травой поле боя...). - Симферополь, 2002. - [на крымскотатарском языке].
8. Hatif O. Gök bayrak bayrak altında milli faaliyet [Національна діяльність під блакитним прапором. ~ турецкою мовою.] Анкара, 1998.
9. Кэзгем С.С. Vazə hatəralar. [Некоторые воспоминания. - турецкою мовою.] - Istanbul. - 1993.
10. Ылкьсал М. Кэзгем тырк-татарларэ. [Тюрко-татары Крыма (вчера - сегодня - завтра) - турецкою мовою.] Istanbul. - 1980.
11. Кэзгем Е. Кэзгем тырклеринин milli мьсадеlesi.[Національна боротьба тюрків Крим а.]. Emel. [Стремление. - турецкою мовою.] - Istanbul, 1985. - № 149. - S. 40.
12. Кэзгем Е. Кэзгем тырклеринин milli мьсадеlesi. [Національна боротьба тюрків Крима.]. Emel. [Стремление. - турецкою мовою.] - Istanbul, 1982. - № 130. - S. 20-21.
13. Bekture Ю. Antiz qurban [Жертва, давшая клятву - турецкою мовою] / Кэзгем. -Ankara, 1961. - №9-10.
14. Otar Ibr. Celebicihan. - Emel, 1968. -№44.
15. Редакционная статья. Челебиджихан эфенди. - Терджичан, 1914. - 9 марта [на крымскотатарском языке].
16. Челебиджихан Н. «Терджиман» идаресине мектюп [Письмо в редакцию «Терджиман» - на крымскотатарском языке]. - Терджиман, 1916. - 19 апреля.
17. Кэзгем Е. Кэзгем тырклеринин milli мьсадеlesi. [Національна боротьба тюрків Крима.] / Emel. [Стремление. - турецкою мовою.] - Istanbul, 1981. - № 127. -S. 25.
18. Програма крымскотатарского народа. /Голос татар, 1917. - 9 сентября.
19. Ю. Къандым. Шанлы, шерифли, чытырманлы тарихымызнынъ саифелери (Славные, драматические страницы нашей истории) / Янғы дюнья (Новый мир), 1997. - ноябрь 14. [на крымскотатарском языке].
20. Газета «Голос татар», 1917. - 14 октября.
21. КОПА. Д. 41., л. 51.
22. Газета «Таврическая правда», 1918. - 3 марта.
23. Otar Ibr. Zelebicihan цьтънун 50-си уэдцшьуе [50-летию со дня гибели Челебиджихана - на турецком языке]. - Emel, 1968. - № 44. - S. 4.
24. Gaspralə Ю. Zelebicihanəп юeadeti [Гибель Челебиджихана - на турецком языке]. — Emel, 1961.- № 3. - S. 8-10; Гаспралы Ш. Челебиджиханнынъ шеадети [Гибель Челебиджихана -на крымскотатарскомком языке]. - Салгыр, 1991. -№ 1. - С. 12-14.
25. О. Тимошук, П. Таран Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVII – початку XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. – Сімферополь, 2004.

УДК 342.4(47): 340.12(477)

Новікова С. О.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ П.І. ПЕСТЕЛЯ «РУСЬКА ПРАВДА» І ЙОГО ВПЛИВИ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ

Значне місце у достатньо різноплановій діяльності декабристів займала робота над створенням конституційних проектів. Один із двох найбільш відомих – конституційний проект глави Південного товариства П.І. Пестеля, названий ним «Руською Правдою»,¹ – був плодом тривалої і наполегливої праці: відомо, що Пестель працював над цим документом протягом десяти років. Павло Іванович зібрав обширну бібліотеку політичної та іншої наукової літератури; його конституційний проект показував, що він був у курсі руху політичної думки свого часу. З цього приводу друг Пестеля, секретар Південного товариства Н.І. Лорер згадував: «Квартиру он [Пестель] займав очень простую, – на площади, против экзерциргауза, – и во всю длину его немногих комнат тянулись полки с книгами, более политическими, экономическими и вообще ученого содержания, и всевозможные конституции. Не знаю, чего этот человек не прочел на своем веку, на многих иностранных языках» [1].

Пропоновані П.І. Пестелем шляхи вирішення тих чи інших конституційно-правових проблем, спрямованих на розв'язання етнонаціональних та етнополітичних аспектів розроблюваного декабристами нового устрою суспільства, неодноразово обговорювалися членами Південного товариства. І постатейно, і в цілому конституційний проект Пестеля не тільки багато разів виносився на обговорення на засіданнях і з'їздах керівників Південного товариства, але і до самої роботи над текстом проекту залучалися окремі члени товариства. Так, Юшневський зізнався на слідстві, що він подекуди «переправлял слог» «Руської Правди», але, очевидно, йшлося не тільки про стиль у вузькому значенні слова, але і про зміст; вносили свої поправки й інші декабристи: наприклад, Сергію Мурав'йову-Апостолу було доручено писати окремий розділ [2].

У 1823 р. на Київському з'їзді основні положення «Руської Правди» були обговорені й одногосно прийняті керівниками Південного товариства. Таким чином, «Руська

¹ Свій проект Пестель назвав «Руською Правдою» у пам'ять законодавчого пам'ятника Київської Русі. Цією назвою (а її він дав своєму проекту лише в 1824 р., раніше проект назви не мав) Пестель, очевидно, хотів і вшанувати етнонаціональні традиції, і підкреслити зв'язок майбутньої революції з історичним минулим русичів. Повна ж назва конституційного проекту Пестеля виглядала так: «Русская Правда, или Заповедная Государственная Грамота Великого Народа Российского, служащая заветом для усовершенствования Государственного устройства России и содержащая верный наказ как для народа, так и для Временного Верховного Правления». Цей документ опубліковано в т.7 документального видання «Восстание декабристов». – С.Н.

Правда», будучи плодом величезної особистої праці Пестеля, в той же час стала й плодом спільних творчих зусиль цілої організації, обговореним і прийнятим одногласно [3].

«Руській Правді» П.І. Пестель надавав і великого тактичного значення, оскільки революцію, на його думку, не можна було успішно проробити без готового конституційного проекту. Зрозуміло, що у міру наближення строку, призначеного для повстання (а строки ці, як відомо, досить часто мінялися), все гостріше відчувалася необхідність у якнайшвидшому закінченні «Руської Правди»; «от меня часто требовали ею поспешить», – зазначав Пестель на слідстві.

Вирішальною умовою успішного функціонування новостворюваного політичного укладу Пестель вважав диктатуру, через що й був прихильником диктатури Тимчасового верховного правління під час революції, яка, згідно його припущень, повинна була встановлюватися на 10-15 років. І за своїм змістом конституційний проект Пестеля «Руська Правда» фактично був не чим іншим, як наказом Тимчасовому верховному правлінню, наділеному диктаторською владою.

Пестель особливо ретельно розробив положення про Тимчасове верховне революційне правління, диктатура якого, на його думку, була засторогою від «ужасов безначалия» й «народных междоусобий», котрих він всіляко хотів уникнути. Декабристи називали цей період «роковым временем». Негайне після перевороту встановлення диктатури Тимчасового правління і наявність готового «верного наказа» Тимчасовому верховному правлінню – «Руської Правди», забезпечувало, на думку Пестеля, потрібний хід подій у найбільш небезпечний для революції час – з моменту революційного воєнного наступу до моменту встановлення республіки і введення у дію нових революційних установлень. «Русская Правда», – писав Пестель у своєму конституційному проекті, – есть наказ или наставление Временному верховному правлению для его действий, а вместе с тем и объявление народу, от чего он освобожден будет и чего вновь ожидать может... Она содержит обязанности, на верховное правление возлагаемые, и служит для России ручательством, что Временное правление единственно ко благу Отечества действовать будет. Недостаток в таковой грамоте ввергнул многие государства в ужаснейшие бедствия и междоусобия, потому что в оных правительство действовать всегда могло по своему произволу, по личным страстям и частным видам, не имея перед собою ясного и полного наставления, коим бы обязано было руководствоваться, и что народ между тем никогда не знал, что для него предпринимают, никогда не видел ясным образом, к какой цели стремятся действия правительства...» [4].

У «Руській Правді» намічалось 10 глав: перший розділ – про межі держави; друга – про різні племена, які населяють Російську державу; третя – про стани держави; четверта – «О народе в отношении к приуготовляемому для него политическому или общественному состоянию»; п'ята – «О народе в отношении к приуготовляемому для него гражданскому или частному состоянию»; шоста – «Об устройстве и образовании верховной власти»; сьома – «об устройстве и образовании местной власти»; восьма – «Об устройстве безопасности в государстве»; дев'ята – «О правительстве в отношении к устройству благосостояния в государстве»; десята – «наказ для составления государственного свода законов». Крім того, у «Руській Правді» був вступ, де йшлося про основні поняття конституції, й коротка післямова, в якій містилися «главнейшие определения и постановления, Русскою Правдою учиненные» [5].

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ П.І. ПЕСТЕЛЯ «РУСЬКА ПРАВДА»
І ЙОГО ВПЛИВИ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ
ТА ПРАВО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ**

За свідченням Пестеля, написані й остаточно опрацьовані були лише дві перші глави та більша частина третьої; четверта й п'ята глави були написані начорно, останні ж п'ять глав зовсім не були написані, матеріал до них залишився лише у вигляді чернеток. Через це для того, щоб скласти уяву про конституційний проект Пестеля в цілому, необхідно залучати додаткові матеріали: свідчення про «Руську Правду», дані Пестелем та іншими членами таємного товариства у ході слідства, а також короткий виклад основних начал «Руської Правди», продиктований Пестелем декабристу Бестужеву-Рюміну [6].

Із аналізу тексту «Руської Правди» випливає, що Пестель – переконаний противник самодержавства, «зловластия», тиранії, як він його називає, іноді нагороджуючи його ще й характерним епітетом – «разъяренное зловластие». Пестель виражає в «Руській Правді» бажання виключити навіть сам спогад про колишнє торжество цієї тиранії, й у майбутньому зводі законів революційної Росії забороняє навіть згадувати про кріпосне й самодержавне минуле.

Він сповнений обурення на уряд і дворянство за важке положення народних мас: селяни «были доньше несчастными жертвами зловластия прежнего правительства и безжалостной, безрассудной, бессовестной корысти дворянского сословия», а «прежняя верховная власть (хоча для Пестеля вона на момент складання «Руської Правди» була ще «нинішньою») – С.Н.) довольно уже доказала враждебные свои чувства противу народа русского» [7].

Тому за проектом Пестеля самодержавство в Росії ліквідувалося; при цьому знищувався не тільки сам інститут самодержавства як такий, але й фізично винищувався весь царюючий дім: Пестель був рішучим прихильником страти всіх без виключення членів царської родини вже на самому початку революції. Інші лідери декабристів висловлювали стосовно цього інші точки зору. Так, у 1823-1824 рр., під час переговорів про об'єднання Південного і Північного товариств, Н.М. Муравйов не погоджувався з П.І. Пестелем щодо необхідності винищення імператорської родини, вважаючи, що «люди, обгаренные кровию, будут посрамлены в общем мнении» [8].

«Руська Правда» проголошувала республіку, однак глава шоста «Руської Правди», за свідченням Пестеля, ще не була написана; а саме у ній і повинна була йти мова про організацію верховної влади. Але чи була ця глава не написана, або ж була вона просто знищена, – достеменно це невідомо. Залишається лише констатувати, що ми не маємо викладу цього питання в «Руській Правді».

Загальні республіканські установки Пестеля найбільш широко і зрозуміло сформульовані в «Государственном завете» – короткому викладі його конституції, і в свідченнях Пестеля на слідстві: «Я сделался в душе республиканец и ни в чем не видел большего благоденствия и высшего блаженства для России, как в республиканском правлении». Пестель і його однодумці «входили в восхищение и, сказать можно, восторг», коли уявляли собі «живую картину щастия, коим бы Россия по нашим понятиям тогда пользовалась», – так свідчив Пестель [9].

Пестель виступає і як прихильник ідеї революційної верховної влади народу: «Народ ... не есть принадлежность какого-либо лица или семейства. Напротив того,

правительство есть принадлежность народа, и оно учреждено для блага народного, а не народ существует для блага правительства» [10].

Всі стани у державі повинні були бути знищені і злитися «в единое сословие гражданское». Ніяка група населення не могла відрізнитися від іншої якими-небудь соціальними привілеями. Дворянство знищувалося разом зі всіма іншими станами, і всі жителі країни проголошувалися однаково «благородными», тобто «рожденными во благо». Оголошувалася рівність всіх перед законом і визнавалося «неоспоримое право» кожного громадянина брати участь у державних справах.

Ліквідувалися будь-які гільдії і цехи; негайному знищенню підлягали також військові поселення – ця вигадка «разъяренного зловластия», одна думка про які наповнювала «каждую благомыслящую душу терзанием и ужасом».

За конституцією Пестеля громадянин досягав цивільного повноліття у віці 20 років. Всі громадяни чоловічої статі, які досягли цього віку, отримували виборчі права (жінки, проте, виборчих прав не мали).

Відсутній у конституції Пестеля й який би то не було майновий ценз; ворог «аристократии феодальной», Пестель був не меншим ворогом й «аристократии богатств» [11], тобто політичних ценових переваг, які одержували великі власники у деяких буржуазних державах. Щоб отримати право обирати і бути обраним, треба було лише являтися повнолітнім громадянином Російської республіки. Пестель припускав, що при голосуванні виборці віддадуть перевагу більш освіченим людям, однак цензу письменності у нього в конституції не було: і грамотний, і неписьменний мали однакове право голосування.

Пестель виступав і як противник будь-якого федеративного устрою, будучи прихильником єдиної і нероздільної республіки з сильною централізованою владою. Така республіка, на думку Пестеля, ділилася на губернії або області, які в свою чергу підрозділялися на повіти, а повіти – на волості.

Щорічно у кожній волості повинні були збиратися загальні волосні збори всіх жителів, т. зв. «земські народні збори», які вибирали своїх депутатів у різні «наместные собрания», тобто місцеві органи влади, а саме: 1) до своїх «наместных» волосних зборів; 2) до своїх «наместных» зборів повіту; 3) до своїх «наместных» окружних або губернських зборів. Вибори до цих трьох органів влади були прямими. «Из сего явствует, – пише Пестель, – что все наместные собрания, как волостные, так и уездные и окружные или губернские, будут состоять из членов, назначенных в оные прямо и непосредственно от земских собраний, чем самым и будут все члены всех наместных собраний по всей точности и в полной мере самим народом избираемы» [12].

Головою «наместных» волосних зборів був виборний «волостной предводитель», а головою «наместных» зборів повіту і губернського – «выборные посадники».

Компетенція «наместных» зборів була достатньо широкою: вони заслуховували звіти виконавчих органів влади у волості, повіті, губернії – волосних, повітових і земських правлінь, приймали і розглядали скарги на місцеву адміністрацію, обирали нових урядовців місцевого управління і затверджували колишніх, тобто, взагалі займалися всіма справами місцевого значення, «до волости или уезда касающимися». Окружні «наместные» збори обирали, крім того, представників до

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ П.І. ПЕСТЕЛЯ «РУСЬКА ПРАВДА»
І ЙОГО ВПЛИВИ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ
ТА ПРАВО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ**

вищого законодавчого органу влади – Народного віче. Таким чином, вибори до верховного органу влади в республіці Пестеля намічались двоступеневі.

Народне віче являлося органом верховної законодавчої влади в державі, й було однопалатним, оскільки принципу двопалатної системи Пестель не визнавав.

Виконавча влада в державі доручалася Державній думі.

Народне віче передбачалося сформувати з народних представників, обраних на п'ять років. Щороку повинна була переобиратися одна п'ята частина Народного віче.

Голова обирався щорічно з членів, які перебували у складі Народного віче останній рік.

Тільки Народне віче мало право видавати закони, оголошувати війну й укладати мир. Ніхто не мав права розпуску Народного віче, оскільки воно представляло «волю» і «душу» народу в державі.

Державна дума складалася з п'яти членів, обраних Народним віче на п'ять років. Щорічно один з членів Державної думи вибував з її складу, зважаючи на закінчення свого терміну, й замінювався іншим по виборі.

Головою Державної думи був той її член, який засідає в ній останній (п'ятий) рік.

Окрім законодавчої і виконавчої влади Пестель виділяв також владу «блюстительную», яка повинна була контролювати точне дотримання конституції в країні і стежити за тим, щоб законодавчі та виконавчі влади не виходили з рамок, встановлених для них законами.

Центральним органом «блюстительной» влади конституцією Пестеля намічався т. зв. Верховний собор, який повинен був складатися з 120 членів; останні іменувалися «боярами» й обиралися довічно.

Окрім здійснення інших повноважень, Верховний собор, крім того, під час війни призначав головнокомандуючого армією.

Столицею Російської республіки за «Руською Правдою» повинен був стати Нижній Новгород. Як столиця це місто намічалось з п'яти причин: по-перше, він був розташований у центрі країни; по-друге, знаходився на зручних торгових шляхах (на Волзі); по-третє, Макар'євським ярмарком він з'єднував Європу з Азією у сухопутних торгових відносинах; по-четверте, «освобождение России от ига иноплеменного через Минина и Пожарского из сего города изошло»; по-п'яте, «все воспоминания о древности нижегородской дышат свободою и прямою любовью к Отечеству, а не к тиранам его» [13].

Конституція Пестеля також проголошувала: священність і недоторканність права власності; повну свободу занять для населення; свободу книгодрукування (за зміст друкарських творів винні відповідали тільки перед судом); свободу віросповідання (кожна віра могла вільно сповідатися у державі, але заборонялися деякі релігійні звичаї, такі, наприклад, як багатоженство у мусульман). Передбачалося скасування станового суду і введення суду присяжних засідателів, рівного для всіх громадян.

Погляди Пестеля на національне питання теж були досить своєрідними. Так, права інших національностей на відділення від Російської держави Пестель не визнавав: всі народи, які населяли Росію, повинні були, на його думку, злитися в єдиний російський народ і втратити свої національні особливості.

Не розумів Пестель і значення національного розвитку пригноблених народів, через що не зумів (та, очевидно, й не збирався) відшукати шляхи до вирішення національного питання. Правда, формально за конституцією Пестеля російський народ не мав жодних переваг перед неросійськими народностями; все населення Росії, незалежно від національності, отримувало однакові політичні права. Проте в цій же конституції намічалися жорстокі заходи проти «буйних» кавказьких народів. Так, «Руська Правда» пропонувала «разделить все сии кавказские народы на два разряда – мирные и буйные. Первых оставить в их жилищах и дать им российское правление и устройство, а вторых силою переселить во внутренность Россия, раздробив их малыми количествами по всем русским волостям» [14]. При цьому бажаними вважав Пестель і християнізацію неросійських народів, і вселення на землі інших національностей російських колоністів.

Пропонував Пестель і свій варіант вирішення польського питання. Він визнавав за Польщею право на відділення від Росії, але тільки за умови дотримання наступних умов: 1) у Польщі повинна відбутися революція, яка б знищила феодальне пригноблення селян і станів; 2) має бути проголошена республіка на тих же засадах, що і в Росії, тобто, на принципах «Руської Правди» – із загальним виборчим правом, «делением земли» тощо. Після цього Польська республіка одержувала право на самостійне політичне буття, відділялася від Росії, але зберігала з нею «тесный союз» у мирний та воєнний час, «вследствие коего бы Польша обязалась все войско свое присоединить на случай войны к российской армии, дабы тем в полной мере доказать, что чувства искренней дружбы и преданности к России питает и питать будет». Загалом же план відділення Польщі був включений до «Руської Правди» «в предположении, что Польша заслужит самостоятельную независимость поступками своими и образом своего действия в роковое время Российского возрождения и государственного преобразования» [15].

Підсумовуючи, можна зазначити, що конституційний проект Пестеля – «Руська Правда» – являв собою революційний проект буржуазного перевлаштування кріпосницької Росії. Як відомо, автор іншого проекту – Н.М. Муравйов у своїй Конституції пропонував встановлення конституційної монархії, введення рівності громадян перед законом, ліквідацію станів, надання свободи слова, друку, віросповідань, скасування кріпацтва і наділення селян двома десятинами землі на двор – однак, при загальному збереженні поміщицької власності на землю, і, до того ж запроваджував високий майновий ценз для заняття державних посад. Пестель же передбачав повне знищення кріпацтва і самодержавства, фізичне знищення членів царської родини, проголошення замість абсолютистської держави республіки – тобто, майже закладав основи програми більшовиків. Звісно, на проекті Пестеля все ще лежить певний відбиток дворянської обмеженості, але в цілому він став радикальним планом перевлаштування феодал-кріпосної Росії. Фактично це був найрішучіший з усіх конституційних проектів, створених революціонерами-дворянами, значення якого виходить далеко за рамки XIX століття.

Список літератури:

1. Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 87.

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ П.І. ПЕСТЕЛЯ «РУСЬКА ПРАВДА»
І ЙОГО ВПЛИВИ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ
ТА ПРАВО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ**

2. Шубин В.Ф. О датах рождения декабристов Н.М. Муравьева и С.И. Муравьева-Апостола // Сов. архивы. – 1986. – № 4. – С. 28.
3. Треба відзначити, що рукопис «Руської Правди» є складним зібранням різночасних редакцій конституційного проекту, своєрідних нашарувань тексту, з яких деякі уривки відносяться до первинних нарисів, інші – до більш пізніх редакцій. Нерідко одна і та ж тема дається в «Руській Правді» у різночасних редакціях, по суті відмінних одна від одної. – С.Н.
4. Цит. по: Хорос В. Г. «Социалист прежде социализма» (о социально-политических взглядах П.И. Пестеля) // Историко-философский ежегодник: 1986. – М., 1986. – С. 122.
5. Цит. по: Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 89.
6. Цей документ має назву «Государственный завет» й зберігся він у слідчій справі члена Товариства об'єднаних слов'ян Шимкова. – С.Н.
7. Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 92.
8. Дружинин Н.М. Декабрист Никита Муравьев. – М.: Госиздат, 1933. – С. 56.
9. Цит. по: Мироненко С. В. Самодержавие и реформы: Политическая борьба в России в начале XIX в. – М., 1989. – С. 73.
10. Пантин И.К., Плимак Е.Г., Хорос В.Г. Революционная традиция в России. – М.: Политиздат, 1986. – С. 133.
11. Пестель, як й інші декабристи, вільно володіючи французькою мовою, дуже часто промовляли слово «аристократія» за французькими правилами – «аристокраси», звідси і похідне слово – «аристокрація». – С.Н.
12. Цит. по: Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 97.
13. Пестель П.И. «Конституция Государственный завет» // Красный архив. – 1925. – Т. 6 (13). – С. 283-284.
14. Декабристы и их время: Материалы и сообщения. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – С. 221.
15. Пестель П.И. «Конституция Государственный завет» // Красный архив. – 1925. – Т. 6 (13). – С. 280-284.

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

УДК 342.714(161.2)

Колісник В. П.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Протягом тривалого часу етнонаціональна політика багатьох держав у XIX-XX століттях мала відверто асиміляційний характер. Саме така політика була притаманною для більшості тоталітарних політичних режимів. Так, у Румунії у 1972 р. мешкало 150 тис. українців, а через два десятиліття правління Чаушеску українцями визнали себе лише 30 тис. чол., тобто їх кількість зменшилася згідно з офіційною статистикою в п'ять разів. Якщо ж порівняти статистику за більш тривалий проміжок часу, то цифри вражають ще більше. У 1948 р. в Румунії мешкало 800 тис. етнічних українців, а в 1992 р. їх залишилося лише 66,8 тис. чол., тобто кількість українців за 44 роки зменшилася майже в 12 разів [1, с. 284]. І. Дзюба, аналізуючи радянську політику у сфері міжнаціональних відносин, зазначає, що „характерною була цілковита зневага до конкретної національної людини, і велася жорстка політика денационалізації та позбавлення громадян усяких національно-культурних можливостей” [10, с. 184].

До проблеми етнонаціональної політики неодноразово зверталися і науковці, і політичні діячі. Зазвичай політика держави, спрямована на насильницьку асиміляцію національних меншин та корінних народів, визнається переважною більшістю дослідників несправедливою та антидемократичною. Р. Дейк підкреслює, що „етнонація перетворюється на націю, коли етнічна політика стає незалежною” [2, с. 252]. Проте ще й зараз у науковій літературі можна зустріти твердження про доцільність посилення асиміляційних процесів за певних умов заради блага самих же спільнот. І це незважаючи на визнання у міжнародно-правових документах за національними меншинами й корінними народами права на збереження національної самобутності та права на захист від дискримінації. Так, Д. Раз, аналізуючи ситуацію, коли корінні народи проживають як ізольована група і тому “прирікають значну частину молоді з таких громад на бідне й обмежене життя, відмовляючи їй в освіті й можливості вибратися поза межі цієї громади”, приходиться до висновку, що “у таких випадках асиміляційна політика може бути єдиним гуманним курсом, навіть якщо вона здійснюється силою закону” [9, с. 422]. Однак І. Кон переконаний, що необхідно створити своєрідні заповідники як чи не єдиний засіб їх спасіння, і “питання стоїть при цьому не стільки про збереження їх культури, скільки про те, щоб захистити цих людей від інфекцій, до яких у них немає імунітету, і не зруйнувати їхній традиційний уклад раніше, ніж вони зможуть

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

виробити – саме виробити, а не просто взяти в готовому вигляді – щось нове” [4, с. 342].

До останнього часу політика України у сфері міжнаціональних відносин все ще залишалася недостатньо послідовною, обґрунтованою та виваженою. Так, з метою реалізації Закону “Про мови в УРСР” Радою Міністрів УРСР була ухвалена Постанова від 7 грудня 1989 року № 302 “Про першочергові заходи щодо організації виконання Закону УРСР “Про мови в Українській РСР”. 12 лютого 1991 р. постановою Ради Міністрів УРСР № 41 була затверджена Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р., яка включала в себе рівно сто пунктів. 8 вересня 1997 р. Кабінет Міністрів України постановою № 998 затвердив Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови. 1 березня 1999 р. Кабінет Міністрів України затвердив Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2001 р. Та незважаючи на всі ці заходи, кардинальних і суттєвих змін у сфері задоволення національно-культурних потреб і національних меншин, і етнічних українців не відбулося, деякі посадові особи і народні депутати до останнього часу відверто, а іноді підкреслено демонстративно нехтували мовним законодавством. Недостатня компетентність, послідовність і рішучість не дозволили проводити гнучку і разом з тим толерантну мовно-культурну політику.

Непослідовна політика держави у сфері міжнаціональних відносин та задоволення національно-культурних потреб громадян, характерною особливістю якої є чергування періодів повної індиферентності з боку державних органів і посадових осіб до цих питань та короткочасних періодів спалаху раптової активності й пильної уваги до них, а також суперечливе законодавство та його своєрідна інтерпретація з боку безпосередніх виконавців при майже повній відсутності спроб його удосконалення та роз’яснення, викликає у багатьох громадян України занепокоєння.

Про непослідовність етнонаціональної політики України свідчить також періодична зміна статусу та назви центрального органу державної виконавчої влади, головне функціональне призначення якого полягало саме у забезпеченні реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин та української діаспори, міграційних відносин, розвитку і функціонування української мови як державної та мов національних меншин на всій території України. Спочатку це був Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, на базі якого Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. було створено Міністерство України у справах національностей та міграції. 25 липня 1994 р. було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Але вже 26 грудня 1995 р. його було ліквідовано і створено Міністерство України у справах національностей та міграції, статус якого незабаром знову було зведено до рівня державного комітету. Рівно через сім місяців 26 липня 1996 р. було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції і ліквідовано Міністерство України у справах національностей та міграції. Водночас відповідно до Закону “Про національні меншини в Україні” центральним

органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин визнається саме Міністерство у справах національностей України. А це означає, що будь-яка спроба реформування вказаного органу, пов'язана зі зміною його назви, можлива лише після внесення відповідних змін до Закону “Про національні меншини в Україні”. Адже укази Президента України не можуть суперечити чинним законам і мають прийматися відповідно до них. Однак 15 грудня 1999 року Указом Президента України “Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади” Державний комітет у справах національностей та міграції взагалі було ліквідовано, а його функції покладено на Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ та Міністерство культури і мистецтв. У складі Міністерства юстиції було створено Державний департамент у справах національностей та міграції, на базі якого 13 вересня 2001 р. Указом Президента України знову було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції, на який покладено завдання суттєво підвищити ефективність здійснення державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечити права національних меншин України [7, ст. 1724].

Іншим прикладом непослідовності та непередбачуваності етнонаціональної політики є практика реалізації положень Основ законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р., в яких передбачалося запровадження пільгового оподаткування у сфері культури і зокрема звільнити від сплати податків творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, що діють у сфері культури, а також заклади культури, які повністю чи частково фінансуються за рахунок бюджету або коштів підприємств і профспілкових організацій [5, ст. 294]. Проте незабаром дію зазначеної норми було суттєво обмежено Декретом Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. та законами від 22 грудня 1995 р. та від 17 грудня 1996 р.

Ще більш вражаючим є ставлення держави до видавничої справи, надмірне оподаткування якої ставить українські поліграфічні підприємства у досить не вигідні умови порівняно з зарубіжними видавцями. Дійшло навіть до того, що підручники мовами національних меншин та українською мовою до останнього часу вигідніше було видавати за кордоном. Це негативно відбивається на забезпеченні національних меншин літературою та періодичними виданнями, перешкоджає розвитку їхньої культури та збереженню їхньої національної самобутності, пропагуванню взаємної поваги та толерантності у міжнаціональних відносинах.

Крім того, безсистемні антидискримінаційні заходи, передбачені в українському законодавстві, не враховують того, що типова для західних держав модель національно-етнічних взаємин “титульна нація – національні меншини” може застосовуватися в умовах сучасної України із суттєвими застереженнями. На переважній більшості території України, на думку деяких аналітиків, “досі відчувається старий вектор національної політики КПРС із виразною російською домінантою, при якій народи так званих “суверенних” республік були насправді національними меншинами, права яких на практиці постійно ігнорувалися. Український етнос, ослаблений 350-літньою русифікацією, продовжує почувати себе національною меншиною, як це було колись в СРСР. В той же час росіяни не

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

можуть психологічно примиритися зі статусом національної меншини й не бажають адаптуватися до нових умов, тим більше, що в багатьох регіонах України вони разом із зрусифікованими українцями, євреями, болгарами, білорусами, греками тощо є суспільною домінантою” [8, с. 88].

Таким чином, збереження національної самобутності окремих національно-етнічних спільнот, досягнення реальної рівноправності між громадянами різних національностей, реалізація прав і свобод людини, пов'язаних з їх національно-етнічною приналежністю, передбачає проведення послідовної етнонаціональної політики та цілого комплексу взаємоузгоджених антидискримінаційних заходів як її складової. Саме тому визначення концептуальних правових засад державної етнонаціональної політики все ще не втратило своєї актуальності для українського суспільства, незважаючи на істотні здобутки у цій сфері. Попри наявність цілої системи нормативно-правових актів, покликаних врегулювати міжнаціональні відносини та забезпечити досягнення міжнаціональної злагоди, сучасна етнонаціональна політика української держави так само залишається недостатньо визначеною, зваженою та послідовною. Вона все ще викликає занепокоєння з боку певної частини українського суспільства й передусім окремих представників національних меншин. В умовах недостатньої визначеності стратегічних напрямків державної етнонаціональної політики деяким політичним діячам вдається періодично досить легко спекулювати на національному питанні, підбурювати міжнаціональні чвари та пристрасті, особливо в період передвиборної агітації.

Уже давно назріла необхідність розробки єдиного політико-правового документа, який визначив би головну стратегію та пріоритети державної політики України в галузі міжнаціональних відносин. Це обумовлено перш за все багатонаціональним, багатоетнічним складом населення України та потребою розбудови демократичної, соціальної, правової держави. У зв'язку з цим заслуговують на увагу міркування В. Б. Євтуха щодо проблем української етнонаціональної політики [3, с. 184].

Аналіз останнього проекту Концепції державної етнонаціональної політики дає достатні підстави для висновку про те, що у ньому вміщено дуже багато декларативних положень, повторів, неточностей, очевидних помилок та інших недоліків. Запропоноване визначення поняття самої Концепції державної етнонаціональної політики вийшло надмірно ускладненим. Зокрема, не зрозуміло до чого відноситься слово “якої”: чи то до діяльності, чи то до системи. Але найголовніше полягає у тому, що у такому визначенні взагалі немає потреби, адже це не довідник і не словник, в якому така дефініція була б доречною. Скоріше за все потрібно було б дати визначення саме Державної етнонаціональної політики, а не її концепції, оскільки цей термін використовується для позначення або ж системи понять про певні явища та процеси, або ж для визначення головного задуму в певних видах діяльності. Тобто потрібно було визначити не поняття концепції зазначеної політики, а навпаки дати визначення самої етнонаціональної політики, подати концентроване формулювання головної ідеї та можливо мети й спрямованості цієї політики.

Не може не дивувати й те, що серед основних цілей державної етнонаціональної політики вказується “створення умов для консолідації української нації і національних меншин на основі реалізації громадянських прав, свобод та обов’язків” (с. 2). Зазначене положення сформульовано без урахування однієї з найпоширеніших видів класифікації прав і свобод людини та громадянина, відповідно до якої права людини поділяються на громадянські (їх ще називають особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні. 16 грудня 1966 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила два Міжнародні пакти: 1) про громадянські та політичні права; 2) про економічні, соціальні та культурні права [6, с. 184], що також свідчить про те, що поняття “громадянських прав і свобод” не співпадає із загальним поняттям “прав і свобод громадян”. Схожої помилки припустилися розробники Концепції і на с. 4, де мова йде про “нероздільність національних та громадянських прав” (тобто нехтується їх взаємозв’язок з іншими видами прав і свобод людини), та на с. 5, де в абзаці третьому називаються “політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи”, але взагалі не згадується про такий їх вид як громадянські або особисті.

У запропонованому проекті Концепції поняття “української нації” використовується в переважній більшості випадків у культурному значенні, що впливає із її контексту. Однак у світовій, і зокрема європейській, практиці досить часто поняття нації використовується ще й у політичному розумінні. Так, до французької нації входять усі громадяни Французької Республіки незалежно від етнічного походження. Багато хто з українських фахівців є прихильниками саме такого підходу, нехтування якого в процесі розробки Концепції може спричинити у разі її ухвалення похваллення дискусії щодо зазначених термінологічних розбіжностей. Разом з тим окремі положення Розділу 3 Концепції (абзаци перший та третій) викладено таким чином, що прихильники обох підходів можуть тлумачити їх на користь власної позиції, вкладати власний зміст у поняття української нації. Саме тому у проекті Концепції необхідно більш чітко визначити стратегію державної етнонаціональної політики, головним пріоритетом якої має стати формування у майбутньому в Україні сталої політичної нації з гарантуванням усім національно-етнічним спільнотам збереження етнічної самобутності та вільного розвитку своєї культури.

У проекті містяться й інші недостатньо визначені терміни та словосполучення. Так, наприклад, у Розділі 2 Концепції мова йде про “історично сформовану цілісність Українського народу”. Виникають запитання: що таке “цілісність народу”; який зміст вкладається в поняття “Українського народу”?

Не зовсім зрозуміло чому до основних засад державної етнонаціональної політики віднесена “заборона будь-яких обмежень прав та свобод людини і громадянина”, оскільки, як відомо, безмежних прав і свобод не буває. Право громадянина закінчується там, де починається право іншого. Навіть право на життя не є абсолютним. У окремих випадках внаслідок неминучої потреби застосувати силу людина може бути позбавлена життя і такі дії за певних обставин можуть бути визнані судом правомірними. Наприклад, у разі захисту іншої людини від незаконного насильства.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

З огляду на викладені міркування видається не зовсім вдалим запропоноване авторами проекту цієї Концепції формулювання однієї з основних засад державної етнонаціональної політики як “нероздільність національних та громадянських прав”. По-перше, мова має йти не лише про громадянські, але й про інші види прав (політичні, економічні, соціальні, культурні). По-друге, краще було б вказати на їх “взаємопов’язаність та неподільність”.

Серед десяти основних засад державної етнонаціональної політики (розділ 2 Концепції, с. 4) лише одне положення сформульоване як право, що є не зовсім логічним і виглядає досить дивно (“право визначати і вказувати свою національну приналежність”), оскільки жодне інше право, пов’язане зі збереженням національної самобутності та розвитком національної культури не вказується. Цей принцип слід було визначити як “вільну національну самоідентифікацію” або як “вільне визначення національної приналежності”.

Крім того, в останній серед основних засад державної етнонаціональної політики (розділ 2 Концепції, с. 4) слід було б згадати не лише “осіб, депортованих за національною ознакою”, але й їх нащадків, оскільки вони не були депортовані, але так само зазнали утисків, обмежень та поневірянь.

Права громадських організацій національних меншин не слід було вміщувати у Розділі 3 Концепції, оскільки він присвячений напрямам державної етнонаціональної політики. Зазначені права потрібно викласти в окремому Розділі.

Напрочуд невдало викладено положення про “надання Україною... правового статусу закордонного українця українцям, які проживають за межами України та не є її громадянами” (Розділ 3 с. 7). Вказане речення слід перебудувати таким чином, щоб однокорінні слова не подавалися одне за одним.

У Пояснювальній записці до проекту Концепції державної етнонаціональної політики Рамкову конвенцію про захист національних меншин, підписану від імені України 15 вересня 1995 року у Страсбурзі та ратифіковану Верховною Радою України 9 грудня 1997 року, помилково названо Рамковою конвенцією про захист прав національних меншин в Україні.

Таким чином, проект Концепції державної етнонаціональної політики потребує істотного доопрацювання з метою подолання надмірної декларативності, більш чіткого визначення магістрального напрямку державної етнонаціональної політики, усунення численних повторів, окремих неточностей та очевидних технічних помилок. Розробка, ухвалення та реалізація на практиці Концепції державної етнонаціональної політики безумовно сприятиме більш повному забезпеченню прав і свобод людини та громадянина в усіх сферах життєдіяльності, формуванню громадянського суспільства в Україні, досягненню на її теренах міжнаціональної злагоди, гармонізації міжнаціональних відносин, толерантного ставлення до представників різних національностей.

Список літератури

1. Баглей Б. Становище національних меншин у Північній і Південній Буковині. Інтеграція чи конфронтація // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. – № 2 (ч. 1). – С. 284-287.
2. Дейк Р. Регионализм, федерализм и права меньшинств в Бельгии // Этнические и религиозные конфликты в Евразии: В 3 кн. – М.: Весь Мир, 1997. – Кн. 3. Международный опыт разрешения этнических конфликтов / Общ. ред. Б. Кошпигерс, Э. Ремакль, А. Зверев. – С. 251-268.
3. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: УАННП “Фенікс”, 1997. – 214 с.
4. Кон И. С. Социологическая психология. Избранные психологические труды. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: Издательство НПО “МОДЭК”, 1999. – 560 с.
5. Основи законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.
6. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 24-58.
7. Про Державний комітет України у справах національностей та міграції. Указ Президента України від 13 вересня 2001 р. № 269 // Офіційний вісник. – 2001. – № 38. – Ст. 1724.
8. Проблеми дискримінації та нерівності в Україні // Захист прав національних меншин в Європі. – К.: РВЦ “Анатол”, 2002. – 188 с.
9. Раз Д. Моральні засади свободи / Пер. з англ. В. Василюка та О. Тереха. – К.: Веселка, 2001. – 431 с.
10. Україна-Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За ред. О. П. Лановенка. – К.: Стилюс, 2001. – 476 с.

УДК 342.716 + 342.721(477)

Регушевський Е. Є.

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Розвиток суспільства, який проходить в Україні останнім часом, насамперед, у політичному житті, потребує не тільки усвідомлення практичного значення політичних процесів, а й виникає нагальна потреба у вивченні та відповідному теоретичному обґрунтуванні факторів, що безпосередньо покликані сприяти останнім. Однією з головних умов прогресивних політичних процесів є належна система конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина, якими є “правові умови, що встановлені державою для забезпечення і реалізації прав і свобод особи в сфері політичного життя держави і суспільства, їх охорони і захисту засобами і способами, визначеними Конституцією, законами України та іншими нормативними актами, які ґрунтуються на економічних, політичних, соціальних, культурних і інших факторах суспільного життя” [1]. На жаль проблема класифікації і систематизації конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина належним чином не вивчена та теоретично не обґрунтована. Такий стан проблеми політичних гарантій зумовлює потребу у відповідному науковому вивченні та обґрунтуванні теоретичних питань, пов’язаних з їх класифікацією та систематизацією.

Як і конституційні права та свободи так і конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина мають свою класифікацію. Слід відзначити, що у спеціальній юридичній літературі не завжди відокремлюють класифікацію конституційно-правових гарантій від їх системи, автори розглядають ці два поняття як єдине ціле. Так, конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина поділяють застосовуючи такі критерії: взаємовідносини держави і громадянина; сфери дій гарантій, ступінь державної забезпеченості, форми закріплення гарантій; характер правових норм, в яких закріплений правовий статус особи та інші критерії. На нашу думку, такий підхід є спірним оскільки “*класифікація*” і “*система*” – це різні поняття. Класифікація є розподіл предметів за якимись спільними ознаками, а ці предмети (частини) за певним принципом можуть утворювати систему, як порядок, зумовлений правильним розташуванням частин, стрункий ряд, зв’язане ціле, організація чогось, що діє у певній послідовності [3]. Отже, спочатку необхідно окремо звернути увагу на класифікацію конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина. Крім того, слід звернути увагу, що окремі конституційно-правові гарантії з різних класифікаційних груп можуть бути включеними до одного підрозділу їх системи.

Таким чином, під *класифікацією* конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина слід розуміти – поділ відповідних гарантій з урахуванням їх спільних загальних ознак на групи, які можуть розглядатись як

самостійні частини, окремо одна від іншої і не знаходиться у функціональній залежності.

Системою конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина слід розуміти поділ відповідних гарантій на групи, частини, підрозділи і т. і. у певному порядку, зумовленому розташуванням їх у залежності від функціонального призначення чи інших якостей; система конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина у сукупності становить зв'язане ціле, організацію груп, частин, підрозділів і т. і., що діють доцільно у певній послідовності.

З метою класифікації конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина можна застосовувати декілька основних критеріїв для їх поділу на групи. Найчастіше у юридичній літературі зустрічається така класифікація конституційно-правових гарантій:

Конституційно-правові гарантії прийнято поділяти на загальні і спеціальні (юридичні) [4], індивідуальні (персональні) [5]; судові та не судові [6]; процесуальні і матеріальні [7].

Іноді всі гарантії поділяють на державні та суспільні, за способом дії – на прямі (безпосередні) та непрямі (опосередковані); на основні (загальні щодо всіх конституційних прав) та особливі (спеціальні щодо окремого суб'єктивного конституційного права чи свободи) [8].

Деякі автори поділяють гарантії на чотири групи: *матеріальні; організаційні; духовні або ідеологічні; юридичні* [9]. Інші автори поділяють юридичні гарантії на *спеціальні* (безпосередньо спрямовані на захист тих чи інших прав людини) та *загальні* (опосередковано впливають на забезпечення прав і свобод) [10], або на *нормативні* (права і свободи, що нормативно забезпечені, а також встановлені законом або фактично складені правила, які оберігають права людини від порушень) та *інституціональні* (система правозахисних, юрисдикційних установ (інститутів): інститут правосуддя, система державного управління, обмудсмен, система відомств, агентств, бюро, в тому числі система установ, що здійснюють контроль за дотриманням прав неповнолітніх, міжнародні правозахисні організації і т. і.) [11].

За сферою дії гарантії поділяють на *національні* (внутрішньодержавні) і *міжнародні* (інтернаціональні), за способом викладення: *прості інституційні* (охорона і захист прав особи); *складні інституційні* (як конкретної особи, так і соціальної організації); *змішані інституційні*; в залежності від правового статусу особи – *загальні, спеціальні* (професійні) та *індивідуальні* (персональні) гарантії^[12].

В залежності від форми закріплення гарантії поділяють на *конституційні і галузеві* [13].

Всі перелічені вище класифікації конституційно-правових гарантій, за своєю суттю правильні, однак деякі класифікації надмірно деталізовані. У такому вигляді наведені вище класифікації наближені до системи конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина. На нашу думку, для класифікації властивий поділ за більш загальними і спільними ознаками.

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

На основі визначеного нами вище поняття класифікації конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина пропонуємо застосовувати таку класифікацію політичних гарантій:

Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина слід поділяти за сферою дії на національні і міжнародні, а також за сферою, на яку націлене гарантування, поділяти на дві групи (види):

конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері управління державними справами;

конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері суспільних відносин і особистого життя;

Конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері управління державними справами – це правові умови, які від імені народу встановлені державою для забезпечення і реалізації прав і свобод особи брати участь в управлінні державними справами, їх охорони і захисту засобами і способами, визначеними Конституцією і законами України. До таких слід віднести гарантії, що знайшли закріплення в статті 38 Конституції України [14], де йдеться про право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевому референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, рівні права громадян у доступі до державної служби, до служби в органах місцевого самоврядування, а також право індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (стаття 40 Конституції України [14]). Для реалізації громадянами своїх законних інтересів у галузі управління державними справами Конституція закріпила право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (стаття 36 Конституції України [14]), покликаних сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, брати участь у виборах. Така діяльність громадян і політичних партій ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (стаття 15 Конституції України [14]).

Конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері суспільних відносин і особистого життя – це правові умови, які від імені народу встановлені державою для забезпечення і реалізації прав і свобод особи в суспільних відносинах, їх охорони і захисту засобами і способами, визначеними Конституцією і законами України. До таких слід відносити гарантоване Конституцією право громадян на об'єднання у політичні партії і громадські організації, професійні спілки для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (стаття 36 Конституції України [14]). Право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (стаття 39 Конституції України [14]). Також, на нашу думку, до гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері суспільних відносин і особистого життя слід віднести деякі гарантії особистих (громадянських) прав і свобод. Це гарантована Конституцією таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції

(стаття 31 Конституції України [14]); право на невтручання в його особисте і сімейне життя (стаття 32 Конституції України [14]); свобода пересування (стаття 33 Конституції України [14]); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34 Конституції України [14]); право на свободу світогляду (стаття 35 Конституції України [14]). В комплексі зазначені вище гарантії створюють ті умови, за яких можливе здійснення з боку громадян дій які можуть бути кваліфіковані як “політична активність”.

На основі всього сказаного вище можна зробити висновки:

Під *класифікацією* конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина слід розуміти – поділ відповідних гарантій з урахуванням їх спільних загальних ознак на групи, які можуть розглядатись як самостійні частини, окремо одна від іншої і не знаходиться у функціональній залежності.

Під *системою* конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина слід розуміти поділ відповідних гарантій на групи, частини, підрозділи і т. і. у певному порядку, зумовленому розташуванням в залежності від функціонального призначення чи інших якостей; система конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина у сукупності становить зв'язане ціле, організацію груп, частин, підрозділів і т. і., що діють доцільно у певній послідовності.

Пропонуємо застосовувати таку класифікацію політичних гарантій:

поділяти за сферою дії на *національні* і *міжнародні*;

за сферою, на яку націлене гарантування, поділяти на дві групи (види):

конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина *в сфері управління державними справами*;

конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина *в сфері суспільних відносин і особистого життя*.

Така класифікація конституційно-правових гарантій прав і свобод, на нашу думку, зручна і відповідає не тільки поняттю конституційно-правових гарантій політичних прав, а й загальній класифікації політичних прав і свобод людини і громадянина [15].

Список літератури:

1. Регушевський Е.Є. Поняття “конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина” на основі аналізу і визначення загального поняття “конституційно-правових гарантій прав та свобод людини і громадянина” в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 23. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С 152-158.
2. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні. Дис... канд. юрид. наук.: – К.: НАН України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – С. 46.
3. Дяв. наприклад. Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. – К.: Головна ред. Української радянської енциклопедії, 1985. – С. 331; 617.
4. Конституційне право України. За ред. проф. В. Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 1999. – С. 103; И. В. Ростовщиков. Обеспечение прав и свобод личности в СССР. (вопросы теории). – Саратов: Изд-во ун-та, 1988. – С. 50-61; Погорілко В.Ф. Нова Конституція України: Текст Основного Закону. Огляд і коментарі. – К.: Наукова думка, 1996. – 136 с. – С. 96; Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. Под ред. М. В. Баглая, Ю. И.

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

- Лейбо, Л. М. Энтина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 87-89; Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм, Воронеж, 1984; Таранов А. П., Тимченко И. А., Чангули Г. И., Шуклина Н. Г. Конституционные права и обязанности советских граждан. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 74-180; Воеводин Л. Д. Реализация прав и свобод советских граждан и деятельность высших представительных органов // Проблемы развития представительных органов власти социалистического государства. – М., 1979. – С. 95-96; Скаун. О. Ф. Теория государства и права: Учебник: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 203.
5. Нечитайленко А. А. Основы теории права: Учебное пособие. – Харьков: Фирма “Консум”, 1998. – С. 290; Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Матузова Н. И., Малько А. В. – М.: Юристъ, 1997. – С. 96.
 6. Конституционное право: Учебник / Альхименко В. В., Бутылин В. Н., Герасимов А. П. и др. / Отв. ред. Козлов А. Е. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 83; Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. / Андреева Г. Н., Андреева И. А., Будагова А. Ш. И др. / Отв. ред. Страшун Б. А. – 2-е изд., доп. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – Т. 1-2: Общая часть. – С. 124; Сравнительное конституционное право. Под ред. Ковлера А. И., Чиркина В. Е., Юдина Ю. А. // Издательская фирма “Манускрипт”: Москва, 1996. – С. 311; i in.
 7. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. / Андреева Г. Н., Андреева И. А., Будагова А. Ш. И др. / Отв. ред. Страшун Б. А. – 2-е изд., доп. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – Т. 1-2: Общая часть. – С. 121.
 8. Гулиев В. Е., Рудинский Ф. М. Социалистическая демократия и личные права. – М.: Юрид лит., 1994. – С. 125; 154.
 9. Конституционное право. Энциклопедический словарь. Отв. ред. и руководитель авт. коллектива – проф. С. А. Авакьян. – М.: Издательство НОРМА (Изд. гр. НОРМА – ИНФРА – М), 2000. – С. 122, 123.
 10. Савенко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції // Право України. – 1999. – № 2. – С. 3-7.
 11. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран. Учебное пособие. – М.: “ФОРУМ” – “ИФРА-М”, 1999. – 488 с. – С. 382, 386.
 12. Нечитайленко А.А. Основы теории права: Учебное пособие. – Харьков: Фирма «Консум», 1998. – С. 279; 290.
 13. Комаров С.А. Общая теория государства и права: Курс лекций. – 2-е изд., доп. – М.: Манускрипт, 1996. – С. 125.
 14. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Право: Українська правнича фундація, 1996.
 15. Права человека: Учебник для вузов / Т. А. Васильева, В.А. Карташкин, Н. С. Колесова и др., Е. А. Лукашева (отв. ред.); Комиссия по правам человека при Президенте РФ, Институт государства и права РАН. – М.: Норма: Издательская группа НОРМА – ИНФРА # М, 2000. – 573 с. – С. 151, 152.

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

УДК 343.102

Михайлов М.А.

ОХРАНА ДАННЫХ ДОСУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ В ЦЕЛЯХ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ

Расследование преступлений в современных условиях характеризуется ростом противодействия следователю со стороны преступников и их окружения. На наш взгляд это объясняется рядом причин. В первую очередь уходом от тоталитарных методов управления, в том числе и в правовой сфере, расширением прав и свобод участников уголовного процесса и особенно, подозреваемых, обвиняемых и подсудимых. Прогрессирующая социальная уязвимость следователя, отсутствие у него должной независимости и самостоятельности в принятии решений, так же облегчают противодействие со стороны преступников. При всем стремлении к построению правового государства, мы не избавились, а только усугубили такие явления как вмешательство в расследование со стороны высокопоставленных лиц и руководителей правоохранительных органов, правовой нигилизм, коррупцию, что порою является причиной пессимизма в перспективах успешного завершения расследования. Современный преступник хорошо осведомлен в тонкостях методов работы правоохранительных органов и нередко технически оснащен лучше своего оппонента, т.е. следователя.

Для достижения целей противодействия расследованию преступнику необходимо иметь представление о характере и содержании информации, находящейся в распоряжении следствия, а задача следователя не допустить утечки этих сведений. Проблему охраны тайны данных досудебного следствия в своих публикациях затрагивали Белкин Р.С. [1], Бахин В.П. [2], Маслов А.Е. [3], Морозюк В.С. [4], Сегал О.А. [5], Смолькова И.В. [6] и другие ученые и практики. Мы попытались проанализировать необходимость ограничения доступа к данным досудебного следствия именно из соображений противодействия расследованию со стороны преступников и их окружения.

На наш взгляд, такие данные можно классифицировать по нескольким критериям:

По целям использования:

Информация, необходимая преступникам для влияния на действия участников расследования:

- путем подкупа (например, сведения о достатке следователя и фактах его прежних коррупционных действий),
- путем угроз жизни и здоровью их самих и их родных и близких, а также угроз уничтожения их собственности (например, сведения о

ОХРАНА ДАННЫХ ДОСУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ В ЦЕЛЯХ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ

местонахождении и образе жизни родных и близких, наличии собственности),

- путем использования компрометирующей информации.

Информация, дающая возможность преступникам избрать тактикой противодействия:

- уничтожение улик, (например, местонахождение таких улик, их условия хранения),
- изменение показаний (содержание показаний других участников расследования),
- уклонение от следствия или суда (сведения о намерениях следователя избрать меру пресечения),
- сокрытие имущества от ареста (сведения о планах производства обыска, наложения ареста на имущество).

Информация, позволяющая лишить следователя возможности получения новых доказательств (например, данные о не допрошенном свидетеле, не изъятой улике).

Сведения, используемые для налаживания связи с изолированными соучастниками (задержанными, арестованными или наоборот, находящимися на свободе). Это может быть информация о точном местонахождении соучастников, возможностях передачи им необходимых данных.

По содержанию:

1. Сведения об участниках расследования и их окружении, таких как потерпевшие, свидетели, понятые, а также о самом следователе, экспертах, специалистах, прокуроре и судье (Фамилии, адреса, места работы, компрометирующие материалы, уязвимые места: дети, родители, собственность):

2. Сведения об уликах, полученных следователем в результате производства следственных действий (осмотра обыска, экспертиз и т.п.).

3. Сведения из показаний потерпевших, свидетелей, соучастников.

5. Сведения о планах следователя по производству дальнейшего расследования (время, место и содержание следственных и процессуальных действий, оперативно-розыскных и организационных мероприятий).

6. Сведения об источниках получения информации оперативными работниками и следователем (о конфидентах, об использовании методов снятия информации с каналов связи, и перлюстрации корреспонденции, об использовании скрытого наблюдения и других методов ОРД).

7. Информация о порядке работы, режиме охраны, структуре и дислокации правоохранительных органов, их отдельных подразделений, зданий и помещений.

8. Данные о методах работы по раскрытию и расследованию преступлений, отдельных тактических приемах и комбинациях.

Для успешного производства досудебного следствия следователь должен прогнозировать формы и интенсивность противодействия преступника. Это не простая задача. Если интеллектуальный уровень своего оппонента, степень осведомленности в вопросах юриспруденции, склад характера и даже его материальные возможности еще можно хотя бы ориентировочно определить на

начальном этапе расследования, то наличие связей, доступа к информации о расследовании и способность влиять на участников уголовного процесса нередко выявляется уже после начала противодействия.

Думается, что следователь, приступая к расследованию, обязан выявлять фактические данные, свидетельствующие о вероятности и степени противодействия и своевременно его пресекать или сводить до минимума. Нередко эти признаки выявляются случайно в ходе проговорок и необдуманных действий, как самого преступника, так и других участников расследования - лиц, которые могли бы повлиять на его ход. Так, в распоряжении следователя нередко оказывается информация о знакомстве преступника с лицами, проходящими по делу в качестве свидетелей, потерпевших, с руководителями правоохранительных органов, представителями органов власти, прокуратуры, суда, экспертных учреждений, мест лишения свободы и временного содержания, даже техническим персоналом, через который возможна утечка информации. Преступник может бравировать своими связями, угрожать их использованием во благо себе и во вред расследованию. Излишнее любопытство коллег, посторонних лиц или даже знакомых и родственников должны насторожить следователя. Резкая смена линии защиты, тактически эффективное поведение, рост самоуверенности и неожиданная наступательность могут свидетельствовать о появлении у преступника высоких покровителей или грамотных советчиков. О попытках противодействия говорит и неожиданное изменение поведения потерпевших, свидетелей, экспертов и специалистов. При изучении личности преступника и в ходе общения с потерпевшими, свидетелями и другими участниками расследования всегда следует продумывать возможность их связей, которые могут быть использованы для противодействия и утечки информации. Обращается внимание на место настоящей работы и прежней деятельности, соучастников по прежним судимостям, места отбывания наказания, место жительства, родственные связи, увлечения и иные факты, которые могли стать причиной нежелательных связей.

Следует согласиться с мнением А.Е. Маслова, который утверждает, что сами преступники в целях противодействия эффективному расследованию их деятельности, нередко используют правовые ограничения, обеспечивающие тайну информации. Так руководители коммерческих структур, журналисты, работники правоохранительных органов и адвокаты препятствуют выдаче компрометирующей их информации, ссылаясь на необходимость соблюдения тайны [7].

Для получения информации, обеспечивающей противодействие расследованию, преступниками могут быть задействованы различные каналы. Так, личные данные потерпевших, свидетелей и подозреваемых становятся известными из интервью, которые дают журналистам очевидцы события, от работников "Скорой помощи" и лечебных заведений, оказывавших помощь потерпевшим. Сведения из Книги учета преступлений или из сводки происшествий тоже могут стать источником такой информации, причем последние незамедлительно передаются в вышестоящие органы и вносятся в базы данных, где к ним имеет доступ уже более широкий круг пользователей. Помимо этого, опытный преступник может получить развернутые сведения об участниках расследования, используя отдельные, казалось

ОХРАНА ДАННЫХ ДОСУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ В ЦЕЛЯХ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ

бы, незначительные исходные данные (номер автомашины, телефона, название фирмы).

В крупных городах уже получает развитие нелегальный бизнес торговли личной информацией. За умеренную плату т.н. "черные аналитики" собирают данные о любом человеке, человеке, включая сведения о его родственниках, доходах, недвижимости, личном транспорте, компрометирующих материалах. При этом используются электронные базы данных, полученные из государственных органов ГАИ, налоговой инспекции, таможни, адресного бюро. Только принятие мер следователем по устранению утечки информации по этим каналам позволит обеспечить безопасность участников расследования.

Однако и материалы самого уголовного дела не всегда находятся в распоряжении одного только следователя. Особенности уголовного судопроизводства и организации деятельности правоохранительных органов таковы, что как отдельные документы, так и все дело в целом, могут быть затребованы различными инстанциями и выйти из под контроля следователя. Материалы дела предоставляются в распоряжение начальника следственного подразделения, прокурора, судьи, экспертов (особенно психиатров и психологов) и даже ревизоров. Разглашение сведений по этим каналам также вполне реально.

Прогресс в делопроизводстве и научной организации труда порождает новые проблемы сохранения сведений, составляющих тайну досудебного следствия. Незащищенная или слабо защищенная электронная информация, хранящаяся в памяти компьютера следователя, может оказаться доступной преступникам через сослуживцев или технический персонал.

Развитие научно-технического прогресса дает преступникам и другие возможности. Так при обыске в службе безопасности компании «ЮКОС» была обнаружена дорогостоящая аппаратура, позволяющая сканировать одновременно до двух десятков телефонных переговоров абонентов мобильной связи. Следователи подозревают, что такое сканирование возле здания Генеральной прокуратуры РФ позволило адвокатам Ходорковского быть хорошо информированными в делах следствия и иметь четкую позицию по всем ключевым пунктам обвинения [8].

И все же наиболее распространенным каналом утечки следственной информации являются сами участники следственно – оперативной группы, которые умышленно или по неосторожности передают информацию преступникам как непосредственно, так и через посредников - своих коллег, журналистов, знакомых, родственников и других лиц.

Следует учитывать, что преступник, его окружение и защита могут попытаться получить интересующую их информацию даже у самого следователя, производящего расследование. При этом личность следователя в целом, и его поведение в частности, тщательно анализируются. Не только смысловое содержание разговора, но и жесты, мимика, темп, а также тембр речи следователя являются для искушенного собеседника источником значимой информации. В отдельных случаях преступники могут «перейти в наступление» и задать следователю прямой вопрос с целью изучения его реакции, например об источнике получения следователем определенных сведений, поведении соучастников, судьбе

потерпевших и т.п. Если такой прием застиг следователя врасплох, то его невербальные реакции, (в отдельных случаях даже проговорки) могут снизить доверие собеседника к любому словесному утверждению. В лучшем случае следователь может прибегнуть к традиционной фразе: «Вопросы здесь задаю я!», которая, однако, не всегда спасает положение и также может быть истолкована преступником как подтверждение его предположений.

В связи с этим возникает необходимость знания следователем основных правил невербального поведения в ситуациях такого характера и умения владеть своими реакциями, (сдерживать лишние и симулировать нужные). Можно было бы рассуждать о том, что в ходе использования средств криминалистической тактики, следует умело скрывать информацию, недоговаривать, создавать у собеседника необходимое следователю представление о сложившейся ситуации и т.п. Осмелимся прямо заявить – следователь должен уметь обманывать и действовать при этом уверенно и убедительно.

Немаловажным представляется и умение следователя правильно реагировать на провокационное поведение, оскорбления и угрозы со стороны преступников. Замешательство, малейшее проявление страха может придать преступнику уверенность, приведет к утрате следователем инициативы. И наоборот, несдержанность, ярость, ответные оскорбления могут привести к полной потере психологического контакта, а то и нарушению законности, влекущему как минимум отстранение от ведения следствия по этому делу.

В настоящее время в программе профессиональной подготовки следователей не уделяется должного внимания вопросам тренировки невербального поведения. На практике следователь пользуется этими возможностями по наитию, прибегая лишь к своему житейскому опыту. А ведь актерские способности у каждого человека далеко не одинаковы. И «хорошую мину при плохой игре» различить не сложно. А разоблачение преступником целей тактического приема следователя резко снижает возможность установления психологического контакта, повышает бдительность и подозрительность первого, что существенно усложняет дальнейшее расследование.

Все это свидетельствует о необходимости организации профессиональной психологической, а может даже и актерской подготовки работников дознания и следователей. Учебный курс мог бы преследовать две цели: во-первых, получению знаний и навыков трактовки невербального поведения человека (такие занятия уже проводятся в рамках спецкурсов криминалистики и юридической психологии), и во-вторых, обучению будущих следователей и работников органов дознания навыкам актерского мастерства, невербального сопровождения информации, передаваемой собеседнику, выражения удивления, недоверия, гнева, сопереживания, убедительности и т.п., а также способам сокрытия своих эмоций, тренировки выдержки, психологической выносливости.

В таком курсе значительное место должно быть отведено практическим заданиям. Опытные преподаватели из числа бывших следователей или оперативных работников, психологи, а возможно и актеры могли бы дать знания и навыки поведения в различных ситуациях, возникающих в следственной практике.

ОХРАНА ДАННЫХ ДОСУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ В ЦЕЛЯХ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ

Моделирование этих ситуаций возможно на занятиях, но не исключаются и задания для самостоятельной работы во внеучебное время.

Думается, что подобного рода курсы требуют внесения дополнений в программы таких дисциплин как этика и юридическая деонтология. Обучаемые должны понимать, что «искусство обмана» - это опасное оружие, которое требует осторожного применения, только в исключительных ситуациях. Злоупотребление этими приемами может привести к прямо противоположному результату и даже вызвать определенную деформацию личности следователя.

Хотя чаще всего инициатива получения доступа к информации исходит от преступников, практика знает случаи осознанного предательства со стороны сотрудников правоохранительных органов, которым эта информация доверена по службе, и которые сами изыскивают возможность передачи ее преступникам. При этом они руководствуются различными мотивами. Чаще всего, это объясняется корыстными побуждениями.

Так оперуполномоченный отдела аналитической разведки оперативно-поискового управления ГУВД Воронежской области Чеботарев в корыстных целях, имея намерение продавать секретную информацию, скопировал на домашний компьютер автоматизированную базу данных «Альфа», содержащую сведения об оперативно-розыскных мероприятиях ГУВД и лицах, попавших в поле зрения правоохранительных органов. После этого, подыскивая покупателей информации и каналы сбыта, Чеботарев по рекламным объявлениям в газетах о реализации информационных баз различного характера вышел на некоего К., к которому обратился с предложением о сбыте базы оперативных данных. Чтобы убедиться в ценности предлагаемой информации, покупатель запросил у Чеботарева информацию на своих знакомых. После получения требуемых данных, база данных была реализована третьим лицам за 4500 руб. РФ. Позднее посредник этой сделки уже сам лично реализовал копию этой базы еще четырем посторонним лицам и одной коммерческой структуре. Суд усмотрел в действиях работника милиции Чеботарева разглашение сведений, составляющих государственную тайну, без признаков государственной измены и назначил ему наказание в виде лишения свободы сроком на три года условно с испытательным сроком два года и лишением права занимать должности, связанные с допуском к государственной тайне сроком два года [9].

Широкую известность получил факт утечки информации при расследовании так называемого «Дела ГКЧП». Из следственной группы Генеральной прокуратуры СССР к западным журналистам (наверняка за солидное вознаграждение) были переданы видеозаписи допросов обвиняемых. Этот факт так и не был до конца расследован в уголовно-процессуальном порядке.

В отдельных случаях секретная информация разглашается из желания продемонстрировать собственную значимость. Так майор милиции Абакумов, сотрудник разведки оперативно-поискового управления Новосибирска в целях повышения собственного авторитета в глазах преступников, которым он покровительствовал, сообщил последним о методах работы своего подразделения по внедрению сотрудников в преступные группировки, а также указал дислокацию

своего негласного подразделения. При этом он подчеркивал собственную руководящую роль в работе этого подразделения, широкие возможности по влиянию на криминальные структуры и объекты бизнеса. Указанные действия Абакумова были квалифицированы как разглашение сведений, составляющих государственную тайну, ставших ему известными по службе. Только за совершение этого преступления Абакумов был приговорен к трем годам лишения свободы [10].

К сожалению, подобные факты становятся все более частыми в практике расследования преступлений и никакие даже самые продуманные меры сохранения информации в тайне не дают должного эффекта. В такой ситуации представляется заслуживающей внимания возможность дезинформирования преступников через налаживаемые ими каналы, либо путем специальной организации утечки информации. В криминалистике и особенно в уголовно-процессуальной науке до последнего времени не признавалась возможность использования таких методов. В лучшем случае это считалось прерогативой субъектов оперативно-розыскной деятельности. Факты (в том числе и успешные) дезинформирования преступников следователем умалчивались, либо критиковались. Практики в условиях жесткого противодействия преступников расследованию были вынуждены прибегать к таким приемам, однако их научной разработки не существовало, что порою вело к злоупотреблениям и прямому нарушению Закона. Эта проблема получила огласку и вызвала новую волну дискуссий благодаря позиции Р.С. Белкина, который незадолго до своей кончины отказался от поддержки категорического запрета на использование обмана в следственной тактике [11]. Более того, он предложил ограничить недопустимость обмана следующими ситуациями.

Когда обман основан:

а) на правовой неосведомленности противостоящего следователю лица, на незнании им своих прав и обязанностей, на неправильном представлении о правовых последствиях своих действий,

б) на заведомо невыполнимых обещаниях этому лицу,

в) на фальсифицированных доказательствах,

г) на дефектах психики подследственного и иных его болезненных состояниях,

д) на мистических и религиозных предрассудках лица.

Мнение Р.С. Белкина разделяет и В.П. Бахин, заменяя при этом претенциозный термин «обман», понятием «дезинформация». Наверное, стоит согласиться с тем, что многие тактические приемы вызывают неприятие и сомнения в допустимости лишь из-за ярлыков, навешанных на них в ходе поверхностного ознакомления. В.П. Бахин справедливо отмечает, что создание условий, побуждающих преступника выполнить определенные действия, позволяющие задокументировать его преступную деятельность, можно ведь назвать и провокацией, а этот термин имеет однозначно негативное значение [12]. Он воспринимается как «предательское поведение, подстрекательство, побуждение кого-либо к заведомо вредным для него действиям» [13] и даже как «побуждение отдельных лиц, групп, организация к действиям, которые могут повлечь за собой тяжелые последствия» [14]. Как же быть в случае, когда исполнитель, получив заказ на убийство по найму, сообщает об этом в правоохранительные органы и возникает необходимость в изобличении

ОХРАНА ДАННЫХ ДОСУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ В ЦЕЛЯХ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ

заказчика? Создание видимости успешно выполненного заказа, можно расценивать как угодно: как обман, дезинформацию, провокацию, но это может быть единственный надежный вариант, позволяющий привлечь заказчика к уголовной ответственности в отсутствие тяжких последствий для избранной им жертвы. Так, в подобной ситуации, сложившейся в покушении на убийство заместителя начальника управления гостиниц Санкт-Петербурга, заказчик потребовал от исполнителя, чтобы после лишения потерпевшего жизни, тот отметился весьма оригинальным образом и забил гвоздь в ухо убитого. В правоохранительных органах, куда обратился исполнитель, было решено создать у заказчика мнение об успешном выполнении заказа. Потенциальный потерпевший на время исчез с места жительства и работы, а в средства массовой информации была организована утечка сведений о якобы имевшем место обнаружении трупа с забитым в ухо гвоздем. Труп с такой особенностью был даже продемонстрирован участковому. Все это позволило побудить заказчика к окончательному расчету с исполнителем, во время которого он и был задержан [15].

Но если допустимость приема так зависима от его названия, то даже в ущерб лаконичности стоит избавиться от скомпрометировавшего себя термина (такого как «обман», «дезинформация» или «провокация») и прибегнуть к более тяжеловесным конструкциям.

Так, сокрытие одних обстоятельств дела следователем и преувеличение серьезности других, использовалось для нейтрализации противодействия расследованию. В ходе расследования уголовного дела по преступлениям, совершенным организованной преступной группировкой кавказцев была перехвачена записка из следственного изолятора, в которой обвиняемый давал указания приложить все силы, чтобы дело оказалось у конкретного судьи местного суда [16]. Обоснованно предположив, что преступники попытались подкупить судью, следователь сообщил об этом судье, но устно «дополнил» к сведениям, содержащимся в записке, информацию о том, что вопрос о смягчении приговора с судьей уже решен и конкретная сумма ему передана. Естественно, что в таких условиях никакого смягчения приговора не последовало. Однако этот прием не может быть признан допустимым из-за возможных последствий противоположного характера. Дезинформация судьи, таким образом, может сказаться на его объективности. Мы считаем, что в этой ситуации судья должен был отказаться от рассмотрения дела и требовать передачи дела другому судье.

В заключение следует отметить, что возможность противодействия расследованию, путем получения преступниками данных досудебного следствия одна из основных причин принятия мер по обеспечению их надежной защиты. В то же время, интерес к сведениям такого характера, проявляемый преступниками, может и должен искусно эксплуатироваться следователем в целях введения противоборствующей стороны в заблуждение и дальнейшей нейтрализации ее противодействия.

Список литературы:

1. Белкин Р.С. Нравственные начала деятельности следователя органов внутренних дел. Лекция.-М.,1999.
2. Бахин В.П. Дезинформация и провокация как средство противодействия преступной деятельности.//Известия Тульского государственного университета Вып.4;Серия Современные проблемы законодательства России, юридических наук и правоохранительной деятельности. 2001г. - 243 с.
3. Маслов А.Е. Противодействие расследованию как детерминант создания и функционирования института тайны предварительного расследования//Принцип презумпции невиновности и его значение на современном этапе. Сб. научных трудов под ред. Проф. Т.С. Волчецкой. Калининград 2001.
4. Морозок В. Гласность и тайна следствия// Законность №12-1995.с.50-51.
5. Сегал О.А. Гласность и тайна в уголовном процессе(история и современность)// Вестник Удмуртского университета №2- 2001, серия Правоведение-П с.21-22.
6. Смольцова И.В. Тайна и уголовно-процессуальный закон. -М.: «Луч»,1997.-100с
7. Маслов А.Е. Указ. соч. с.84.
8. Иванов Сергей. Ходорковский из тюрьмы прослушивал следователей//Жизнь, 30.09.2004
9. Архив Воронежского областного суда. Уголовное дело №2-52/2002 по обвинению Чеботарева С.В. л.д.114,119.
10. Архив Новосибирского суда. Уголовное дело №2-21/2001 по обвинению Абакумова И.А и Хипкова В.В. л.д.8,50-51.
11. Белкин Р.С. Указ. соч. С.22-23.
12. Бахин В.П. Указ. соч. С.109.
13. Словарь иностранных слов. - 13-е изд., стереотип. - М.:Рус.яз.,1986. -608с. С.400.
14. Новый иллюстрированный энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] : – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см + рук. пользователя.– (Электронная книга). – Загл. с экрана.Электронный ресурс.
15. Об этом преступлении снят документальный фильм «Неутомимый заказчик» из цикла «Криминальная Россия», демонстрировавшийся по телеканалу НТВ.
16. Из практики расследования Следственного Управления ГУ МВД Украины в АРК.

УДК 341.48:343.35

Бугаев В. А.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ ОПЫТ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ И ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

Коррупция – одно из сложных социально-экономических явлений, поразившее систему государственного и общественного управления большинства современных государств, поэтому уяснение её содержания, правовое закрепление признаков и ответственности за коррупционное поведение в различных государствах позволит разработать более эффективные правовые механизмы борьбы с этим явлением в Украине. Однако, прежде чем рассматривать вопросы международно-правового опыта борьбы с коррупцией, необходимо определиться с её понятием. Одно из распространённых общих понятий коррупции было дано профессором Гарвардского университета Джозефом С. Наем на Международной конференции по борьбе с коррупцией (Амстердам, 9 – 12 марта 1992 г.). По его мнению, под коррупцией следует понимать поведение, при котором имеются отклонения от исполнения обычных обязанностей государственного служащего или нарушение закона, когда имеют место некоторые типы специфического поведения, как-то: взятка, nepotизм (кумовство), использование фондов не по назначению [1].

В принципе, перечисленные Дж. Наем признаки коррупции в той или иной степени отражены как в различных научно-теоретических определениях этого явления, так и в правовых нормах соответствующих законодательных актов стран Запада и СНГ. В статье 1 Закона Украины «О борьбе с коррупцией» в редакции 1995 г. под ней понималась деятельность лиц, уполномоченных на выполнение функций государства, направленная на противоправное использование предоставленных им полномочий для получения материальных благ, услуг, льгот или других преимуществ [2]. В той же статье, в редакции этого Закона 1997 г. под коррупцией уже понимаются не только действия должностных лиц властных институтов государства, но и предприятий, организаций, учреждений различных форм собственности, политических партий и общественных организаций, направленные на удовлетворение личных, групповых или корпоративных интересов путём незаконного получения материальных благ, услуг, льгот или других преимуществ, с использованием предоставленных им полномочий [3]. Следовательно, правовое понятие коррупции в Украине с точки зрения его субъекта было расширено. Как представляется, это связано с распространением коррумпированного поведения не только в среде государственных чиновников, но и должностных лиц предприятий, организаций и учреждений различных форм собственности.

В своем исследовании «Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними» профессор Л.В. Багрий-Шахматов выделил следующие характерные приемы, которые позволяли украинским государственным чиновникам использовать бизнес, кооперативную деятельность в личных интересах.

Первый – заключался в создании коммерческих фирм при органе управления, учредителями которых, как правило, являлись если не сами руководители, то их родственники или подставные лица.

Второй – участие высокопоставленных чиновников в учреждении и деятельности коммерческих банков, в нарушение требований Закона о банковской деятельности, запрещающего это работникам органов государственного управления.

Третий – административная протекция коммерческим фирмам «больших чинов» с использованием ими своего служебного положения.

Четвертый – получение коммерческими структурами недвижимости и основных фондов государства почти бесплатно.

Пятый – взятка – как универсальное средство делать бизнес. При этом органы МВД считают, что выявляется не более 10% всех случаев взяточничества [4].

В связи с изложенным, Л.В. Багрий-Шахматов пришёл к справедливому выводу, что «в настоящее время мы подошли к порогу, за которым начинается сращивание власти с мафией. Криминальная зона власти уже создала свой рынок, где успешно торгуют самими основами государства. Возрастающие масштабы криминального бизнеса вместе с открытой коррупцией чиновников и разгулом преступности стали самой заметной чертой преобразовательных процессов движения к рынку» [5].

Следует отметить, что в Украине коррупция существует в неразрывной связке с организованной (мафиозной) преступностью. Организованную преступность делает такой прибыльной и безнаказанной коррупция. Ряд учёных, например Л.В.Багрий-Шахматов, А.И.Гуров и др. коррупцию рассматривают как один из важных признаков организованной преступности.

Коррупция и протекционизм со стороны государственных или общественных чиновников основывается как на законных, так и незаконных решениях и действиях. Порой даже трудно бывает отличить, выделить, за что получил тот или иной чиновник взятку, в чём конкретно выразилась его протекция конкретному человеку, группе лиц, фирме или организации [6]. Поэтому борьба с организованной преступностью автоматически приводит к необходимости борьбы с коррупцией и наоборот.

Во второй половине XX в. США и ряд других наиболее развитых государств сначала самостоятельно, а затем и в рамках международного сообщества стали всё активнее наращивать борьбу с коррупцией и организованной преступностью. Практически для всех стран планеты проблема коррупции и борьбы с ней является значимой и, к сожалению, неразрешимой. При этом можно выделить следующую закономерность – чем ниже общий социально-экономический уровень развития государства, тем выше в нём уровень коррупции и организованной преступности. Ряд стран третьего мира фактически полностью коррумпированы, что не может не вызывать тревогу у международного сообщества.

В сентябре 1989 г. На 4-м Международном симпозиуме по проблеме борьбы с организованной преступностью и терроризмом (Чикаго, сентябрь 1989 г.) М. Родригес высказал мысль, что ряд стран не в состоянии бороться с мафией в силу отсутствия надёжной правовой базы, слабой технической оснащённости правоохранительных органов, после чего пришёл к заключению, если не оказать помощи таким странам, то через 10-20 лет международное сообщество сможет столкнуться с огромными

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ ОПЫТ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ И ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

государственными, политическими мафиозными структурами, когда борьба с организованной преступностью станет бессмысленной [7].

За последние 10 лет ООН и Советом Европы было принято свыше десяти нормативно-правовых актов (деклараций, конвенций, протоколов и т.д.), направленных на борьбу с коррупцией. Кроме того, был проведён ряд международных региональных конференций, посвящённых вопросам борьбы с коррупцией. Наиболее значимыми международно-правовыми актами в этом плане являются: «Декларация ООН о борьбе с коррупцией и взяточничеством в международных коммерческих операциях» (1996 г.); «Международный кодекс поведения государственных должностных лиц» (1996 г.); «Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка»; Специальный проект Комиссии Евросоюза и Совета Европы «Октопус» – Коррупция и организованная преступность в странах, находящихся в период перестройки (1997 г.); проект «Конвенции по вопросам коррупции» междисциплинарной группы Совета Европы по борьбе с коррупцией (1997 г.); «Типовой закон об отмывании денег, полученных за наркотики»; «Соглашение о создании группы государств по борьбе с коррупцией» – GRECO (1998 г.); «Конвенция об отмывании, поиске и конфискации доходов, полученных преступным путём» (1998 г.) и ряд других [8].

Этими документами предусмотрены такие основные формы минимизации коррупционного поведения, как: внедрение в жизнь Кодекса профессиональной этики; финансовый контроль за крупными денежными операциями чиновников; особый налоговый контроль за доходами чиновников и членов их семей; невозможность занятия предпринимательской деятельностью чиновниками во время государственной службы; контроль за дальнейшим трудоустройством чиновника, его деятельностью и доходами после увольнения с государственной службы; обязательное закрепление в уголовном законодательстве ответственности за коррупцию всеми странами – участниками международных соглашений Евросоюза по борьбе с коррупцией и т.д.

По мнению юристов многих стран, решению проблем борьбы с коррупцией может в той или иной мере способствовать использование криминологических форм и методов борьбы с преступностью, в том числе, установление особого социально-правового контроля за источниками доходов, финансово-экономической и иной деятельностью лиц, подозреваемых в коррупции [9]. По сути, такой контроль выражается в том, что определенные государственные органы, общественные организации, должностные лица законодательно наделяются полномочиями по проведению проверок финансово-экономической деятельности конкретных граждан и юридических лиц. Наряду с этим, они имеют право информировать об обнаруженных нарушениях компетентные органы и общественность и ходатайствовать о привлечении виновных к ответственности. Кроме того, предполагается наделение контролирующих субъектов правами в период до принятия окончательного решения судом или иным компетентным органом самостоятельно применять к подконтрольному лицу меры, направленные на предупреждение и пресечение правонарушений. Например, временно отстранять от работы лиц, подозреваемых в коррупции, вводить ограничения и запреты

на их деятельность для воспрепятствования использования или сокрытия средств, добытых преступным путем и т.п. [10].

Социально-правовой контроль, как средство борьбы с коррупцией, получил наибольшее развитие в Японии, США и ряде стран Европы.

В Японии осуществляется регламентированная законом регистрация лиц, против которых выдвинуты обвинения в причастности к организованной преступности и коррупции. Факт такой регистрации обычно доводится до сведения общественности через средства массовой информации. Он является правовым основанием для установления контроля за поведением конкретного лица и источниками его доходов. Это может повлечь применение к такому лицу правоограничений, препятствующих совершению им правонарушений, легализации и расходованию преступно добытых средств, в том числе, полученных в виде взяток.

В 1992-1993 годах Комиссиями общественной безопасности Японии по рассмотренным материалам были объявлены преступными 18 организаций. Среди них три лидирующие криминальные структуры в преступном мире Японии: «Ямагути-гунги» (23000 членов), «Инагава-най» (7400 членов), «Сумиси-кай» (8000 членов).

В ФРГ государственные служащие, уличенные в коррупции, не только подвергаются административному или уголовному наказанию, но им запрещается в дальнейшем занимать посты на государственной службе. Более того, такие лица утрачивают право на пенсионное обеспечение государственного служащего и с них взыскиваются в полном объеме незаконно полученные доходы.

Следует иметь в виду, что борьба с коррупцией предполагает разработку и реализацию комплекса специальных организационных, предупредительных и правоохранительных мер. Среди них важное место отводится уголовно-правовым, уголовно-процессуальным, уголовно-исполнительным, фискально-финансовым и оперативно-розыскным мерам, которые должны быть разработаны на основании анализа общей криминальной ситуации и её прогнозе.

Поскольку коррупция тесно связана с организованной преступностью, то, соответственно, приоритет имеют специальные меры. В качестве основного объекта борьбы выступают сами организованные преступные формирования и уже не отдельные преступления, а их сложная и разветвлённая преступная деятельность. При этом решается задача пресечения движения и легализации преступных капиталов [11].

В обществе достаточно широко утвердилось мнение, что распространённость коррупции и взяточничества связаны исключительно с экономическими трудностями. Отсюда некоторые специалисты увязывают решение проблемы с механическим повышением зарплаты государственным служащим. Однако такой подход, как представляется, не решает всего комплекса проблем. Во-первых, обоснованную тревогу относительно положения дел с коррупцией и необходимости борьбы с ней первыми активно проявили США и страны Евросоюза, где уровень доходов чиновников является одним из самых высоких в мире. Во-вторых, с социально-экономической точки зрения важно, чтобы зарплата госслужащих не опускалась ниже уровня, обеспечивающего достойное существование. Далее эффект от повышения зарплаты падает. В конечном итоге государство никогда не сможет дать своим служащим денег больше, чем организованная преступность [12].

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ ОПЫТ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ И ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

Деятельность правоохранительных органов в этой области затруднена, т.к. они подвергаются сильному воздействию со стороны организованной преступности и сами тоже подвержены коррупции. Самый эффективный способ борьбы с коррупцией – это создание условий, препятствующих её появлению и развитию.

Изучение международного опыта показывает, что борьбе с коррупцией чаще всего препятствуют:

- 1) значительная распространенность коррупционных правонарушений в условиях известной ограниченности ресурсов, выделяемых на нужды юстиции;
- 2) определенная ограниченность возможностей уголовного законодательства в части формулирования признаков коррупционных преступлений и конкретных форм их совершения;
- 3) трудности в оперативном выявлении и уголовно-процессуальном доказывании фактов коррупции;
- 4) недостаточное предупредительное воздействие традиционных мер уголовной ответственности и наказания.

Важное значение в борьбе с коррупцией западные государства придают экономико-правовым средствам. В законодательстве этих стран, в частности, в уголовных кодексах Австрии, Швеции, ФРГ, Великобритании имеются специальные разделы либо отдельные статьи, предусматривающие уголовную ответственность за злоупотребления в кредитно-финансовой сфере. Предусматривается уголовная ответственность за открытие кредитных учреждений, а также торговых, промышленных и других предприятий без надлежащего разрешения либо получивших разрешение, но проводящих операции, не предусмотренные этим разрешением.

На совещаниях рабочей группы Интерпола по вопросам сотрудничества между банковскими и полицейскими учреждениями (1990 – 2000 г.г.) не раз обсуждались вопросы борьбы с незаконно открытыми банками в ряде стран Западной Европы. Отмечалось, что через сеть таких банков перемещаются крупные денежные суммы, осуществляются их переводы в другие страны, «отмываются» деньги, нажитые преступным путем. Рекомендовано разработать универсальное законодательство на уровне мирового сообщества.

Во всех странах (кроме США и Японии) до 70-80-х годов XX в. борьба с правонарушениями в сфере экономической деятельности регулировалась гражданским, административным и финансовым законодательством. Уголовная ответственность за эти правонарушения применялась лишь в исключительных случаях, когда налицо были традиционные виды противоправной деятельности: взяточничество, ростовщичество, подкуп чиновников и т.д. Ответственность за незаконную деятельность компании предусматривалась в антимонопольном законодательстве. Только с середины 1970 года стало формироваться понятие «экономическая преступность» и последовало принятие конкретных правовых актов:

- в США — Закон о борьбе с коррупцией (1974 г.), Законы о товарообороте и о тайне банковских вкладов (1976 г.), законы о борьбе с экономическими преступлениями (1976-1986 г.);
- в Швеции — Закон об ограничении деятельности торговых компаний и защите интересов потребителей (1978-1980 г.)

Из приведенных данных видно, что большая часть таких актов направлена на защиту одного из основных элементов рыночной экономики – частного бизнеса. С точки зрения западных специалистов, в настоящее время нарушения правил свободной конкуренции охватываются таким широким понятием, как экономическая преступность.

Новшеством для западных стран является введение уголовной ответственности юридических лиц. Закон открывает возможность такого вида наказаний, как роспуск корпораций по решению суда.

Западные законодатели ищут новые меры борьбы с экономической преступностью. Так, в США был принят Федеральный закон RICO – комплексный акт об организационной деятельности, связанной с незаконным извлечением доходов и коррупцией. RICO – акт непрямого действия, включающий одновременно как гражданскую, так и уголовно-правовую части. Суть RICO состоит в следующем: если есть достаточно оснований полагать, что значительные финансовые средства и имущество добыты преступным путём, то могут быть возбуждены иски против этих средств и собственности, а не против лиц, их добывших; на финансовые счета и имущество может накладываться арест до признания лица виновным; если расследование показало, что таким бизнесом обществу нанесен урон, RICO позволяет возмещать его в трехкратном размере. RICO позволяет отчислять часть средств, полученных как возмещение ущерба, в пользу правоохранительной системы. Отсюда становится понятной заинтересованность этой системы в расследовании экономических преступлений. Борьба с экономической преступностью сводится к подрыву ее корней, то есть, направлена на ликвидацию возможностей легализации незаконно полученных доходов [13].

В условиях реформирования экономики и её нестабильного характера в Украине задействовать все перечисленные инструменты в борьбе с коррупцией невозможно. Однако изложенный материал позволяет сделать вывод, что наряду с традиционными методами борьбы с организованной преступностью в нашей стране, как минимум, необходимо:

1) применять судами за взяточничество и другие должностные преступления, при наличии оснований, реальные меры наказания, предусмотренные уголовным законодательством;

2) проводить тщательную проверку кандидатов на должность государственного служащего, о возможных его связях с преступными формированиями. Своевременно реагировать на все признаки использования должностным лицом своего служебного положения вопреки интересам службы и государства, с целью получения каких-либо материальных благ. Если на ранних этапах становления лидеры организованных преступных групп с помощью шантажа, провокаций и подкупа втягивали государственных служащих в преступную деятельность, то в настоящее время сами государственные служащие ведут активный поиск знакомств для установления хорошо оплачиваемых связей с преступными группировками, устраиваются на государственную службу с этой же целью;

3) повышать профессиональный уровень служб ведущих борьбу с коррупцией и организованной преступностью, что требует определенных организационно-правовых мер, в частности, более решительного внедрения в системе ОВД

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ ОПЫТ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ И ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

специализации групп и подразделений по направлениям криминальных специализаций организованных преступных групп;

4) повышать уровень культурного развития общества, особенно слоёв, связанных с предпринимательской деятельностью, так как от них зависит уровень коррупции. Для этого требуется проведение активной разъяснительной и правовоспитательной работы, что частично позволит воспрепятствовать чиновничье-бюрократическому аппарату и представителям различных властных структур использовать правовую неграмотность граждан в корыстных интересах;

5) повысить социальный и материальный уровень государственных служащих и работников правоохранительных органов, с целью их заинтересованности в выполнении своих функциональных обязанностей с полной отдачей в соответствии с законом;

6) обеспечить службы, ведущие борьбу с организованной преступностью, техническими средствами на уровне Европейских стандартов, для повышения эффективности их деятельности в этой области.

7) использовать опыт зарубежных стран в борьбе с экономической преступностью и обеспечить широкое взаимодействие с ними в этой области;

8) совершенствовать законодательную базу в сфере борьбы с коррупцией, используя приемлемый зарубежный опыт, внести в УК статью, предусматривающую уголовную ответственность за коррупцию, так как не все преступления в сфере служебной деятельности охватывают коррупционную деятельность.

Список литературы:

1. Angheni. A cincea conferinta internationala anticoruptie // Bulet in criminology si criminalistica.- 1992, N1-2, С.109.
2. Закон Украины «О борьбе с коррупцией» // Ведомости ВС Украины, 1995, №34. Ст. 266.
3. Закон Украины «О борьбе с коррупцией» // Ведомости ВС Украины, 1997, №19. Ст. 136.
4. См.: Л.В. Багрий – Шахматов. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними / Учебное пособие. Одесса: Латстар, 2001. – С. 171-174
5. Там же: С. 173
6. См. там же: С.290.
7. См.: А.А.Волобуев. Некоторые аспекты борьбы с организованной преступностью // Вестник МГУ. Серия Право. 1990, №4. – С.72.
8. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію. К.; Школяр, 1999. – С.83-87,101-102, 113-124, 158-160, 166-188 та ін.
9. См.: Уголовная юстиция: проблемы международного сотрудничества. / Международный научно – исследовательский проект. М.; БЕК, 1994. – С.13
10. См. там же: С. 21 – 22
11. См.: Яблоков Н.П. Общесметодические проблемы оперативно – розыскной деятельности в борьбе с организованной преступностью. // Вестник МГУ. Серия Право. 1996. №2. – С.45
12. См.: Основы борьбы с организованной преступностью. /Под. ред. В.С.Овчинского, В.Е.Эминова, Н.П.Яблокова. М.; ИНФРА – М, 1996. – С.17
13. См.: Л.В. Багрий – Шахматов. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними / Учебное пособие. Одесса: Латстар, 2001.- С. 260-266.

УДК 343.13(476)

Исютин-Федотков Д. В., Каразей О. Г.

НЕКОТОРЫЕ ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОСЛУШИВАНИЯ И ЗАПИСИ ПЕРЕГОВОРОВ

Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь (далее УПК) предусматривает в качестве следственного действия прослушивание и запись переговоров. Данное процессуальное действие проводится по возбужденному уголовному делу «о тяжких и особо тяжких преступлениях, если имеются достаточные данные полагать, что переговоры с использованием технических средств связи и иные переговоры подозреваемого, обвиняемого и других лиц могут содержать сведения, имеющие значение для дела» (ч. 1 ст. 214 УПК). Прослушивание и запись переговоров допустимо только с санкции прокурора или его заместителя.

В Российской Федерации уголовно-процессуальный закон регламентирует проведение следственного действия «Контроль и запись переговоров» (ст. 186 УПК Российской Федерации). Контроль и запись переговоров допускаются только на основании судебного решения. Необходимо отметить, что в соответствии с п. 49.3 Указа Президента Республики Беларусь от 10 апреля 2002 года № 205 «О концепции совершенствования законодательства Республики Беларусь» предполагается установить в уголовном процессе Республики Беларусь судебный порядок санкционирования прослушивания переговоров.

Уголовно-процессуальный закон Республики Беларусь допускает прослушивание переговоров «подозреваемого, обвиняемого и других лиц». Таким образом, в сферу проведения данного следственного действия могут быть вовлечены свидетели, потерпевшие и иные участники уголовного процесса.

Сведения, имеющие значение для уголовного дела (которые могут быть получены при прослушивании и записи переговоров), на наш взгляд, содержатся в ст. 89 УПК «Обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу». Нет сомнений, что обстоятельства, влияющие на степень и характер ответственности обвиняемого (обстоятельства, смягчающие и отягчающие ответственность, характеризующие личность обвиняемого) также имеют значение для уголовного дела. Вместе с тем, обстоятельства, характеризующие человека содержатся, как правило, в разговорах личного характера. В связи с этим, можно говорить о проблеме использования в уголовном процессе подобных фонограмм прослушивания и записи переговоров.

Законодательство предписывает следователю приобщать фонограмму к протоколу осмотра и прослушивания фонограммы, при этом ее часть, не имеющая отношения к делу, после окончания производства по уголовному делу уничтожается (ч. 6 ст. 214 УПК). Очевидно, что фонограмма в полном объеме должна храниться в течение нескольких лет после окончания производства по уголовному делу. Мы

НЕКОТОРЫЕ ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОСЛУШИВАНИЯ И ЗАПИСИ ПЕРЕГОВОРОВ

считаем, что в УПК необходимо отразить срок, по истечении которого фонограмма подлежит уничтожению.

Представляется, что фонограмму прослушивания и записи переговоров целесообразно направлять на фоноскопическое исследование. Заключение эксперта существенно повысит доказательственное значение результатов прослушивания и записи переговоров. В то же время следственная практика свидетельствует, что проведение фоноскопической экспертизы затягивает сроки предварительного следствия, и следователи отказываются от назначения указанного следственного действия.

О необходимости осуществления прослушивания переговоров и их записи следователь выносит мотивированное постановление, в котором указываются уголовное дело и основания, по которым должно производиться данное следственное действие; фамилия, имя, отчество лиц, чьи переговоры подлежат прослушиванию и записи и в течении какого срока; учреждение, которому поручается техническое осуществление прослушивания и записи переговоров (ч. 2 ст. 214 УПК).

Постановление направляется следователем в соответствующее учреждение для исполнения (ч. 3 ст. 214 УПК). Уголовно-процессуальный закон не уточняет, какие учреждения осуществляют прослушивание и запись переговоров.

Прослушивание и запись переговоров не могут осуществляться свыше срока предварительного расследования уголовного дела и отменяются постановлением следователя (ч. 4 ст. 214 УПК). Таким образом, по окончании срока предварительного расследования следователь обязан уведомить учреждение о прекращении прослушивания и записи переговоров и вынести соответствующее постановление.

В соответствии с ч. 5 ст. 186 УПК Российской Федерации производство контроля и записи телефонных и иных переговоров может быть установлено на срок до 6 месяцев. Оно прекращается по постановлению следователя, если необходимость в данной мере отпадает, но не позднее окончания предварительного расследования по данному уголовному делу.

В криминалистической литературе высказывалось мнение о том, чтобы разрешить прослушивание и запись переговоров по делам, по которым приостановлено предварительное расследование [1]. Проведение этого следственного действия вне рамок предварительного расследования будет способствовать, например, розыску обвиняемого, скрывшегося от органа уголовного преследования. Согласиться с этой точкой зрения нельзя. Введение в УПК нормы, разрешающей производство следственных действий после окончания срока предварительного следствия или в процессе приостановления предварительного расследования нарушит требования конституционного принципа защиты от незаконного вмешательства в личную жизнь, в том числе от посягательства на тайну телефонных и иных сообщений.

Следователь в течение всего установленного срока следственного действия вправе в любое время истребовать фонограмму для осмотра и прослушивания. Она передается следователю в печатанном виде с сопроводительным письмом, в

котором должны быть указаны время начала и окончания записи переговоров и необходимые технические характеристики использованных средств (ч. 5 ст. 214 УПК).

Осмотр и прослушивание фонограммы проводятся следователем при необходимости с участием специалиста, о чем составляется протокол, в котором дословно должна быть воспроизведена часть фонограммы переговоров, имеющая отношение к уголовному делу (ч. 6 ст. 214 УПК).

Согласно ч. 7 ст. 186 УПК Российской Федерации следователь о результатах осмотра и прослушивания фонограммы с участием понятых и при необходимости специалиста, а также лиц, чьи телефонные и иные переговоры записаны, составляет протокол, в котором должна быть дословно изложена та часть фонограммы, которая, по мнению следователя, имеет отношение к данному уголовному делу. Лица, участвующие в осмотре и прослушивании фонограммы, вправе в том же протоколе или отдельно изложить свои замечания к протоколу. Таким образом, участие специалиста и лиц, чьи телефонные переговоры записаны в осмотре и прослушивании является необязательным. Здесь, разумеется, прав В.М. Быков, который полагает, что «в ряде случаев от участия этих лиц придется отказаться в связи с отсутствием их в месте предварительного следствия либо следователь придет к выводу, что их участие приведет к преждевременной огласке важных доказательств, что может помешать их использованию в доказывании» [2].

На наш взгляд, удачной является ч. 8 ст. 186 УПК Российской Федерации, которая обязывает следователя приобщать к материалам уголовного дела на основании постановления фонограмму в полном объеме как вещественное доказательство. Фонограмма должна храниться в опечатанном виде в условиях, исключающих возможность ее прослушивания и тиражирования посторонними лицами и обеспечивающих ее сохранность и техническую пригодность для повторного прослушивания, в том числе в судебном заседании. Подобное требование не содержит ст. 214 УПК Республики Беларусь.

Использование прослушивания и записи телефонных и иных переговоров может осуществляться также как мера по обеспечению безопасности участников уголовного процесса и других лиц при наличии явной угрозы жизни, здоровью, имуществу защищаемого лица по его заявлению или с его письменного согласия (ст. 69 УПК).

Очевидно, что в рамках одной статьи невозможно подробно осветить все проблемы прослушивания и записи переговоров. Поэтому мы обозначим лишь некоторые из них, представляющиеся нам наиболее перспективными и значимыми в теоретическом и практическом отношении:

- в юридической литературе высказывалось мнение о том, что в практике применения ст. 214 УПК возникнет вопрос: какие переговоры следует считать «иными»? [3]

- ряд исследователей указывает на отсутствие в Республике Беларусь нормативного правового акта, разработанного и принятого заинтересованными ведомствами о порядке проведения рассматриваемого следственного действия [4].

НЕКОТОРЫЕ ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОСЛУШИВАНИЯ И ЗАПИСИ ПЕРЕГОВОРОВ

- следует согласиться с мнением авторов, полагающих, что прослушивание и запись переговоров недостаточно высоко регламентируется УПК [5; 6; 7].

В заключении необходимо отметить, что правоприменительная практика испытывает потребность в четком урегулировании всех аспектов прослушивания и записи переговоров, а также формирования тактики проведения указанного следственного действия.

Список литературы:

1. Юрина Л.Г., Юрин В.М. Контроль и запись переговоров: Учеб. пособие. – М.: «Изд-во ПРИОР», 2002. – С. 43 – 44.
2. Быков В.М. Контроль и запись телефонных и иных переговоров // Законность. – 2001. - № 10. – С. 12 – 14.
3. Котухов М. Контроль и запись переговоров // Законность. – 2001. – № 12. – С. 28 – 33.
4. Мелешко В.В., Тумаш И.А. О прослушивании и записи переговоров при производстве предварительного расследования // Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел Республики Беларусь: Сб. материалов научн.-практ. конф., Минск, 30 января 2002 г. / Академия МВД Респ. Беларусь. – Минск, 2002. – С. 314.
5. Радькова Л.А. О совершенствовании правовой регламентации отдельных следственных действий // Актуальные проблемы развития правовой системы современного общества: Материалы междунар. научн. конф. студентов и аспирантов, Минск, 29 – 30 октября 2002 г. / Белорусский гос. ун-т. – Минск, 2003. – С. 199 – 201.
6. Дергай Г.Б., Рачков И.Н. Применение достижений научно-технического прогресса для прослушивания и записи переговоров в рамках уголовно-процессуального закона // Проблемы криминалистики: Сб. научн. тр. / Под общ. ред. Г.Н. Мухина. – Минск: Академия МВД Респ. Беларусь, 2003. – С. 107 – 109.
7. Безрукий Т.Р. Уголовно-процессуальные проблемы охраны прав граждан на неприкосновенность личной жизни // Актуальные проблемы развития правовой системы современного общества: Материалы междунар. научн. конф. студентов и аспирантов, Минск, 29 – 30 октября 2002 г. / Белорусский гос. ун-т. – Минск, 2003. – С. 201 – 202.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

УДК 341.123.042

Баймуратов М. А.

САММИТ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ООН И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА

Наступление третьего тысячелетия объективно поставило мировое сообщество перед поиском ответа на вопрос: куда идет человеческая цивилизация? Каковы основные пути взаимодействия государств в решении глобальных вопросов развития? Наконец, какова роль ООН в новом веке? Как отметил Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций Кофи Аннан, «крайне важно, чтобы он (Саммит тысячелетия) стал поводом для подтверждения моральной приверженности целям и принципам, закрепленным в Уставе ООН, и придал новый политический импульс международному сотрудничеству и солидарности, которых все в большей степени требуют народы мира» [1].

17 декабря 1998 года Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций (ООН) приняла резолюцию 53/202 [2], в которой она постановила создать Саммит тысячелетия Организации Объединенных Наций в качестве составной части Ассамблеи тысячелетия Организации Объединенных Наций, определив начало работы Саммита – 6 сентября 2000 года [3].

15 марта 2000 года Генеральная Ассамблея приняла резолюцию 54/254 [4], в которой она постановила, что Саммит пройдет с 6 по 8 сентября 2000 года в рамках общей темы «Роль ООН в XXI-м веке». Она также постановила, что в рамках Саммита тысячелетия будут проведены пленарные заседания «за круглым столом» в интерактивном формате, при этом каждое заседание в интерактивном формате будет проводиться параллельно с пленарным заседанием и что страна гражданства Председателя 54-й сессии ГА ООН (Намибия) и страна гражданства Председателя ее 55-й сессии будут совместно председательствовать на Саммите.

10 мая 2000 года ГА утвердила график работы Саммита а также процедуру составления списка ораторов и организации «круглых столов» [5]. 11 августа 2000 года ГА ООН приняла решение, что председателями «круглых столов» будут премьер-министр Республики Сингапур г-н Чок Тонг, президент Польши г-н Александр Квасневский, президент Венесуэлы г-н Уго Рафаель Чавес Фриас и президент Алжира г-н Абдельазис Бутефлика [6].

На наш взгляд, Саммит тысячелетия стал важнейшим событием не только 2000-го года, но и, пожалуй, конца XX века. На этом форуме главы государств и правительств обсуждали проблемы и предлагали пути решений, с которыми мировое сообщество войдет в третье тысячелетие

САММИТ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ООН И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА

Украину на Саммите представлял Президент нашей страны Л.Д. Кучма. Прежде всего, он отметил нерушимость принципов ООН: «Участие в Саммите означает подтверждение и поддержку всеми нами основ мирового порядка, базирующегося на основополагающих принципах Устава ООН. Именно на них должна строиться система международных отношений в следующем столетии» [7].

Далее, отметив «беспрецедентный шаг», который Украина сделала, отказавшись от третьего в мире по силе ядерного арсенала, Президент призвал другие государства пойти таким же путем: «Убежден, что как инструмент государственной политики, ядерное оружие бесполезно и бесперспективно. Необходимо сделать все возможное для того, чтобы в следующем тысячелетии человечество навсегда лишилось страха перед угрозой опустошительной ядерной катастрофы. В этом контексте мы поддерживаем идею созыва масштабной международной конференции для выработки путей устранения такой опасности» [8].

Президент Украины также акцентировал внимание мировой общественности на роли ООН в деле поддержания международного мира и безопасности. Говоря о проблеме глобализации, он отметил, что «безопаснейший и справедливейший мир не возможен также без решительной бескомпромиссной борьбы всего мирового сообщества с новыми вызовами, связанными с процессом глобализации» [9].

Также в выступлении была затронута тема компьютерного терроризма. Президент Украины предложил разработать Международную конвенцию про борьбу с компьютерным терроризмом. Кроме того, было отмечено, что «обеспечение развивающимся государствам, а также государствам с переходной экономикой свободного доступа к мировым рынкам, либерализация торговли с соединением решения проблем внешней задолженности», «обеспечение будущим поколениям достойных условий существования с экологической точки зрения», должны занимать важное место в деятельности мирового сообщества в третьем тысячелетии [10].

«Время требует от нас действовать сообща и решительно, взяв на себя ответственность за будущее ООН. В XXI столетии эта организация должна иметь такие возможности, финансовые ресурсы, структуру, которые позволяли бы ей эффективно служить всему человечеству. Убежден: изменяя ООН, международное сообщество существенно повышает свои возможности противостоять опасностям и угрозам, отвечать на вызов времени, обеспечивать в международных отношениях стабильность, предсказуемость и справедливость» [11], - сказал в завершении своего выступления Президент нашей страны Л.Д. Кучма.

На Саммите выступали главы государств и правительств многих стран, предлагая свое видение важнейших международных проблем и варианты их решения. Как представляется, основные мысли из некоторых выступлений имеют существенное значение для понимания актуальности рассматриваемой проблематики, поэтому рассмотрим их подробнее.

Президент Российской Федерации В. Путин отметил важную роль, которую ООН сыграла в международных отношениях второй половины XX века. Говоря о реформе организации, он сказал: «Мы убеждены: надо обновлять и совершенствовать механизмы ООН. Это веление времени. Но никакие реформы не

должны расшатывать её основные принципы» [12]. В. Путин также акцентировал внимание мировой общественности на проблемах распространения ядерного оружия и милитаризации космоса.

Президент США У. Дж. Клинтон констатировал тот факт, что наиболее важные задачи ООН не выполнены. Среди них: борьба с нищетой, болезнями, войнами, загрязнением окружающей среды, а также необходимость превратить ООН в более действенный инструмент для достижения стоящих перед ней целей. Особое внимание в выступлении было уделено проблеме сохранения мира: «Сегодня в мире ведётся больше гражданских войн, чем межгосударственных конфликтов. Эти войны, часто провоцируемые этническими и религиозными разногласиями, только в 90-х годах XX века унесли 5 млн. жизней... Мы должны уважать суверенитет и территориальную целостность. Вместе с тем, с помощью дипломатии, международных санкций или объединённых военных усилий мы должны найти механизмы защиты не только государственных границ, но и людей» [13].

Подводя итоги XX века У. Клинтон отметил: «один из важных уроков прошедшего столетия таков: бывают ситуации, когда международное сообщество должно занять определённую позицию, а не сохранять нейтралитет. В случаях, когда сталкиваются между собой добро и зло, нейтралитет может стать союзником зла».

Президент США считает, что до сих пор ООН не выработала механизмы воздействия на политические режимы, которые нарушают права человека.

Канцлер ФРГ Герхард Шрёдер подчеркнул, что «в начале нового тысячелетия цели ООН следует достигать с учётом реалий изменившегося мира. ООН лишь тогда сможет успешно решать различные проблемы, если будет эффективнее использовать свои инструменты, финансовые ресурсы и определит свои приоритеты. Первый шаг - реформа Секретариата ООН. Акцентируя работу ООН на немногих сферах, Генеральная Ассамблея сможет сократить ежегодные программы, сосредоточившись на наиболее актуальных проблемах нашей эпохи» [14]. Г. Шрёдер также подчеркнул необходимость реформирования Совета Безопасности ООН.

Лидер КНР Цзянь Цземинь в своём выступлении указал, что после окончания «холодной войны» наметились тенденции к формированию многополюсного мирового порядка. Однако, в мире всё ещё остаются силы, пытающиеся навязать мировому сообществу унитарную концепцию глобализации: «Содействие многополюсной конфигурации миропорядка отвечает интересам людей всех стран и способствует делу мира и безопасности... Большие страны несут и большую ответственность за поддержание мира» [15].

В конце выступления Цзянь Цземинь сказал: «Китай никогда не будет стремиться к гегемонии. Это – торжественное обязательство китайского народа перед мировым сообществом» [16].

Итоговым документом Саммита тысячелетия и всей Ассамблеи тысячелетия стала Декларация тысячелетия ООН [17].

В структурном отношении Декларация состоит из 8-ми частей: Ценности и принципы; Мир, безопасность и разоружение; Развитие и искоренение нищеты;

САММИТ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ООН И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА

Охрана нашей общей окружающей среды; Права человека, демократия и справедливое управление; Защита уязвимых; Удовлетворение особых потребностей Африки; Укрепление ООН.

Исходя из весьма высокой международной значимости этого документа, представляется необходимым, рассмотреть эти части более подробно.

1. Ценности и принципы.

В этой части, главы государств и правительств, подтверждают приверженность целям и принципам Устава ООН и считают, что «главной задачей, стоящей перед нами сегодня, является обеспечение того, чтобы глобализация стала позитивным фактором для всех народов мира. Это связано с тем, что, хотя глобализация открывает широкие возможности, её благами сейчас пользуются весьма неравномерно и неравномерно распределяются её издержки. Мы осознаём, что развивающиеся страны и страны с переходной экономикой сталкиваются с особыми трудностями в плане принятия мер в связи с решением этой главной задачи. Именно поэтому глобализация может обрести полностью всеохватывающий и справедливый характер лишь через посредство широкомасштабных и настойчивых усилий по формированию общего будущего, основанного на нашей общей принадлежности к роду человеческому во всём его многообразии. Эти усилия должны включать политику и меры на глобальном уровне, которые отвечали бы потребностям развивающихся стран с переходной экономикой и которые разрабатывались и осуществлялись при их эффективном участии» [18].

Участники Саммита также отметили, что важное значение для международных отношений в XXI веке будут иметь ряд фундаментальных общечеловеческих ценностей, к ним относятся: свобода, равенство, солидарность, терпимость, уважение к природе, общая обязанность.

2. Мир, безопасность и разоружение.

Вторая часть Декларации посвящена освещению действий, которые ООН намерена предпринимать для достижения мира, безопасности и разоружения, наиболее важными из которых являются: укрепление уважения к принципу верховенства права; повышение эффективности ООН в деле поддержания мира и безопасности, путём предоставления в её распоряжение ресурсов и инструментов, необходимых для предотвращения конфликтов; укрепление сотрудничества ООН с региональными организациями в соответствии с положениями главы 8-й Устава; активизация усилий в борьбе с распространением наркотиков, транснациональной преступностью; ликвидация оружия массового уничтожения, особенно ядерного оружия; осуществление согласованных действий по прекращению незаконного оборота стрелковым оружием и лёгкими вооружениями. Также участники Декларации призывают государства-члены «поддерживать Международный олимпийский комитет в его усилиях по поощрению мира и взаимопонимания между людьми посредством спорта и воплощения олимпийских идеалов» [19].

3. Развитие и искоренение нищеты.

К сожалению, к числу вопросов действительно жизненно важных, стоящих перед человечеством и требующих безотлагательного решения относится проблема избавления миллионов людей от ужасающей нищеты. Генеральный секретарь ООН

по этому поводу сказал: «Я призываю международное сообщество на самом высоком уровне – глав государств и правительств, собравшихся на Саммит тысячелетия, - поставить перед собой цель уменьшить вдвое количество людей, проживающих в условиях крайней нищеты, то есть вывести из неё более 1 млрд. человек, к 2015 г.» [20].

В связи с этой проблемой участники Декларации намерены предпринять следующие основные действия: сократить вдвое к 2015 году долю населения земного шара, имеющего доход менее одного доллара в день; обеспечить чтобы к этому сроку у детей во всём мире, была возможность получать в полном объёме начальное школьное образование; добиться снижения материнской и детской смертности; к 2015 году остановить распространение ВИЧ/СПИДА, малярии и других основных болезней; принять меры к тому, чтобы все могли пользоваться благами новых технологий, в соответствии с рекомендациями, содержащимися в Декларации министров на сессии ЭКОСОС 2000 года [21].

4. Охрана общей окружающей среды.

Главы государств и правительств в этом направлении определяют следующие приоритеты: обеспечить вступление в силу Киотского протокола, предпочтительно к десятой годовщине Конференции ООН по окружающей среде и развитию в 2002 году, и приступить к предусмотренному им сокращению выбросов парниковых газов; активизировать усилия по лесоустройству; добиваться полного осуществления Конвенции о биологическом разнообразии и Конвенции по борьбе с опустыниванием в тех странах, которые испытывают серьёзную засуху и/или опустынивание; остановить нерациональную эксплуатацию водных ресурсов; активизировать сотрудничество в целях сокращения числа и последствий стихийных и антропогенных катастроф; обеспечить свободный доступ к информации о геноме человека.

5. Права человека, демократия и справедливое управление.

Это ещё одна из приоритетных проблем, по поводу которой участники Декларации намерены совершать такие действия: полностью уважать и поддерживать Всеобщую декларацию прав человека; добиваться полной защиты и поощрения во всех наших странах гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав для всех; претворять в жизнь принципы и практику демократии и уважения прав человека, включая права меньшинств; реализовывать на практике Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин; принять меры по обеспечению уважения и защиты прав человека среди мигрантов, трудящихся-мигрантов и членов их семей, прекращению учащающихся проявлений расизма и ксенофобии; коллективно добиваться большей открытости политических процессов, создавая условия для подлинного участия в них всех граждан во всех странах; обеспечить средствам массовой информации свободу выполнять присущую им важную функцию, а также право общественности на доступ к информации.

6. и 7. Защита уязвимых и удовлетворение особых потребностей Африки.

Что касается седьмого раздела, то главы государств и правительств, взяли обязательства приложить все усилия, чтобы детям, а также всему гражданскому

САММИТ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ООН И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА

населению, которое испытывает наибольшие страдания в результате стихийных бедствий, геноцида, вооружённых конфликтов и других чрезвычайных гуманитарных ситуаций, предоставлялась всяческая помощь и защита с целью их скорейшего возвращения к нормальной жизни. В отношении Африки они намерены: поддерживать укрепление демократии и помогать африканцам в их борьбе за прочный мир, искоренение нищеты и устойчивое развитие, тем самым, вовлекая Африку в основное русло развития мировой экономики.

8. Укрепление ООН.

Что касается самой ООН, то для выполнения возложенных на неё задач и её укрепления участники Саммита решили: подтвердить центральное место Генеральной Ассамблеи как главного совещательного, директивного и представительного органа ООН и дать ей возможность далее эффективно играть эту роль; провести реформу Совета Безопасности во всех аспектах его деятельности; укреплять Экономический и Социальный Совет; укреплять Международный Суд, с тем, чтобы обеспечить правосудие и верховенство права в международных делах; поощрять регулярные консультации координацию между главными органами; обеспечить наделение ООН на своевременной и предсказуемой основе ресурсами, необходимыми ей для выполнения её мандатов и призвать Секретариат наилучшим образом использовать эти ресурсы в интересах государств-членов; поощрять соблюдение Конвенции о безопасности персонала Организацией Объединённых Наций и связанного с ней персонала; продолжать укреплять сотрудничество между ООН и национальными парламентами через их всемирную организацию - Межпарламентский союз; обеспечить большую согласованность политики и дальнейшее улучшение взаимодействия между ООН, её учреждениями, бреттонвудскими учреждениями и Всемирной торговой организацией; предоставить частному сектору, неправительственным организациям и гражданскому обществу в целом более широкие возможности для содействия в достижении целей и программ ООН.

Резюмируя, следует отметить, что ООН обрела логически завершённую систему действий, рассчитанных на решение задач, которые становятся наиболее актуальными для нормального функционирования сообщества государств и сотрудничества народов в третьем тысячелетии. Поэтому Саммит тысячелетия, несомненно, станет исторической вехой в развитии человеческой цивилизации.

Список литературы:

1. Мы, народы: роль ООН в 21-м веке: Доклад Ген. Секретаря ООН К. Аннана// Док ООН А 54/2000. – ООН, 2000. – С. 12.
2. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 53/948 // Документы Генеральной Ассамблеи ООН 1998 г. – ООН, 1998. – С. 324.
3. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 53/202 // Документы Генеральной Ассамблеи ООН 1998 г. – ООН, 1998.
4. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 53/239 // Документы Генеральной Ассамблеи ООН 2000 г. – ООН, 2000.
5. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 54/254 // Документы Генеральной Ассамблеи ООН 2000 г. – ООН, 2000.

БАЙМУРАТОВ М. А.

6. Резолюция 54/261 Генеральной Ассамблеи ООН //Документы Генеральной Ассамблеи ООН 2000 г. – ООН, 2000.
7. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 54/281// Документы Генеральной Ассамблеи ООН 2000 г. – ООН, 2000.
8. Саммит Тысячелетия: контуры нового мирового порядка// Персонал. –2000. - № 5. - С.10.
9. Там же. - С. 11.
10. Там же.
11. Там же. - С. 12.
12. Путин В.В. Выступление на Саммите тысячелетия. - Нью-Йорк, 6 сентября 2000 г. – ООН, 2000.
13. Клинтон У. Дж. Выступление на Саммите тысячелетия. - Нью-Йорк, 6 сентября 2000 г. – ООН, 2000.
14. Шредер Г. Выступление на Саммите тысячелетия. - Нью-Йорк, 6 сентября 2000 г. – ООН, 2000.
15. Цземинь Ц. Выступление на Саммите тысячелетия. - Нью-Йорк, 6 сентября 2000 г. – ООН, 2000.
16. Там же.
17. Декларация тысячелетия: Утверждена резолюцией ГА ООН 55/2 8 сентября 2000 г. – ООН, 2000.
18. Там же.
19. Там же.
20. Мы, народы: роль ООН в 21-м веке: Доклад Ген. Секретаря ООН К. Аннана// Док ООН А 54/2000. – С. 14.
21. Декларация тысячелетия: Утверждена резолюцией ГА ООН 55/2 8 сентября 2000.

УДК 35.07(477):341.1

Диновський Д. М.

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стратегічним напрямом реформування адміністративно-правової системи України початку третього тисячоліття є входження її до європейського правового простору в межах Ради Європи та Європейського Союзу. Тому метою цієї роботи є показати стан, проблеми та шляхи трансформації адміністративно-правової системи України до Європейського Союзу. Передусім слід зазначити, що адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу – це поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу. А законодавство Європейського Союзу складається з: 1) Договору про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 року, Договору про заснування Європейського товариства по атомній енергії 1957 року, Єдиного європейського акта 1986 року, Маастрихтського договору 1992 року, Амстердамського договору 1997 року, Ніццького договору 2000 року з наступними змінами та доповненнями, що вже прийняті; 2) регламентів, директив, рішень та інших актів нормативного характеру, які приймаються інститутами Європейського Союзу; 3) міжнародних договорів, однією зі сторін яких є Європейський Союз; 4) рішень Суду Європейського Співтовариства, в яких дається офіційне тлумачення відповідних правових норм.

Державна політика щодо адаптації законодавства сучасної України характеризується створенням певного політико-правового та організаційного підґрунтя, яким є: 1) угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та його державами-членами від 14 червня 1994 року, де визначено пріоритетні напрями наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу; 2) спільна стратегія щодо України, схвалена Європейською Радою на Гельсінському саміті 11 грудня 1999 року, в якій Європейський Союз підтримує процес економічних перетворень в Україні та поступового наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу у визначених пріоритетних сферах; 3) стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року № 615, де визначено основні положення зовнішньополітичної стратегії щодо інтеграції України в європейський правовий простір, мету та етапи правової адаптації; 4) програма інтеграції України до Європейського Союзу, схвалена Указом Президента України від 14 вересня 2000 року № 1072, де визначено шляхи і темпи реалізації окремих економічних реформ та спрямовані на досягнення критеріїв, що впливають із цілей валютного, економічного та політичного союзу держав – членів Європейського Союзу і сформульовані Європейською Радою на Копенгагенському саміті в червні 1993 року; 5) Указ Президента України від 30 серпня 2000 року №

1033, яким з метою координації діяльності органів державної влади з питань адаптації законодавства при Президентові України створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; 6) єдина система планування, координації та контролю за нормотворчою діяльністю і роботою з адаптації законодавства органів виконавчої влади; 7) Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схвалена Законом України від 21 листопада 2002 року № 228-IV.

Головними завданнями цієї Загальнодержавної програми є: 1) забезпечення відповідності законодавства України зобов'язанням, що випливають з Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та його державами-членами від 14 червня 1994 року, інших міжнародних договорів, що стосуються співробітництва України з Європейським Союзом; 2) розвиток законодавства України у напрямі його наближення до законодавства Європейського Союзу та забезпечення високого рівня підготовки в Україні проектів законів та інших нормативно-правових актів; 3) створення правової бази для інтеграції України до Європейського Союзу; 4) створення на законодавчому рівні загальнодержавного механізму адаптації законодавства, який визначав би цілі та сфери, етапи адаптації законодавства, складовими елементами якого повинно бути фінансове, інформаційне, наукове та кадрове забезпечення; 5) забезпечення системності та узгодженості у роботі органів державної влади під час здійснення заходів з адаптації законодавства; 6) вдосконалення порядку планування нормотворчої роботи на основі довгострокової програми розвитку законодавства України з метою його наближення до законодавства Європейського Союзу; 7) вироблення єдиних, обов'язкових для всіх суб'єктів права законодавчої ініціативи правил підготовки проектів нормативно-правових актів у процесі адаптації законодавства; 8) вдосконалення інформаційного забезпечення роботи з адаптації законодавства; 9) вдосконалення кадрового забезпечення в органах державної влади, підготовка спеціалістів, які відповідали б особливим кваліфікаційним вимогам, що ставляться до учасників процесу адаптації законодавства; 10) підвищення рівня володіння офіційними мовами держав – членів Європейського Союзу державними службовцями; 11) вдосконалення порядку підготовки щорічних пропозицій щодо обсягів фінансування заходів з адаптації законодавства в рамках Державного бюджету України [1].

І в той же час зазначені вище акти не забезпечили відповідного підґрунтя для формування адміністративно-правової системи України, яка б відповідала європейським стандартам. Передусім, – і, на думку автора, нині головне – це адміністративна реформа. Об'єктивна необхідність її проведення виникла ще з появою ринкових відносин в Україні, а з липня 1997 р. (коли офіційно проголошено про адміністративну реформу в Україні – Указ Президента України № 620 від 7 липня 1997 р.) прийнято чимало нормативних документів, відбулися зміни в організації роботи Уряду, центральних та місцевих органах виконавчої влади, державної служби, а адміністративна реформа не дала очікуваних результатів, не виправдала оптимістичних сподівань громадян України. А вже до цього часу не

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

прийнято закони України “Про Кабінет Міністрів України”, “Про центральні органи виконавчої влади”, “Про державну службу”(нова редакція), не знайшли свого законодавчого вирішення гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина у відносинах з органами виконавчої влади.

Перспективи розвитку адміністративно-правової реформи, а, отже, і розвитку виконавчої влади залежать від виконання Україною певних європейських правових норм, принципів та критеріїв для входження в європейський адміністративний простір. На засіданні Європейської Ради в Копенгагені (червень 1993 р.) країни ЄС визнали можливим приєднання нових членів з числа країн Центральної Європи – після досягнення ними відповідних критеріїв, які отримали назву “копенгагенських критеріїв”. Це: а) стабільність установ, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист інтересів меншин; б) функціонування механізмів ринкової економіки; в) здатність витримати конкуренцію на внутрішньому ринку Європейського Союзу; г) спроможність взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, включаючи визнання цілей політичного, економічного та валютного союзу.

Найбільш істотними складовими цих Копенгагенських критеріїв є:

- забезпечення свободи парламентських, президентських виборів і виборів до місцевих органів влади;
- створення та розширення діяльності демократичних інституцій, неурядових організацій, незалежних засобів масової інформації;
- прийняття законодавства, що надійно захищає права меншин, і створення відповідних установ;
- посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією;
- вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів;
- створення надійно діючих інститутів у сфері юстиції і внутрішніх справ;
- здійснення заходів з протидії дискримінації у всіх сферах суспільного життя;
- гарантії незалежності судової влади, покращення функціонування судів;
- захист особистих прав та свобод.

У країнах-членах ЄС ці стандарти разом із принципами закладеними положеннями конституцій, мають бути передбачені у вигляді низки нормативно-правових актів, таких як:

1. адміністративні процедурні кодекси;
2. адміністративні процесуальні кодекси;
3. закони про свободу інформації;
4. закони про державну службу.

Європейський адміністративний простір (ЄАП) (European Administrative Space) складається із спільних стандартів для здійснення державного управління, які визначаються законом і запроваджуються через систему заходів, процедур та механізмів підзвітності. Хоча ЄАП не є складовою *aquis communautaire*, держави-кандидати повинні спиратись на них при реформуванні систем державного управління.

Європейський адміністративний простір в основному було створено за допомогою механізмів прецедентного права, яке сформувало такі основні принципи європейського адміністративного права:

1. управління згідно з законом або правовою впевненістю;
2. зобов'язання органів державної влади діяти відповідно до покладених на них завдань;
3. право на дієву систему державного управління, здатну ефективно реалізовувати європейське законодавство;
4. принцип недискримінації;
5. пропорційність;
6. право бути вислуханим в процесі адміністративного провадження та право на належне провадження справи;
7. захист легітимних очікувань;
8. тимчасові засоби судового захисту проти діяльності адміністративного органу;
9. обґрунтування доцільності адміністративних рішень;
10. нагляд за функціонуванням адміністрації та право оскаржувати адміністративні рішення в судах;
11. своєчасність дій та рішень державного управління [2].

Проблеми інтеграції адміністративно-правової системи України до Європейського Союзу обговорені на трьох національних наукових конференціях (Яремче, 1999 р.; Суми, 2001 р.; Одеса, 2003 р.), міжнародних конференціях, семінарах, круглих столах за ініціативи Центру політико-правових реформ, інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, академії правових наук України, викладені в збірнику наукових праць “Адміністративна реформа в Україні: шлях до європейської інтеграції” [3], в науковому виданні Януша Гонцяжа та Наталії Гнидок “Адміністративна реформа: нездійсненні мрії та втрачені можливості”[4], в роботах В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, І.Б. Коліушка, О.Ф. Андрійко, Н.Р. Ніжник та інших. А свої пропозиції щодо впровадження першочергових заходів для продовження адміністративної реформи в Україні виклали в брошурі І.Б. Коліушко та В.П. Тимошук [5], звернення учасників круглого столу на тему: “Адміністративна реформа в Україні – стан та очікування”, проведеного незалежними аналітичними організаціями – Центром політико-правових реформ та Інститутом конкурентного суспільства під назвою “Очікування громадян України від проведення адміністративної реформи” направлено до Верховної Ради України.

Виходячи з цього, можна зробити наступні висновки:

1. У сучасній Україні гостро стоїть проблема інтеграції адміністративно-правової системи до Європейського Союзу. Адміністративна реформа в Україні не дала очікуваних результатів і до цього часу не інтегрована до Європейського адміністративного простору.
2. Процеси інтеграції адміністративно-правової реформи до Європейського адміністративного простору повинні включати:

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

- систематизацію правових матеріалів європейської системи та європейського адміністративного права;
 - порівняльно-правове дослідження європейського адміністративного права та вітчизняного адміністративного права;
 - визначення видів уніфікації та гармонізації в трансформаційних процесах;
 - визначення раціональних та оптимальних форм здійснення уніфікації та гармонізації найбільш ефективних засобів їх реалізації;
 - інтегральної єдності процесу адаптації адміністративно-правової системи України до Європейського адміністративного простору із загальним нормотворчим процесом в Україні;
 - створення відповідної системи термінів та понять;
 - вивчення цих проблем в юридичних навчальних закладах та в процесі дисертаційних досліджень.
3. Прийняти Закони України “Про Кабінет Міністрів України”, “Про центральні органи виконавчої влади”, “Про адміністративно-територіальний устрій в Україні”, нову редакцію Законів України “Про державну службу”, “Про місцеве самоврядування”, а також Адміністративно-процедурний кодекс (який би врегулював процедури діяльності органів влади щодо прийняття ними управлінських рішень, розгляду звернень громадян), Адміністративний процесуальний кодекс (з метою реалізації конституційних положень для визнання порядку оскарження до адміністративних судів рішень дій та безвідповідальності органів влади та їх службових і посадових осіб), Кодекс про адміністративні проступки (на заміну нинішньому діючому Кодексу України про адміністративні правопорушення).
4. Головним завданням адміністративної реформи в Україні має бути децентралізація державного управління, запровадження виборного принципу органів виконавчої влади (ефективної, відповідальної, прозорої, чесною, не корумпованою) з переорієнтацією її державного механізму з панування над суспільством до служби суспільству і громадянину.

Список літератури:

1. Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 3. – Ст. 12.
2. European Principles for Public Administration, Sigma Papers. – Paris: OECD, 1998. – №27.
3. Адміністративна реформа в Україні: шлях до Європейської інтеграції: 36. наук. праць. – К., 2003. – С. 322.
4. Гончар Я., Гнидюк Н. Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості. Як знайти конструктивний шлях для реалізації основних компонентів адміністративної реформи? – Київ: Міленіум, 2002. – 136с.
5. Коліушко І., Тимоцюк В. Адміністративна реформа в Україні – історія, очікування та перспективи – К.: Факт, 2002.

УДК 94 (477) «1939/1945»: 341.123.02

Грозовский И. Н.

УКРАИНА В СОСТАВЕ ООН КАК СУБЪЕКТ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

Украина входит в Организацию Объединенных Наций с момента ее образования, являясь одной из стран – учредителей ООН. Членство в ООН позволяет рассматривать Украину как субъект международного права. Каким же образом Украина, будучи в то время составной частью федерации – Союза Советских Социалистических Республик, оказалась в составе ООН, какую роль в этом процессе сыграла Крымская (Ялтинская) конференция?

Как известно, накануне второй мировой войны, Украина, как и другие республики СССР, согласно своей (республиканской) конституции и конституции СССР, не имела права устанавливать отдельные от всего СССР взаимоотношения с другими государствами. Это, кстати, общепринятая мировая практика, когда отдельные субъекты федерации делегируют часть своих наиболее важных полномочий, в том числе в сфере международных отношений, центральным (федеративным) органам. В статье 1, параграф «а» первой конституции СССР, опубликованной 13 января 1924 г., было провозглашено, что всесоюзное правительство имеет право «представительства Союза в международных сношениях, ведения всех дипломатических сношений, заключения политических и иных договоров с другими государствами». Это же положение было воспроизведено в конституции СССР 1936 г. в статье 14-й, параграф «а».

В ходе второй мировой войны в советские конституции (СССР и союзных республик) вносятся существенные изменения. Исходя из соображений внешнеполитических интересов руководства СССР и решения некоторых внутренних проблем национально-государственного устройства, 1 февраля 1944 г. на X сессии Верховного Совета СССР были приняты Законы СССР, согласно которым союзные республики получали право создавать союзно-республиканские наркоматы иностранных дел и обороны, а также закрепляли право каждой республики вступать в непосредственные сношения с иностранными государствами, заключать международные соглашения, обмениваться дипломатическими и консульскими представительствами, иметь собственные воинские формирования [1]. Уже 5 февраля 1944 г. в Украинской ССР были созданы союзно-республиканские наркоматы иностранных дел и обороны, а 4 марта 1944 г. шестая сессия Верховного Совета Украинской ССР приняла Закон УССР [2], которым утвердила создание союзно-республиканских наркоматов и внесла соответствующие дополнения в Конституцию УССР. К компетенции Президиума Верховного Совета УССР и правительства республики в сфере внешней политики были отнесены полномочия представлять республику в международных отноше-

УКРАИНА В СОСТАВЕ ООН КАК СУБЪЕКТ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

ниях, иметь непосредственные дипломатические отношения с другими государствами.

Как уже было сказано, 5 февраля 1944 г. был образован Народный комиссариат иностранных дел (НКИД) УССР во главе с А.Корнийчуком. В структуре НКИД предварительно предполагалось создать более 10 отделов, но фактически работало только три. До июня 1944 г. в них работало 40 дипломатов, выполнявших отдельные поручения союзного НКИД и правительства республики. 12 июля 1944 г. должность наркома занял Д.Мануильский.

Одновременно с наркоматом иностранных дел был создан наркомат обороны (НКО) УССР во главе с генерал-лейтенантом В.Герасименко. Предварительно планировалось создание Генерального штаба Красной армии УССР, состоящем из 8 управлений и 8 отделов. Но НКО УССР получил из Главного управления формирования и комплектования НКО СССР Положение о народных комиссариатах в союзных республиках от 23 июня 1944 г., согласно которого республиканские наркоматы не получали самого главного – права руководить войсками, они ставали промежуточным звеном между округами и НКО СССР. Неоднократные попытки украинского руководства изменить это положение были безуспешны.

Последующие события показали, что настоящие республиканские наркоматы обороны и республиканские войсковые формирования руководству СССР были не нужны. Поэтому, когда окончательно решился вопрос о вступлении Украины в ООН, игру «в расширение прав союзных республик в сфере обороны» было прекращено, а наркомат обороны УССР фактически ликвидировано.

Что касается наркомата иностранных дел УССР, то само его существование, несмотря на значительные ограничения в деятельности, позволяло руководству СССР ставить вопрос о включении Украины в состав ООН.

Идея создания международной организации по поддержанию мира и международной безопасности получила широкое распространение еще в годы второй мировой войны. Ее поддерживали многие политические и общественные деятели разных стран. 14 августа 1941 г. президент США Ф.Рузвельт и премьер-министр Великобритании У.Черчилль приняли Декларацию принципов, известную как Атлантическая хартия, в которой высказали надежду на то, что после окончательного уничтожения нацистской тирании будет установлен мир, который даст возможность всем странам жить в безопасности на своей территории. Для этого государства мира должны отказаться от применения силы, а государства, которые угрожают или могут угрожать агрессией, должны быть разоружены для установления более широкой и надежной общей безопасности. 24 августа 1941 г. к Хартии присоединился СССР. 1 января 1942 года в Вашингтоне представителями СССР, США, Великобритании, Китая и еще 22 других стран была подписана Декларация Объединенных Наций. Государства, подписавшие Декларацию, брали на себя торжественное обязательство приложить максимум усилий для достижения победы и не заключать сепаратного мира.

На конференции министров иностранных дел Советского Союза, Соединенных Штатов Америки и Великобритании в Москве в октябре 1943 года конкретно был

поставлен вопрос о создании новой международной организации. В Московской Декларации от 30 октября 1943 года правительства СССР, США и Великобритании заявили, что они признают “необходимость учреждения в возможно короткий срок для поддержания международного мира и безопасности всеобщей международной организации, основанной на принципе суверенного равенства всех миролюбивых государств, членами которой могут быть все такие государства — большие и малые”.

Решения Московской конференции были затем подтверждены в декларации Тегеранской Конференции от 1 декабря 1943 года, подписанной руководителями трех великих держав.

Естественно, что предпосылкой создания такой организации было согласование основных принципов, которые должны быть положены в ее основу. На конференциях руководителей трех держав в Тегеране (1943 г.) и Ялте (1945 г.) были сформулированы основные подходы к проблемам послевоенного политического и социально-экономического мира.

Суть этих подходов заключалась в том, чтобы обеспечить широкое международное сотрудничество в деле ликвидации последствий войны, обеспечить возрождение национальных экономик, осуществить демилитаризацию Германии и ее союзников, выкорчевать из общественной жизни идеологию и практику фашизма. Кроме того, страны-победительницы стремились выработать надежный механизм наблюдения за политической и военной стабильностью в различных регионах земного шара, создать инструмент контроля за безопасностью всех народов. Таким инструментом и явилась Организация Объединенных Наций.

В начале 1945 г. окончание второй мировой войны было очевидным. Попытка создания «Третьего Рейха» завершилась крахом. Войска Украинского и Белорусского фронтов стояли на Одере, в семидесяти километрах от Берлина, а войска западных союзников форсировали Рейн и освобождали Италию. В этих условиях главы трех великих государств-победителей (СССР, США, Великобритании) съехались на конференцию в Ялту для решения вопросов о послевоенном устройстве мира.

Из мемуаров участников Крымской (Ялтинской) конференции известно, что Ф.Рузвельт, У.Черчилль и И.Сталин большие надежды возлагали на Организацию Объединенных Наций. В ходе конференции серьезных противоречий между ее участниками еще не было, если не считать дискуссии по отдельным вопросам. Победители были утомлены войной и хотели мира, хотя бы временного. Но сохранение послевоенного мира представлялось участникам конференции как прямой военный и политический диктат, который должны были осуществлять пять государств-победителей: США, Великобритании, СССР, Франции и Китая. Их союз должен был гарантировать безопасность мира от любых агрессоров. Договоренность о таком союзе состоялась уже в Тегеране в 1943 г. и отсюда происходит принцип организации Совета Безопасности ООН, по которому пять этих государств имеют право вето.

Государства-победители, возлагая на себя ответственность за мир и порядок в послевоенном мире, должны были не только юридически закрепить в Уставе ООН

УКРАИНА В СОСТАВЕ ООН КАК СУБЪЕКТ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

позиции своего приоритета, но и получить возможность реально воздействовать на деятельность и решения ООН. Именно в связи с необходимостью фактического влияния на решения ООН в дискуссиях на Ялтинской конференции и возник вопрос количества голосов, закрепленных за государствами-победителями в ООН. Но принципы демократии и уважения прав малых народов, которые декларировались как цели победы союзников во второй мировой войне, не позволяли организовать ООН на базе неравного количества голосов для разных государств. Еще на конференции в Думбартон-Оксе (США; август-сентябрь 1944 г.), представителями США было четко заявлено, что каждое государство может иметь только один голос. Это же положение содержалось и в проекте Устава ООН.

Вопрос о количестве голосов усугублялся еще и тем, что два государства – Великобритания и СССР – представляли собой сложные национально-государственные образования.

Многонациональный состав СССР, представлявший собой союз 16 государств-республик, создавал предпосылки для внутренних национальных проблем. В ходе войны национальный вопрос обострился (например, деятельность ОУН-УПА, которая проходила исключительно под национальными лозунгами), поэтому задолго до Ялтинской конференции советское руководство вынуждено было идти на уступки союзным республикам, в том числе в сфере обороны и международного представительства, что нашло отражение в изменении союзного и республиканского законодательства.

Аналогичная ситуация была и в Великобритании. Революция 1942 г. в Индии остро поставила вопрос об участии Индии в Британской империи. Определенные трудности, прежде всего финансовые, испытывала Великобритания во взаимоотношениях со своими доминионами: Австралией, Канадой, Южной Африкой, Новой Зеландией, которые в результате войны значительно укрепили свое экономическое положение и соответственно претендовали на самостоятельное международное представительство.

Поэтому на Ялтинской конференции именно представители Великобритании и СССР поставили вопрос о количестве голосов. Для США, как федерации, построенной по территориальному признаку, этот вопрос был не актуальным. Франция и Китай, которые не были представлены на конференции, в расчет вообще не принимались.

Как же отмечалось, впервые вопрос о количестве голосов был поставлен представителями СССР еще на конференции в Думбартон-Оксе. Было предложено представительство всех 16 союзных республик в будущей ООН. Представители США негативно отнеслись к этому предложению, а поскольку решения по этому вопросу не принимались, то дискуссия не приобрела острых форм.

Вопрос о нормах представительства снова был поставлен на Ялтинской конференции. В воспоминаниях участников конференции отмечено, что нарком иностранных дел СССР В. Молотов заявил, что Советский Союз не будет настаивать на участии всех 16 республик в будущей ООН, а ограничивает свои требования тремя или хотя бы двумя советскими республиками. Этими республиками должны были стать Украинская ССР, Белорусская ССР и Литовская ССР. Ф.Рузвельт отрицательно оценил предложение Молотова, в отличие от У.Черчилля, который его поддержал. Следует отметить, что поддержка со стороны

У.Черчилля вполне логична, так как это предложение было для Великобритании дополнительным аргументом для включения в состав ООН всех своих пяти доминионов и Индии. Подобная ситуация, имевшая место в Лиге Наций, вызывала немало нареканий со стороны других государств.

Спустя несколько дней И.Сталин снова напомнил союзникам о представительстве Украины и Белоруссии в ООН. При этом он настаивал, чтобы решение о включении этих двух советских республик было принято уже на Ялтинской конференции. В воспоминаниях государственного секретаря США Э.Стеттиниуса содержится информация о частной беседе Ф.Рузвельта с И.Сталиным, которая позволяет частично пролить свет на истинные причины такого требования со стороны советского руководства [3]. Во время частной беседы И.Сталин сказал, что считает свое положение в Украине крайне тяжелым и неопределенным. Голос для Украины необходим для сохранения целостности Советского Союза. Кроме того, дополнительные два голоса нужны ему для того, чтобы получить согласие своих коллег по партии на вступление СССР в мировую организацию. Президент США Ф.Рузвельт в свое время был очень возмущен требованием советской делегации в Думбартон-Оксе о представительстве всех 16 союзных республик в будущей ООН, и заявлял, что вполне логично США вправе требовать представительства для всех 48 штатов. Однако, после беседы с И.Сталиным, ознакомившись с данными о географическом положении и населении Украины и Белоруссии, изменил свое мнение и уже не считал предложение о включении их в состав ООН нелепостью. Но он настаивал на том, чтобы решение о принятии Украины и Белоруссии принималось не в Ялте, а на учредительной конференции ООН.

В ходе дальнейших переговоров было принято компромиссное решение, которое отражено в протоколе работы Крымской конференции: «Когда будет происходить конференция о всемирной организации, делегаты Соединенного Королевства и Соединенных Штатов Америки поддержат предложение о допуске к первоначальному членству двух Советских Социалистических Республик, а именно Украину и Белоруссию» [4].

Еще в ходе работы конференции, 10 февраля 1945 г. Ф.Рузвельт обратился к И.Сталину с письмом, в котором высказал обеспокоенность тем, что США будут иметь только один голос. И поэтому для обеспечения полной поддержки Конгресса и населения США необходимо увеличить количество голосов для США. В ответном письме И.Сталин полностью согласился с предложением Ф.Рузвельта и отметил, что количество голосов для США может быть увеличено также до трех, как и в случае с Советским Союзом и его двумя составными республиками. Поскольку Ф.Рузвельт умер 12 апреля 1945 г. до начала работы учредительной конференции в Сан-Франциско, открывшейся 25 апреля 1945 г., его предложение, высказанное в частной переписке с И.Сталиным и сохранявшееся в тайне, осталось нереализованным. Можно предположить, что «проблема количества голосов» была актуальной только для США, а для СССР и Великобритании это была «проблема представительства» на международной арене своих составных частей, как способ разрешения внутренних национальных противоречий. Ведь, принимая предложение

УКРАИНА В СОСТАВЕ ООН КАК СУБЪЕКТ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

Ф.Рузвельта об увеличении количества голосов для США, И.Сталин фактически ликвидировал количественное преимущество СССР.

В апреле 1945 г. Украина и Белоруссия были включены вместе с СССР в состав стран - основателей ООН. К 1950 г. Украина стала членом 20 международных организаций и самостоятельно заключила 65 договоров. Однако в ООН и в других международных организациях, Украина никогда не отходила от позиций, которые занимал Советский Союз. Например, когда в 1947 г. Великобритания обратилась к руководству СССР с предложением установить прямые дипломатические отношения с Советской Украиной, она так и не получила ответа. Функции украинского министерства иностранных дел являлись чисто церемониальными, декоративными и символическими. Однако, несмотря на отмеченные негативные моменты, важно, что Украина в послевоенный период получила международное признание и стала субъектом международного права.

Таким образом, можно сделать следующие выводы. Обострение национального вопроса в годы второй мировой войны, необходимость более широкого представительства на международной арене вынудили руководство СССР пойти на расширение прав союзных республик, в том числе в сфере международных отношений. Изменения в конституционном законодательстве СССР и союзных республик, создание союзно-республиканских наркоматов иностранных дел создавали юридическую основу для превращения республик СССР в субъектов международного права. Важную роль в выходе Украины на международную арену сыграла Крымская (Ялтинская) конференция, на которой было получено согласие руководителей США и Великобритании о поддержке вхождения Украины и Белоруссии наряду с СССР в состав ООН. Решения этой конференции были реализованы в апреле 1945 г. в Сан-Франциско, где Украина, став членом ООН, наполнила юридическую возможность быть субъектом международного права реальным содержанием.

Список литературы:

1. Закон СРСР «Про надання союзним республікам повноважень в галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат» // Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944-1961 рр. – К., 1963. – С.15-16.
2. Закон УРСР “Про утворення союзно-республіканського народного комісаріату закордонних справ УРСР” // Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт. – Київ – Харків, 1944. – С.253-255.
3. Подр. см.: Голуб В. Україна в Об'єднаних Націях. – Мюнхен, 1953. – С. 8-18.
4. Протокол работы Крымской конференции // Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг.: Сборник документов. – М.: Политиздат, 1984. – Т.4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4-11 февр. 1945 г.). - С.255-256.

РЕЦЕНЗИИ

УДК 341.9(09)

Домановський А. М., Домановська М. Є.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА (КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)¹

Посилений інтерес українського суспільства до історії Візантії, впливу Імперії на Давню Русь та сформований внаслідок цього попит на візантинознавчу літературу останніми роками почав нарешті викликати відповідну пропозицію не лише від закордонних (перш за все російських) науковців, а й від сучасних вітчизняних дослідників. Однією з перших ластівок в цьому плані стала історія східноєвропейської традиції приватного права, головним підґрунтям для котрої було, безумовно, візантійське законодавство, написана відомим одеським юристом, доктором юридичних наук Євгеном Олеговичем Харитоновим. Видана у рамках курсу “Історія приватного (цивільного) права Європи”, ця книга, очевидно, стала важливим етапом реалізації проекту “Римське право і сучасність” Центру вивчення римського права і похідних правових систем при Одеській державній юридичній академії. Про міжнародний розголос теми, авторитет видання та його автора може свідчити вже той факт, що Є. О. Харитонов брав участь у роботі першої сесії Міжнародної школи римського права у Варшаві (12 – 24 вересня 2001 р.), де виступив з лекцією, присвяченою саме проблемам рецепції римського права та формуванню східноєвропейської традиції громадянського права [8, с. 104].

Для вітчизняних юристів та істориків держави і права актуальність книги обумовлена також тим, що досьогодні історія права Візантії залишається для них білою плямою, повністю чи майже повністю випадаючи з узагальнюючих праць з історії держави, права чи правових вчень. Втім, з цією ж проблемою стикається і світова візантиністика, в котрій цілком риторичним виглядає питання О. П. Каждана: “Чи потребуємо ми нової історії візантійського права?”, винесене у заголовок однієї з статей вченого [61]. Досьогодні класичним дослідженням візантійського права залишається книга Карла Едуарда Цахаріє фон Лінгенталє [66], незважаючи на досить широкі й плідні вузькоспеціальні дослідження, котрі провадяться у кількох західноєвропейських наукових центрах (огляд їх діяльності до 1991 р. зроблено І. П. Медведєвим [28, с. 293-324]). За словами того ж О. П. Каждана, у світі досі не написано книги, котра могла б позмагатися чи,

¹ Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000. – 260 с.

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

меншою мірою, бути порівняною з класичною працею К. Е. Цахаріє фон Лінгентала [61, р. 1]. Як видається, зронена видатним візантиністом ще у 1989 р., ця фраза продовжує зберігати свою актуальність. Ще менш дослідженою виявляється історія саме громадянського візантійського права [62, р. 1192].

Про недостатню увагу до візантійського права пише і Є. О. Харитонов, одночасно зауважуючи, що досі справедливо не оцінено роль візантійської правової традиції у формуванні правової системи України на різних етапах історії чи, принаймні, окремих кодифікацій українського права, основою яких зазвичай вважаються право звичаєве, польсько-литовське чи магдебурзьке (С. 5-6). Важко заперечувати слушність цього твердження, оскільки українські дослідники, наприклад, досі применшують вплив візантійського законодавства навіть на формування таких правових пам'яток, як русько-візантійські договори X ст., стверджуючи, що “джерелом права став загальний закон, більшість норм якого були руськими звичасвими” [17, с. 90 наступні]. Впевнені, таке майже однозначне твердження можливе лише через недостатню обізнаність з нормами діючого на час укладення зазначених угод візантійського законодавства, яке має значну кількість безпосередніх паралелей з текстом договорів [див.: 1; 2; 24; 25; 26; 63; 64; 65 тощо]. Таким чином, звертаючись до узагальненого вивчення східноєвропейської традиції приватного права, Є. О. Харитонов багато в чому йде неторованим шляхом (принаймні – у вітчизняній історіографії), хоча більшість вузькоспеціальних проблеми і навіть окремі розділи книги мають вже значну історіографічну традицію.

Згідно з основним задумом книга розпадається на дві великі частини: “Східна традиція: візантійські джерела” та “Привиди Візантії”. Перша з них присвячена дослідженню власне візантійського права, друга – вивченню впливу візантійської правової системи на східноєвропейське приватне право. Варто звернути увагу на плідне намагання автора уникати у книзі штапових назв розділів, окрім згаданого, схвально сприймаються такі назви параграфів, як “Менше античності – більше візантинізму (орієнтальні орієнтири)” (С. 99-102), “Архітектоніка візантійського приватного права” (С. 134-139), “Між двома світами” (С. 191-211) тощо. Крім того, велике значення має концептуально насичений вступ, котрий важить для розуміння книги набагато більше, ніж невеликі, втиснуті всього в одну сторінку висновки.

Зважаючи на специфіку власних вузьких наукових інтересів, ми зупинимося перш за все на рецензуванні вступу та першого розділу, і обмежимося лише окремими зауваженнями до розділу другого. Впевнені, в багатьох випадках наша критика “знімається” за рахунок того, що автор, ймовірно, не ставив перед собою тих завдань, які накинули йому рецензенти, проте все ж вважаємо за потрібне висловити власну точку зору на деякі проблеми, яких торкнувся Є.О. Харитонов. Ми також будемо по можливості уникати критики тих суто “історичних” пасажів автора, котрі не відповідають сучасному рівню візантиністики ні за змістом, ні за рівнем посилань на відповідну літературу, пам'ятаючи про те, що у книзі вони відіграють допоміжну роль, а її автор не має спеціальної вузькофахової підготовки. В цьому плані вважаємо за потрібне зазначити, що Є.О. Харитонов інколи бере на

віру чи, принаймні, вважає за потрібне приділяти увагу деяким антиісторичним твердженням Г.В. Носовського та О.Т. Фоменка на кшталт того, що у 1453 р. Константинополь було взято не турками, а московською Руссю (С. 177).

Концептуальна ідея рецензованої книги визначається науковцем вже у вступі, де він веде мову про сутність понять “Схід” та “традиція” (С. 3-9). Очевидно, що Є.О. Харитонову не вдається уникнути звинувачень в “орієнталізмі” як світогляді, що чітко розмежовує Схід і Захід і оцінює перший з точки зору останнього, хоча автор спеціально наголошує на тому, що волів би відмежуватися від заяложеного протиставлення і зосередитися “на з’ясуванні характерних рис і особливостей Східної традиції приватного права” (С. 5). Якщо так, то навіщо ж тоді починати книгу з наведення переліку непорушних відмінностей між “Сходом” та “Заходом” (С. 3-4), тобто, говорячи словами Н.Яковенко, “між “Європою” як широко сприйнятою культурною спільнотою і настільки ж метафоричною “Азією”” [55, с. 335; 56, с. 397]. Адже цим самим дослідник з самого початку окреслює перед читачем рамки, в межах яких буде розглядатися візантійське і поствізантійське право, і еталон, з яким воно буде постійно – нехай навіть у більшості випадків підсвідомо – порівнюватися. При цьому порівняння завжди робиться на користь права західного, а західна новоевропейська цивілізація взагалі характеризується як “приваблива для усього світу” (С. 15). Таке ставлення виникає перш за все через те, що притаманні нашому часу ідеологічні стереотипи переносяться на минуле, сприймаються як позачасові й загальнолюдські. При цьому абсолютно забувається, що сучасні європейські цінності далеко не завжди були і є головними і взагалі – цінностями для тих чи інших культур, цивілізацій, країн тощо. Перенесення на них наших власних цінностей, нашого способу мислення тощо лише віддаляє нас від правильного їхнього розуміння. Як писав у своїй вельми цікавій статті Фрідріх фон Халем, “ми повинні побоюватися застосовувати масштаби та мірки нашої юридичної термінології до держави, що знаходилася поза традиціями Окцидента, оскільки ці мірки та масштаби тут не підходять і підходити не можуть” [53, с. 42].

Здійснений Є.О. Харитоновим рух від загальної схеми, що не піддається жодному коригуванню та критиці, до конкретних фактів призводить до того, що на протязі всієї книги він постійно намагається максимально віддалити Візантію від “Заходу” і наблизити до “Сходу”, включити її в останній, причому навіть тоді, коли це видається майже неможливим. Над ним явно тяжіє знамените кіплінгівське “Захід – є Захід, а Схід – є Схід”, винесене у епіграф до першої частини книги. Третього не дано. Але ж очевидно, що наведені риси поняття “Схід” не є для Візантії абсолютними, а у деяких випадках просто не відповідають дійсності! Так, у жодному разі не можна застосовувати щодо Візантії визначення про відсутність у ній права приватної власності, чи, принаймні, про його слабкість, оскільки трюїзмом буде доводити, що “візантійське право було класичним правом приватної власності, товарно-грошових відносин” [40, с. 63-64; 33, с. 10 тощо]. Уточнення щодо Візантії потребують й поняття “одержавлення економічного життя”, “деспотичний тип влади” тощо (С. 3). Якщо вже Візантія – “Схід”, то “Схід” специфічний, як, врешті, і кожна конкретна окремо взята культура, цивілізація, країна тощо “Сходу”. Автор цілком правильно розуміє, що існувало багато “Сходів”

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

("Захід" традиційно і цілком однозначно сприймається ним як "Західна (латинська) Європа") [36, с. 21; пор.: 55, с. 335; 56, с. 397] і конкретизує, що мова у книзі йтиме "не про "Схід" взагалі, а у всякому разі – про "Схід Європи" (С. 4). В той же час він залишає відкритим питання про те, наскільки наведений вище перелік характерних для "Сходу" рис прийнятний саме для сприйнятої таким чином Візантії, хоча при цьому постійно наштовхує читача на думку про повну відповідність феномену Візантії наведеним у переліку характеристикам, точніше – підганяє цей феномен під окреслену на початку книги схему.

Таким чином, на нашу думку, автор, давши на початку загальне визначення характерних рис "Сходу" як соціокультурної цілісності, надалі мав би конкретизувати його стосовно Візантії, відкинути деякі визначення, скоригувати інші та надати нові. Цього, на жаль, зроблено не було. Якщо ж автор відчував, що впоратися з цією задачею йому не під силу, йому достатньо було б відмовитися від складних теоретичних узагальнень і уникнути багатьох непевних ідей та позицій. У книзі з історії східноєвропейської традиції приватного права зовсім не обов'язково з самого початку вести мову про світоглядну співвіднесеність візантійської культури зі Сходом чи Заходом і тим більше – про загальнотеоретичне обґрунтування дихотомії "Схід - Захід". Про це можна було б сказати наприкінці дослідження, у висновках, порівнюючи отримані конкретні результати з існуючими загальними схемами. Цього також зроблено не було. І, мабуть, не варто звинувачувати Є.О. Харитонова у некомпетентності – зазначене завдання навряд чи під силу переважній більшості професійних візантиністів, котрі на даному рівні розвитку науки спроможні хіба що на окремі зауваження та уточнення [13, С. 11-15; 35, с. 102-103]. Навіть проект російських візантиністів та сходознавців "Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики", незважаючи на голосну назву, являє собою збірку високоякісних, проте – вузькоспеціальних і майже не пов'язаних між собою досліджень з конкретних питань стосунків Візантії зі Сходом та Заходом, причому ситуацію не рятують ні передмова, ні післямова Г.Г. Литавріна, головним завданням яких якраз і було узагальнення та об'єднання зібраних під однією обкладинкою розвідок [6]. В нашому ж випадку варто швидше говорити про неможливість і через це – непотрібність занадто широких узагальнень на матеріалі, якого для цих узагальнень явно недостатньо.

Надання дослідженню з самого початку зазначеної жорсткої парадигматичної схеми інколи призводить до помилок чи, меншою мірою, непорозумінь. Перше з них виникає уже при узгодженні визначення поняття правової традиції, яку Є.О. Харитонов розуміє як "правові цінності, категорії, інститути, норми котрі на протязі століть *свідомо* (виділено нами – А.Д., М.Д.) передаються від покоління до покоління" (С. 7) та такої виділеної автором явно під впливом орієнталістського трактування поняття Схід особливості візантійського права, як обмежений і непослідовний характер його рецепції, латентність форм, у яких вона відбувалася (С. 9). Про яку ж тоді "традицію" може йти мова, якщо навіть "рецепції" майже немає?

Роль вступу у визначенні основних понять та парадигми дослідження продовжує виконувати і увесь перший розділ першої частини книги, присвячений визначенню ролі та місця права у творенні системи та обличчя візантійської (східноєвропейської) цивілізації (С. 13-37). Як і у вступі, Є.О. Харитонов починає розділ із загального визначення понять, з якими він матиме справу, ймовірно, як і раніше, бажаючи уникнути неприпустимого у юридичній науці неоднозначного трактування того чи іншого терміну. Не впевнені, що йому це повністю вдалося. Насамперед, намагаючись окреслити межі поняття “цивілізація”, дослідник наводить значний перелік способів класифікації цивілізацій, у більшості випадків, до того ж, узятих з других (якщо не п'ятих) рук, але не наводить єдиного визначення поняття, якогось набору основних його характеристик. Виникає відчуття, що дослідник, як і у випадку з поняттям “Схід”, висипає перед читачем невпорядковану купу точок зору на поняття “цивілізація”, жодним чином не впорядковуючи їх. Про свій метод викладу матеріалу вчений пише дещо пізніше, зазначаючи, що з метою систематизації він намагається наводити “лише ті докази (визначення, положення – А.Д., М.Д.), які вирізняються специфікою формулювання, ортодоксальністю або ж, навпаки, не традиційністю” (С. 49). На нашу думку, жодної систематизації таким чином досягти неможливо.

Натомість Є.О. Харитонов наголошує на відмінності “цивілізації” від “релігії” і підкреслює її синонімічність поняттю “культура” (С. 13-14). Чи не пояснюється така невизначеність занадто великим розмаїттям сучасних трактувань зазначеного поняття, котрі наводяться і застосовуються різними науковцями залежно від поставлених ними завдань та відповідно до специфіки матеріалу, з яким вони працюють? Якщо так, то, мабуть, варто було б поглянути на те, як підходять до визначення даного поняття візантиністи і обрати найбільш прийнятний щодо тематики книги варіант, чи, за відсутності такого, вказати на недоліки попередніх визначень, і дати своє власне. Натомість автору залишаються невідомими не лише праці А. Гійу чи Х.В. Хауссіга, а й навіть цілком доступні на українських теренах праці К.В. Хвостової [59; 60; 48, с. 32-48.; 49; 50, с. 181-195; 52, с. 189-198].

Пряме звернення до класичних робіт професійних візантиністів з історії візантійської цивілізації видається тим більше необхідним, що надалі дослідник застосовує поняття “цивілізація” саме до візантійського матеріалу, даючи власне дуже розмите визначення візантійської цивілізації: “Візантійська цивілізація (культура) є цивілізацією, що відбиває культурно-історичні, етичні, етнічні, економіко-географічні особливості групи країн та етносів, які входили до Східної Римської імперії безпосередньо або були охоплені сферою її культурного (політичного та економічного впливу)” (С. 14-15). Розкриття усіх наведених “особливостей” надалі не відбувається, а суть цивілізації зводиться в кінцевому рахунку лише до одного світоглядного стрижня – ортодоксального християнства (С. 15-20). За такого підходу до проблеми визначення особливостей візантійської цивілізації важко не згадати про справедливе зауваження Є. О. Харитонова про те, що “віра... може слугувати одним з важливих критеріїв класифікації цивілізацій, проте обмежуватися лише ним не можна” (С. 14).

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

Таким чином, очевидно, що досліднику явно не вистачає обізнаності з сучасною візантинознавчою літературою, що веде до сприйняття давно відкинутих візантиністами оцінок візантійської цивілізації. Так, Є.О. Харитонов цілком сприймає гіббонівську ще ідею про те, що уся історія Візантії – тисячолітня агонія античного Риму й не більше за те. Про таку позицію вченого, яка цілком відповідає його оцінці Сходу як такого, що значно поступається Заходу за всіма параметрами, яскраво свідчить пряме вживання вислову про агонію, щоправда – лише через цитування (схвальне) Жака Ле Гоффа (С. 18), котрий, виходячи з завдань цитованої праці, теж дивився на Візантію “очима Заходу”. Звичайно, оскільки рецензована книга – це узагальнююча праця, вона неминуче буде інколи надавати читачу застарілу інформацію, але ж – не таку, що застаріла концептуально, та ще й – більш ніж на століття!

Наступний параграф того ж розділу присвячено визначенню хронологічних меж та періодизації візантійської цивілізації (С. 20-29). У ньому вчений заперечує пряму хронологічну співвіднесеність Візантії з Середньовіччям та феодалізмом, наголошуючи на умовності першого поняття та про складність вживання терміну “феодалізм” для характеристики поземельних відносин у Імперії (С. 20). Очевидно, тут Є. О. Харитонов змішує сутнісні характеристики обох наведених термінів з їхніми хронологічними рамками. Таке змішування особливо очевидне стосовно терміну феодалізм – до чого він взагалі при характеристиці хронологічних меж візантійської цивілізації? Сприйняте ж лише як часова категорія Середньовіччя цілком може використовуватися при визначенні періоду існування Візантії. Варто в цьому плані звернути увагу на роздуми М. А. Поляковської, котра пропонує вважати Візантію не феодальною країною, оскільки тут не було феодалізму як завершеної системи, а середньовічною [37, с. 29-31].

Значно більше компетентності Є.О. Харитонов виявляє при визначенні власне хронологічних меж існування візантійської цивілізації та періодизації її історії. Так, дослідник цілком традиційно обґрунтовує вибір 395 р. як межі виникнення Візантійської імперії (С. 21-23), слушно зауважуючи при цьому, що поділ став наслідком, а не першопричиною розходження історичних шляхів Східної та Західної Римської імперій (С. 23). Ще більш цікавим та плідним видається теза науковця про те, що не можна вважати дату припинення існування Візантійської імперії (падіння Константинополя 29 травня 1453 р.) одночасно і датою смерті візантійської цивілізації, оскільки спадкоємцями найбільш загальних, визначних засад цієї цивілізації стала значна кількість держав та народів Східної Європи (С. 24-25). Не викликає принципових заперечень і наведена вченим періодизація історії візантійської цивілізації, котра в основному базується на традиційних сучасних схемах (С. 26-28). Заперечення викликають лише окремі твердження Є.О. Харитонова, обумовлені тим, що він не є спеціалістом у даному питанні. Так, важко беззаперечно погодитися з твердженням, що у VIII – IX ст. економіка Імперії була орієнтована виключно на сільське господарство, а торгівля з іншими країнами взагалі не розвивалася, оскільки усі торгівельні шляхи перекрили ворожі Візантії араби (С. 27). Ще більш неприпустимим видається відсутність будь-яких згадок про

різницю між періодом X – кінця XI століть, кінцем XI – XII століттям (до 1204 р.) та часом 1204 - 1261 рр. При цьому вчений об'єднує не перші два періоди, що, на нашу думку більш виправдано, а останні два, і пише про них як про час стагнації (С. 28), не звертаючи уваги на те, що до нього може бути зараховано далеко не все XIII ст., а лише дві перші його третини, та й то не для усіх грецьких земель.

Певних уточнень потребує, на нашу думку, і наведена Є. О. Харитоновим періодизація історії розвитку візантійського приватного права. Справедливо зазначаючи, що етапи розвитку права не обов'язково співпадають з етапами розвитку цивілізації (С. 29), вчений тим не менш усіляко намагається не лише прив'язати час виникнення та загибелі візантійського права до часу існування візантійської держави, а й синхронізувати розвиток цього права з основними етапами життя візантійської цивілізації. Особливо яскраво такий підхід виявляє себе при виділенні першого значного періоду існування візантійського права.

В загальних рисах пропонує ним періодизація зводиться до виділення періоду існування “Докласичного візантійського права” (від розділу Римської імперії на дві частини – приблизно до середини VII ст.), який, в свою чергу ділиться на Доюстиніанів та Юстиніанів етапи, та періоду “Класичного візантійського права” (приблизно середина VII ст. – падіння Імперії) (С. 29-31).

Виділення дослідником першого значного хронологічного відтинку принципівих заперечень не викликає. Дійсно, про зародження елементів візантійської правової системи можна говорити вже починаючи з IV ст. Проте – лише про зародження, оскільки включно до проведеної Юстиніаном (527 - 565) знаменитої кодифікації, право Візантійської імперії продовжує залишатися римським, “пізньоримським”, “римським правом посткласичного періоду” тощо. Незважаючи на заперечення проти вживання подібних термінів (С. 29-30), Є.О. Харитонов сам змушений непрямо визнати, що ранньовізантійське право не було адекватним створюваній новій візантійській культурі, що, врешті-решт, й обумовило перехід до класичного візантійського права (С. 31).

У переважній більшості випадків право ранньої Візантії як таке зводиться до систематизації творчого доробку римських юристів та імператорських законів більш раннього періоду. Через це не зовсім вірним видається спроба науковця стушувати римську першооснову законодавства цього періоду і, натомість, усіляко випнути його “візантійскість” (С. 29-30). Через це ж проблематичною здається можливість виділення двох зазначених вченим етапів існування “Докласичного візантійського права” саме з точки зору періодизації внутрішньої історії розвитку візантійського права, оскільки аж до створення “Новел” законодавча діяльність уряду Юстиніана принципово не відрізняється від кодифікаційних заходів того ж Феодосія II (438 р.) Згаданий підхід до періодизації візантійського права як “явища у собі”, з власними законами розвитку та “правилами поведінки”, застосовано останнім часом В.О. Сметаніним, котрий вважає точкою відліку у становленні власне візантійського права саме 535 р. – час видання “Новел Юстиніана” [39; 40, с. 62]. Ця важлива юридична пам'ятка, доречі, майже повністю випадає з поля зору науковця.

З тих же причин складно вважати цілком прийнятним наведене Є.О. Харитоновим датування початку класичного етапу в історії візантійського

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

права – приблизно середина VII ст. Вказаний час не відзначено появою жодної значної загальнодержавної юридичної пам'ятки, відповідно – на протязі нього продовжує діяти законодавство епохи Юстиніана з тими незначними поправками, котрі вносяться його наступниками [23, с. 195; 42, с. 26-29]. Нова збірка законів, Еклога, з'являється не раніше 726 року. Таким чином, видається більш доцільним вести мову про те, що період існування класичного візантійського права починається чи то з 535 р., чи то з 726 р., причому ми, услід за В.О. Сметаніним, схилиємося до першої дати.

Як здається, Є.О. Харитонов також занадто різко розмежовує право ранньовізантійського періоду та класичне візантійське право, певною мірою навіть протиставляючи їх одне одному (С. 34). Більш виправданим, на нашу думку є твердження не про вододіл між *Corpus Iuris Civilis* й більш пізніми візантійськими правовими збірками, а про взаємодоповнюваність їх у часі, акцентування не розриву, а спадкоємності, наступності, традиції у розвитку візантійського права [42, с. 27, 29]. Зміни ж, котрі відбуваються у житті Імперії протягом VII ст. хоча і впливають на розвиток та побутування права (С. 99), проте це не знаходить прямих проявів у законотворчості центральної влади, і, відповідно, основою для права, як багато в чому і у більш пізній час, продовжує залишатися кодифікація Юстиніана.

Звичайно, необхідно зауважити, що час зародження, формування та становлення візантійського права – це й досі відкрите поле для дискусій, і вибір єдино правильної точки зору навряд чи можливий [пор.: 62, р. 1192-1193]. В цьому плані значно більше заперечень викликає пропоноване Є.О. Харитоновим виділення єдиного періоду існування класичного візантійського права (середина VII ст. – середина XV ст.) без будь-якої додаткової його періодизації. Не рятує ситуацію навіть цілком справедливе зауваження про те, що “активна” правотворча частина цього періоду закінчується приблизно у X ст. (С. 31), оскільки воно не виступає у автора в ролі жорсткої хронологічної границі між двома етапами побутування класичного візантійського права. Дослідник також не визначає, у якому вигляді побутувало візантійське право в подальшому аж до падіння Імперії, чи змінювало воно свої сутнісні характеристики та зовнішні форми прояву. А такі зміни ж таки відбувалися! Принаймні, вони дають можливість виділити два значних етапи вказаного періоду: правотворчий (до X ст.) та практичний, причому кожен з них має бути розділений на ряд більш коротких часових відрізків, пов'язаних з конкретними умовами побутування та внутрішнього розвитку права. Це зауваження є особливо суттєвим щодо другого з визначених етапів, у якому варто визначити час до 1204 р., та відтинки 1204 - 1345 та 1345 - 1453 рр. [40, с. 63]. Понад те, відповідно до предмету книги, варто зауважити, що, наприклад, саме від пізньовізантійської епохи ми маємо найбільшу кількість приватноправових актів, котрі підтверджують існування та практичне застосування приватного права у Імперії [16, с. 298; 32, с. 216; див. також: 29, с. 124-146; 31 тощо]. Таким чином, пізньовізантійський період значною мірою випадає з наведеної дослідником періодизації і навіть із пропонованої ним схеми розвитку візантійського приватного права.

У цьому контексті варто навести одне важливе зауваження, яке стосується еволюції приватного права у пізньовізантійський період, зокрема стосовно збірки Константина Арменопула. Ця юридична пам'ятка видається самому досліднику першим неофіційним кодексом візантійського приватного права (С. 139), відповідно, у пізньовізантійський час “цивільне право” у Візантії припиняє бути, за визначенням Є. О. Харитонова, синонімом “цивільного законодавства” (С. 134).

Показово, що при проведенні періодизації другого етапу розвитку візантійського приватного права, дослідник не вбачає різниці між суто візантійським правом X-XII ст. та тим юридичним “плюралізмом”, симбіозом правових систем, котрий встановлюється у державах, які виникли на території Імперії після латинського завоювання [16, с. 188-200; 32, с. 187-215]. Щоправда, далі Є.О. Харитонов звертається до розгляду особливостей цього періоду розвитку візантійського права, проте – лише у сфері поземельних відносин і лише на прикладі латинських держав, оминаючи грецькі (С. 144- 147). Принагідно варто підкреслити, що, у розріз із головною ідеєю дослідника про перевагу Заходу над Візантією у сфері розвитку приватного права, вказаний “плюралізм” якщо не свідчить про протилежне, то, принаймні, вказує на провідну роль візантійського права у регулюванні таких приватноправових відносин, як укладання торгівельних угод, спадкування, шлюбно-сімейні стосунки тощо [16, с. 192-193; 32, с. 197-199]. Нарешті, при проведенні періодизації історії приватного права пізньої Візантії вчений не виправдано оминає як важливу віху Шестикнижжя Константина Арменопула, втім, як власне й увесь період так званого Палеологівського Ренесансу (С. 28) [пор.: 16, с. 299 далі; 32, с. 216 далі; 40, с. 63]. Гексабіблосу взагалі відведено не виправдано мало місця – півсторінки, на яких не наведено жодних даних про зміст пам'ятки (С. 124), і ще одна сторінка, на котрій лише розписано структуру зібрання (С. 138).

Не завадило б також навести більш детальну етапізацію періоду розвитку візантійського права, який охоплює час з VII до XII ст. Є.О. Харитонов, щоправда, робить це, проте не у спеціально відведеному для цього розділі і навіть надто далеко від нього (С. 127-128). Тут він, як видається, слушно вирізняє два етапи: VII – перша половина IX ст., та кінець IX – XII ст. [пор.: с. 63].

Разом з тим, присвячений виявленню етапів розвитку та існування візантійського права розділ містить і корисні спостереження Є.О. Харитонова про те, що приблизно з VII ст. відбувається створення системи права, адекватної власне візантійській культурі, і що певна вульгаризація візантійського приватного права з початком класичного періоду значно підвищує його життєздатність (С. 31), і, відповідно, роль у повсякденному житті ромеїв [пор.: 42, с. 28-29]. Деталізуючи в подальшому ці свої визначення, дослідник пише також про християнізацію і, що особливо цінно з нашої точки зору, “публіцизацію” візантійського приватного права у цей час, маючи на увазі під запропонованим ним терміном зростання втручання держави у регулювання приватноправових відносин (С. 127, пор. С. 181). Власне, на цьому певним чином наголошував і О.П. Каждан, коли писав про складність розрізнення візантійського приватного і державного права (if we may distinguish Byzantine private law from state law) і зауважуючи, що візантійське громадянське

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

право органічно включало у себе і приватне, і кримінальне та публічне, причому принципи останнього у візантійській правовій системі явно превалювали [61, р. 10; 62, р. 1191-1192].

Цікавим є розділ, присвячений особливостям візантійського правосприймання (С. 32-37), хоча висновки зроблені в ньому, видаються занадто однозначними та категоричними. Так, на нашу думку, сприйняття візантійцями права перш за все як засобу політичного та соціального регулювання у державі зовсім не виключає того, що, як і у Стародавньому Римі, право могло залишатися важливим елементом суспільної свідомості, а рядові візантійці продовжували розглядати Імперію та її суспільство як “правові” (*ennomos politeia*) на відміну від “беззаконних” варварських [57, р. 27-51; 32, с. 5]. Дійсно, у Візантії усі законодавчі пам’ятки свідчать про “важливе інструментальне призначення законів у справах управління, у встановленні “справедливості” та у якості зразка, який можуть використовувати інші народи” [11, с. 93] і це не суперечить, а лише додатково відтіняє і посилює значення того факту, що, як стверджував відомий вітчизняний візантиніст кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ф.І. Успенський, правова свідомість була глибоко вкоріненою у самосвідомість рومیїв, про що свідчать не лише законодавчі пам’ятки, але й збережена в літературних пам’ятках загальна суспільна думка [47, с. 806].

Другий розділ першої частини книги присвячено, відповідно до наведеної періодизації, докласичному візантійському праву. При цьому відразу впадає у очі, що Є.О. Харитонов десь “губить” виділений ним же Доюстиніанів етап і починає виклад відразу з права Юстиніана. Такий пропуск – ще одне свідчення на користь висловленої нами думки про недоцільність відрізняти час кодифікації Юстиніана від попереднього етапу розвитку візантійського (пізньоримського) права.

У цьому розділі вчений торкається передумов та чинників проведеної Юстиніаном систематизації права, характеризує соціально-економічний та політичний розвиток Візантії VI ст., вірно зазначаючи при цьому, що саме активна внутрішньополітична діяльність імператора потребувала чіткої правової регламентації і, відповідно, призвела до кодифікації законодавства Імперії (С. 45-48). Проте, поряд з цим, науковець намагається довести, що за часів Юстиніана приватна власність ще не посідала панівного положення у суспільстві, причому базою для його тверджень виступає Землеробський закон, котрий, очевидно, вважається діючим уже на час правління Юстиніана (С. 50-51). Дослідник, очевидно, забуває, що дана юридична пам’ятка належить зовсім іншій історичній епосі, і, через це, не може слугувати основою для характеристики візантійського суспільства VI ст.

Варто також вказати, що, шукаючи відповідь на питання про те, чому Юстиніан вдався саме до кодифікації попереднього римського законодавства, а не до створення нового, науковець слушно зважає на те, що через право, як елемент суспільного життя та культури, імператор намагався “прокласти шлях до відновлення Римської імперії” (С. 52). Втім, наведене твердження є правильним лише до певної міри – з точки зору рومیїв, Римська імперія свого існування і не припиняла, і тому – як можна взагалі було вести мову про створення якогось

особливого, відірваного від попередньої традиції “нового законодавства”? Крім того, римське право продовжувало значною мірою відповідати соціально-економічним реаліям Візантії VI ст. [10, с. 247]. Таким чином, Є.О. Харитонов досить близько підходить до відповіді на питання про те, чому створювати нове законодавство не було можливості, проте все ж не відповідає на нього достатньо переконливо.

Полишивши, нарешті, загальнотеоретичні та загальноісторичні рефлексії, дослідник переходить до характеристики конкретних правових пам'яток епохи Юстиніана – Кодексу, Інституцій та Дигест (С. 53-70). Новели, як вже зазначалося, в цілому з цього переліку випадають (принаймні, їхній характеристиці не присвячено окремого параграфу), хоча саме вони перш за все є продуктом оригінальної законотворчості імператора. Це, безумовно, слід пояснювати не лише тим, що вони торкаються приватного права меншою мірою, ніж Кодекс Юстиніана (вчений цілком справедливо зазначає, що найбільш розробленим у ньому було приватне, або громадянське право, котре займало мало не 2/3 загального обсягу пам'ятки (С. 55), але й характером використаної ним літератури, яка тяжіє у переважній своїй більшості до вивчення римського (пізньоримського) законодавства, і, відповідно, не сприймає Новели як щось гідне окремої уваги. Втім, варто звернути увагу на слушні зауваження автора щодо природи Новел як юридичної пам'ятки. Так, Є.О. Харитонов цілком обгрунтовано зауважує, що Новели не повинні включатися до складу *Corpus Iuris Civilis*, а мають розглядатися як його продовження, поточне законодавство, матеріал для третьої редакції Кодексу. Така точка зору значною мірою перегукується з уже згаданою позицією В. О. Сметаніна, котрий вважає Новели цілком відмінною від Кодексу юридичною пам'яткою, і саме з них пропонує починати відлік історії суто візантійського права [39; 40, с. 62]. Цікаво, що й Є.О. Харитонов говорить про те, що законотворчість Юстиніана йшла двома паралельними шляхами – Римським та Візантійським, проте не пояснює, в чому полягали і де починалися їхні відмінності один від одного (С. 59). Швидше, об'єктивно шлях був все ж одним – з Риму у Візантію, проте виявити співвідношення різноманітних тенденцій у ньому – завдання надто складне для виконання в короткому нарисі узагальнюючої праці. Впевнено можна лише говорити про непросту взаємодію суб'єктивного самоусвідомлення візантійців не як спадкоємців римлян, а як римлян як таких і об'єктивної соціально-економічної, політичної тощо реальності, котра недвозначно свідчила про смерть античної цивілізації і зародженні на її уламках і з використанням їх у якості будівельного матеріалу чогось неокреслено й неусвідомлено нового.

Після розгляду Кодексу, Є.О. Харитонов звертається до розгляду Дигест та Інституцій Юстиніана та загальну характеристику (С. 60-70). Науковець слушно, хоча й не надто неоригінально пояснює швидкість укладання Дигест тим фактом, що значну кількість матеріалу компілятори брали з других рук, наприклад, у творах Ульпіана (С. 68). Натомість йому вдається поглянути під дещо нетрадиційним для візантиністів кутом зору на іншу проблему – поставити питання про причину значної швидкості роботи кодифікаційної комісії, котра змогла впоратися з усіма поставленими перед нею завданнями менш ніж за сім років. Справедливо

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

зауважуючи, що питання під таким кутом зору майже не ставилося у літературі, де зазвичай виражається захоплення цією швидкістю та раціональним підходом до обробки матеріалу, дослідник натомість вказує, що основним “двигуном” реформ був Юстиніан, котрий постійно контролював роботу юристів та вимагав прискорити її (С. 71-74). Щоправда, таке пояснення, як розуміє сам Є.О. Харитонов, не стільки дає відповідь на поставлене питання, скільки замінює його іншим – навіщо така швидкість була потрібна самому імператору? Відповідь на це питання вчений намагається відшукати у тих завданнях, які ставив перед собою Юстиніан у своїй зовнішній та внутрішній політиці, а також у тій ролі, яку мало б відіграти право у реалізації його планів. Крім того, дослідник слушно зауважує, що єдиний загальновізнаний звід права мав відіграти роль стабілізатора розхитаної Імперії, закласти підвалини для впорядкованих суспільних відносин тощо. Останній фактор видається вирішальним (С. 74-75). Таким чином, *Corpus Iuris Civilis* відігравав у очах Юстиніана не самоціллю, а засобом, і тому від швидкості його створення напряму залежало виконання інших важливих завдань. В більшості випадків саме це обумовило певні недосконалості кодифікації, котру, ймовірно, і самі сучасники розглядали як проміжний етап розвитку права, а не його найвищий злет. Про це, зокрема, свідчить і створення двох редакцій Кодексу Юстиніана, і видання імператорських Новел. Ймовірно, згодом мала відбутися ще одна кодифікація, проте історичні умови не дозволили цього (С. 75-76). Наразі ж першочергові короткотривалі цілі було реалізовано вже існуючим зводом права, і створення більш досконалої його редакції було відкладено на невизначений термін.

Окремої уваги заслуговують і міркування Є.О. Харитонова про коректність виразу “кодифікація Юстиніана” як визначення усіх чотирьох чи трьох (без Новел) правових пам’яток, створених за ініціативи Юстиніана. Про те, що Новели з цієї кодифікації дослідник слушно виключає, ми вже згадували. Не менш вірно він також заперечує можливість застосування поняття “кодифікація Юстиніана” і щодо Дигест та Інституцій, вказуючи, що вузькому поняттю кодифікації відповідає лише Кодекс Юстиніана (С. 76-78). З огляду на це варто вирізнити у правовій творчості уряду імператора кілька різних напрямків, способів та етапів.

Наступний за цим параграф другого розділу першої частини книги присвячено головній темі монографії, а саме – дослідженню основних положень приватного права часу Юстиніана, роблячи це переважно на матеріалі Інституцій, звіреному, за необхідності, з Дигестами та Кодексом (С. 78-93). Вказаний підхід автор пояснює тим фактом, що саме Інституції повністю присвячено приватному праву (С. 78-79). Зважаючи на це вірне зауваження, варто на нашу думку, вказати як на позитиви вказаного підходу до предмету, так і на його вади. Звичайно, Інституції надають матеріал у найбільш стислому вигляді, причому враховують не лише римське законодавство, а й зміни, внесені до нього візантійськими імператорами аж до моменту публікації пам’ятки. Проте, з іншого боку, саме Інституції значно менше корисні для вивчення суто візантійського права, ніж Кодекс, Дигести та Новели [10, с. 61]. Це, доречі, певною мірою доводить і текст книги Є.О. Харитонова, котрий

характеризує візантійське приватне право у сфері земельних, шлюбно-сімейних та спадкових відносин майже виключно на матеріалах Новел (С. 83-88).

Власне розгляд приватного права Є.О. Харитонов починає з загальних положень, на яких воно базувалося, зупиняючись, перш за все на загальноприйнятому у візантійську епоху юридичному визначенні поняття справедливості. Слушно критикуючи спеціалістів з пізньоримського права та перекладачів у занадто спрощеному трактуванні цього положення, дослідник і сам виявляється неспроможним дати його чітке пояснення (С. 80-81). Натомість, на нашу думку, воно лежить мало не на поверхні: мається на увазі, що кожному віддається належне йому право, котре зовсім не обов'язково повинне бути тотожним праву іншого (швидше, виходячи з конкретних положень візантійського законодавства – навпаки). Саме в цьому полягає візантійське розуміння справедливості і рівності перед законом, причому рівність тут цілком справжня, реальна [32, с. 58, 85-102; 27, с. 123-130; 51, с. 82; пор. рецензоване видання С. 166]. Це й становить наріжний принцип візантійського приватного права, покликаного цю “справедливість” забезпечувати, який так і не зміг виявити дослідник.

Надалі науковець зупиняється на проблемах правового становища осіб, акцентуючи увагу на дихотомії свобода – рабство, розглядає візантійське законодавство щодо речового права (переважно на основі земельного законодавства), торкається проблем спадкування, зобов'язань та захисту цивільних прав. Особливо привертають увагу зауваження дослідника щодо контрактного права, тобто тієї сфери візантійського права зобов'язань, котра найбільш потребує перегляду на сучасному етапі [61, р. 23]. Цікавими й корисними видаються нам спостереження стосовно еволюції характеру контрактного права, котре поступово набуває “прикордонних” рис з публічним правом, все далі віддаляючись від чистого права приватного (С. 89-90). Дійсно, саме в законодавстві Юстиніана порівняно з попереднім римським правом поступово зростає роль держави як контролера виконання зобов'язань по договорах, і, відповідно, мають місце норми, котрі забезпечують державі можливість здійснювати роль контролера та, за необхідності, арбітра. Зокрема, дедалі більшого значення набуває письмове оформлення угоди за допомогою спеціального інституту нотаріату, а також шляхом залучення свідків, котрі мали засвідчити, і, за необхідності, підтвердити у суді факт укладання договору, письмовий же акт стає “якщо і не єдиним, то принаймні переважаючим а на практиці і панівним способом укладання угод, особливо у сфері купівлі-продажу” [31, с. 102-115; 32, с. 258-284; 62, р. 1192]. Є.О. Харитонов слушно пов'язує посилення державного втручання в цю сферу з загальною економічною політикою імперського уряду, і – ширше – з формуванням нового, відмінного від індивідуалістичного римського, візантійського (ромейського) світогляду з його новим поглядом на роль держави у економічних приватноправових відносинах (С. 90). Очевидно, саме необхідність вирішення економічних проблем стала дійсною причиною такого втручання, тоді як створення конкретних законів та їх практичне застосування – способом реалізації цього втручання [58, р. 193-194].

Наступний, третій розділ першої частини книги Є.О. Харитонова присвячено, відповідно до запропонованої дослідником періодизації, вивченню візантійського

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

приватного права класичної доби. Залишаючись вірним своєму принципу поступового переходу до конкретики лише після характеристики загальних умов розвитку права, вчений зупиняється спочатку на розгляді історичних умов побутування візантійського права у VII – XV ст. (С. 99-102) а також передумовах виникнення перших постюстиніанівських правових зводів (С. 102-105). Автор, зокрема, вказує на пасивність найближчих наступників Юстиніана на імператорському троні у справі видання законів, що, швидше за все пояснюється авторитетом та практичною придатністю *Corpus Iuris Civilis* (С. 105). Перша значна післяюстиніанівська юридична пам'ятка – Еклога – з'являється не раніше 726 р. Її характеристика є у Є.О. Харитонова непослідовною і часом надто вже суперечливою. Так, дослідник зазначає, що першоджерелом для Еклоги у більшості випадків послужили витяги зі зводу Юстиніана, і тут же пише, що “за усіма своїми “параметрами” Еклога є відходом від правничих поглядів Юстиніана” (С. 105). На наступній же сторінці він знову зазначає, що все говорить про те, що новий звід законів був задуманий як скорочена збірка законоположень *Corpus Iuris Civilis* (С. 106). Відповіді на те, чим же була Еклога у кінцевому підсумку, ми так і не отримуємо. Уявляється, варто підкреслити, що основні принципи та сфери інтересів Зводу Юстиніана не були забуті в Еклезі, про що свідчить той факт, що укладачів цього зводу, як і їхніх попередників, “цікавили, перш за все питання, пов'язані з грошима, їх підробкою, рухомим та нерухомим майном, його оцінкою, здобуттям, купівлею та продажем” [44, с. 342-343]. Щоправда, автор справедливо підкреслює, відповідно до обраного ним ракурсу розгляду предмету, зростання, згідно з положеннями зводу, втручання держави у приватноправові стосунки, посилення державного контролю над різними сферами приватних взаємовідносин (С. 107). Окрім Еклоги про такі тенденції може певною мірою свідчити і так званий Морський закон, охарактеризований у Є.О. Харитоновим усього двома реченнями (С. 107-108), хоча саме у ньому знайшли яскраве відображення норми приватного права у сфері торгівлі, морських перевезень тощо. Дослідник навіть не знає про існування перекладу цього юридичного пам'ятника російською (С. 167, прим. 8) [34]. Не приділено належної уваги і Землеробському закону (дослідник відсилає читача до тих надто загальних характеристик пам'ятника, котрі були зроблені на С. 50-51). Дещо повніше, проте також не наводячи конкретних посилань на норми пам'ятки, дослідник розглядає Приватну Поширену Еклогу, характеризуючи її не як повернення до права епохи Юстиніана, а як “своєрідний місток між докласичним і класичним візантійським правом” (С. 110-111). Ось тільки незрозуміло, чому “місток” з'являється пізніше за власне Еклогу, яка більшою мірою відповідає класичному, за Є. О. Харитоновим, візантійському праву. Швидше варто говорити про адаптацію до нової соціально-економічної ситуації положень законодавчих актів часів Юстиніана [14, с. 368; 15, с. 225-227; 19, с. 45-72; 20, с. 7-42; 28, с. 301; 32, с. 159-163].

Звертаючись до розгляду права епохи очищення давніх законів, вчений зупиняється перш за все на загальній характеристиці Ісагоги (Епанагоги), причому, дещо відходячи від основного предмету своїх студій, зупиняється на розгляді

природи влади василевса відносно церкви, християнського вчення, народу та законів (С. 112-115). Проте, очевидно, справжня сутність цих взаємовідносин була більш складною, ніж спрощені схеми Є. О. Харитонова, котрі в більш узагальненому вигляді повторюють висновки І. П. Медведєва [15, с. 231-232; див.: 30; 32, с. 57-72 тощо; пор.: 51; 53 тощо].

Услід за Ісагою вчений характеризує Прохірон, окремо зупиняючись на питанні про його датування і доходячи традиційного висновку, що він з'являється за Лева VI Мудрого (886 - 912) без більш детальних уточнень (С. 116-118), і, нарешті, звертається до розгляду Василік (С. 119-124). Важливими при цьому є зауваження дослідника про те, що зміни правового становища особи – важливий показник трансформації культури, а приватне право взагалі являє собою один з головних індикаторів сутності тієї чи іншої цивілізації (С. 120). Проте здійснюване шляхом практичного застосування цього теоретичного постулату підштовхування читача до висновку про подальшу “орієнталізацію” приватного права Василік відносно Зводу Юстиніана видається значною мірою накинутим автором, ніж зафіксованим у самій пам'ятці, оскільки приватне право, нехай навіть викладене перш за все у дусі Еклоги, проте засноване перш за все на положеннях *Corpus Iuris Civilis*, продовжує посідати провідне місце (воно становить найбільший розділ Василік – 10 – 53 книги), а норми законодавства Юстиніана ще довгий час не скасовуються офіційно і, відповідно, не втрачають чинності у суді (С. 122). Таким чином, візантійське право Василік “становило у своїй основі пристосоване до соціально-економічних умов, що змінилися, римське право. Ця основа залишилася домінуючою, незважаючи на те, що до неї домішувалися інші – елліністичні, східні, “варварські” елементи” [9, с. 114]. Окремої згадки заслуговує обізнаність дослідника з відомою дискусією щодо природи Василік, котрі він, услід за І. П. Медведєвим, справедливо вважає їх кодексом діючого права (С. 123-124) [15, с. 227 наступні; див. також 32, с. 167-174]. Щоправда, варто зазначити, що Є.О. Харитонов при розгляді цього питання не виправдано не звертає уваги навіть на доступні спеціальні праці М.Я. Сюзюмова, О.Е. Ліпшиц та О.П. Каждана, не кажучи вже про роботи зарубіжних дослідників, котрі, втім, за справедливим зауваженням О.П. Каждана, майже повністю проігнорували його дискусію з названими науковцями [12, с. 56-66; 20, с. 63-79; 21, с. 76-80; 45, с. 67-75; 46, с. 72-87; 61, р. 9].

Надалі дослідник звертається до загального розгляду основних напрямів та рис візантійської юриспруденції (С. 125-128), способів соціальної трансляції правових знань, зокрема – діяльності юридичних шкіл (С. 125-133), а також до конкретних положень візантійського приватного права класичного періоду (С. 134-166).

На особливу увагу заслуговує параграф “Архітектоніка візантійського приватного права” (С. 134-139), в якому дослідник намагається побудувати струнку його схему, виходячи з структури подачі матеріалу у конкретних правових пам'ятках того часу – Еклозі, Прохіроні, Ісагозі, Василіках. В цьому параграфі також вкотре підкреслюється подальше зростання ролі держави у регулюванні приватноправових відносин, синонімічність стосовно Візантії понять “цивільне право” та “цивільне законодавство”, оскільки друге практично виключало можливість існування першого (С. 134), та зауважується, що формування власне

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

суто візантійського приватного права починається лише у постюстиніанівську епоху (С. 134-135).

Ми вже зауважували, що, як видається, зростання ролі держави у регулюванні приватноправових відносин відбувається лише до XII ст., тоді як пізньовізантійський період характеризується зовсім іншими тенденціями, принаймні, у Палеологівський час навряд чи вже можна говорити про синонімічність понять “цивільне право” та “цивільне законодавство” (див. вище про Шестикнижжя Арменопула).

Використання наведеної дослідником схеми візантійського приватного права як цілком прийнятної робочої моделі для його вивчення видається цілком правомірним і корисним, хоча сам дослідник при зверненні до конкретного матеріалу візантійських зводів законів обирає дещо іншу систему викладу матеріалу, що пояснює “питомою вагою, увагою, що приділяли тому чи іншому інституту візантійські законодавці та правознавці” (С. 139). Відповідно, переходячи до розгляду конкретних норм візантійського приватного права. Є.О. Харитонов рухається від характеристики правового становища особи, через шлюбно-сімейне, спадкове право, речові права та права зобов’язань, завершуючи виклад характеристикою візантійського судочинства. На жаль, як і в багатьох попередніх параграфах, нас не полишає відчуття недостатньої структурованості матеріалу, послідовності викладу, змішування вираженої у законодавстві теорії та способів і результатів практичного застосування законів. Вченого часто відволікають від основної лінії викладу різні дотичні факти, без згадки про які можна було б і обійтися. В той же час він пропускає більш важливі моменти, починає виклад не з головних моментів, а з другорядних, інколи взагалі забуваючи про головне. Наведені зауваження особливо стосуються параграфів, присвячених розгляду правового становища особи (С. 140-147) та речовим правам (С. 154-159), котрі фактично зводяться лише до поземельних відносин, тоді як значний розвиток мали речові права та приватна власність на іншу нерухомість. З легкодоступної в Україні літератури варто хоча б згадати детальний огляд С.Б. Сорочаном видів прав володіння візантійським торгівельно-ремісничим ергастірієм [41, с. 125-132].

Не переобтяжуючи надалі і так дуже докладну рецензію, акцентуємо увагу лише на тому, що становить найбільший вузьконауковий інтерес саме для нас, а саме – на зауваженні дослідника про нерозробленість приватного права щодо визначення статусу юридичних осіб, зокрема – різноманітних торгівельно-виробничих об’єднань (артілей, кіноній, систим, соматей) (С. 146-147). Очевидно, що матеріали візантійського законодавства не дають підстав до таких категоричних негативістських тверджень, оскільки не тільки згадана науковцем Книга Епарха, а й інші різноманітні джерела дозволяють отримати чітке уявлення про правовий статус вказаних об’єднань і навіть побудувати досить струнку типологію різних видів такого роду юридичних осіб [61, р. 12-13; 43, с. 34-46]. Інша справа, що взаємодія римського у своїй основі права та візантійської дійсності призводила до відмінного від західного “практичного” розуміння самого поняття юридичної особи, яка реально не була наділена тими властивостями, що були невід’ємними від

юридичних осіб у західному їхньому розумінні виходячи з загального окцидентального правосприйняття [53, с. 35-39, 43-46].

Значимо також, що розглядаючи зобов'язання з договорів, дослідник справедливо наголошує на спрощенні процедури укладання угод та лібералізації договірних відносин, які відбуваються за правління Лева VI Мудрого та зафіксовані в його Новелах (С. 160-161), а також слушно наголошує, що в цілому візантійське договірне право цілком відповідало вимогам часу, “зберігаючи разом з тим в цілому “відкритість” і мобільність контрактного права античного Риму” (С. 162). В той же час вчений забуває про таку важливу для вивчення даного питання законодавчу пам'ятку, як спеціальна новела василіси Ірини (797 - 802) про правила оформлення різноманітних угод [31, с. 116-117; 32, с. 284-289].

Зауваження викликають і деякі наведені Є.О. Харитоновим характеристики візантійського суду, зроблені безвідносно до часу існування Імперії та конкретних законодавчих пам'яток. Зокрема, не можна погодитися з твердженням про те, що візантійське судочинство було платним (С. 165), хоча раніше автор справедливо зауважує, що, за положеннями Еклоги, “передбачено безоплатність суду для осіб, що беруть участь у суперечці” (С. 106) [22, с. 121-136; див. також: 3].

Друга частина книги під назвою “Привиди Візантії” відкривається розділом, присвяченим вивченню рецепції візантійського приватного права у Східній Європі. Дослідник, залишаючися вірним обраній схемі викладу, починає його із загального розгляду оцінок візантійського права і, відповідно, його впливу на формування правових систем інших держав у сучасній літературі. Вчений справедливо засуджує негативне відношення до візантійського права, яке склалося у багатьох істориків та юристів (С. 173-175) і справедливо наголошує на тому, що зі смертю візантійської держави не загинула створена нею культура і, відповідно, право, сприйняте державами, котрі підпали свого часу під світоглядний вплив цивілізації ромеїв (С. 176-177). Науковець цілком логічно визначає основні причини сприйняття візантійського права цими державами, виділяючи як практичну доцільність такого правосприйняття, так і політичні та релігійні його корені (С. 178-179). На жаль, услід за висловленням таких в цілому прийнятних базових тверджень дослідник надто мало уваги приділяє конкретній історії рецепції візантійського права, спочатку повторюючи основні висновки першої частини своєї книги (С. 181-182) а потім обмежуючись цікавими, проте несистематизованими і часто загальновідомими хрестоматійними фактами (С. 182-188), які, до того ж, стосуються не рецепції конкретно приватного права, а правосприйняття взагалі.

Нарешті, у останньому розділі книги йде мова про сприйняття візантійської традиції приватного права в Україні. Розділ відкривається параграфом “Між двома світами”, покликаним визначити місце України у цивілізаційному поділі на Схід і Захід. Він значною мірою базується на статті Є. О. Харитонова та С. Пересунька [36, с. 21-24] і загалом його головні висновки передбачувані ще до прочитання: “Україна приречена на постійний тиск з боку сусідів, перебування на перехресті шляхів подальшого розвитку, які репрезентовані сусідами” (С. 193), Україна – “синтеза між Сходом і Заходом” (визначення В. Липинського) (С. 199) [пор.: 55, с. 397 наступні; 56, с. 395-426]. З огляду на цю передбачуваність невиправдано

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

значний об'єм присвячено проблемам запровадження християнства на Русі, причому дослідник знову повертається до, здавалося б вже вирішеного ним питання про співвідношення релігії та цивілізації (С. 194-198) і, загалом, до не надто оригінального “цивілізаційного” матеріалу (С. 191-211). Інколи виникає відчуття, що вчений волів вмістити на цих двадцяти сторінках чи не все, що він знає про східні та західні впливи в історії України, мало переймаючись при цьому бодай якоюсь систематизацією матеріалу та відповідністю його загальному предмету книги. На фоні цих двадцяти сторінок надто кучими й убогими виглядають ті п'ятнадцять (С. 211-227), котрі присвячено власне рецепції візантійського права в Україні, причому процес рецепції дослідник починає з русько-візантійських угод і доводить аж до ХІХ ст. Через такий нерозумний розподіл об'єму розділів, Є.О. Харитонов відводить вкрай мало місця (півсторінки) характеристиці русько-візантійських договорів як пам'ятки міжнародного приватного права, котра зазнала впливу як візантійської, так і давньоруської правових систем і стала першим письмово зафіксованим юридичним актом, котрий дозволяє вивчати вплив візантійського права на давньоруське (С. 212). Надто мало місця відводиться і порівняльному аналізу законоположень Руської Правди та окремих візантійських законів. Так, загальна характеристика Руської Правди охоплює майже три сторінки (С. 212-214), а проведення порівняння – менше чотирьох (С. 214-217). Причому проводиться воно без посилання на конкретні візантійські закони, несистематично і без належних висновків. Навряд чи можна вважати задовільним висновок про те, що “Руська Правда, будучи продуктом давньоруської творчості, разом з тим відбивала певний вплив римського приватного права у його візантійській інтерпретації, рецептуючи звідти окремі засади та рішення” (С. 217). Відповіді на питання про те, як відбувалася рецепція, чому обиралися саме ті норми, а не інші, в яких випадках здійснювалося запозичення, а у яких – ні, звідки конкретно черпали давньоруські “юристи” відомості про візантійське право тощо ми не отримуємо. Більше того – ці питання навіть не ставляться! В цьому плані чи більше матеріалу дають навіть такі, не присвячені спеціально обраній Є. О. Харитоновим темі праці, як книга Р. Лашенко чи нарис А. Резникова [18, с. 40; 38, с. 13].

Подібно до Руської Правди Є .О. Харитонов розглядає й інші пам'ятки давньоруського та українського права, котрі зазнали чи мали б зазнати візантійського впливу: через “Церковний Статут” Володимира Святого та Литовські статuti аж до “Прав, за якими судиться малоросійський народ” та “Зібрання малоросійських прав” (С. 217-227). Врешті решт, оцінюючи українське право як право, що зазнавало впливів як зі Сходу, так і з Заходу, Є. О. Харитонов доходить не обгрунтованого належним чином на даних джерел загального висновку, що Західна традиція в Україні переважала (С. 238). Таким чином, автор акцентує в Україні західний складник, як це робить більшість науковців виділеного Н. Яковенко так званого “середнього покоління” [55, с. 361; 56, с. 422].

Очевидно, що друга частина книги значно слабша за першу, хоча, на нашу думку, саме на ній дослідник мав би зробити логічний наголос і саме тут йому відкривалася можливість висловити найбільш цікаві та плідні ідеї.

Наприкінці рецензії зупинимося на деяких дрібницях змісту книги, які хоча й не спотворюють основного змісту, проте інколи значно дошкуляють історико-професіоналу. Так, напевно чи можна погодитися з тим, що для передачі візантійських термінів, географічних назв та імен засобами української мови Є.О. Харитонов застосовує етацизм (систему читання Еразма) замість традиційного ітацизму (системи читання Рейхліна). Свій вибір він обґрунтував лише тим, що буцімто врахував “сучасні тенденції розвитку (поновлення)” вживання зазначених слів в українській мові (С. 9), незважаючи на те, що запропонована ним транслітерація значно відрізняється від вимови самих ромеїв та споконвічних традицій сприйняття середньогрецьких слів українцями. Докладно зупинятися на обґрунтуванні запропонованого нами вибору ітацизму вважаємо зайвим, оскільки один з співавторів навів основні аргументи у рецензії на іншу книгу [7]. Зазначимо лише, що Є. О. Харитонов, ймовірно, взагалі не знає про існування двох систем і слабо знайомий з давньо- та середньогрецькою мовою, оскільки він заміняє загальноживану літеру “Ф” на “Т” навіть у тих власних назвах, в яких така заміна просто неможлива. Так, Никифор II Фока названий у рецензованій книзі Ничипіром II Токою, а константинопольський патріарх Фотій – Тотієм (253, 255 тощо). І це – за тієї умови, що і Фока, і Фотій грецькою мовою починаються з літери “фі”, а не “фіта (тхета)”, тобто про жодне “Т” й мови бути не може!

Не зовсім зрозумілим видається і принцип відбору персоналій, включених до другого додатку книги (С. 249-257). Звичайно, ще у вступі автор зазначає, що включив у нього осіб, котрі зробили значний внесок у розвиток Східної традиції приватного права (С. 10), проте напевно чи цього пояснення достатньо для обґрунтування присутності у вказаному переліку поряд з іменами візантійських імператорів, юристів, істориків та дослідників візантійського права імен засновника російського старообрядництва протопіпа Аввакума, Петра Могили, царя Олексія Михайловича, Богдана Хмельницького чи Йосипа Сталіна. Наведений у додатку перелік потрібно було б або значно розширити, щоб він увібрав усіх видатних східноєвропейських історичних діячів, так або інакше причетних до творення правових норм, або (що видається за доцільніше) – дещо скоротити й доповнити пропущеними іменами виключно тих історичних осіб, котрі дійсно відіграли значну роль у становленні візантійського та поствізантійського приватного права. Напевно чи також можна зараховувати до цеху відомих візантиністів О.Л. Вайнштейна, котрий спеціалістом з історії Візантії не був (С. 19).

На подібні ж зауваження заслуговує і “Вибрана бібліографія” (С. 240-248), майже повністю – російськомовна (єдине виключення становить книга Ігоря Шевченка). Так, до бібліографії навіщось включено книги Геродота, Гесіода, Гомера, Фулідіда тощо, значний перелік праць римських авторів, узагальнюючі праці з історії Стародавнього Риму та теорії права, і, разом з тим, не згадано про третю радянську “Історію Візантії”, третій том “Культури Візантії”, жодну з робіт І.П. Медведева, зокрема про його монографію, присвячену пізньовізантійському нотаріату, непересічні публікації О.Е. Ліпшиц і таке інше, хоча О.Є. Харитонов про значну частину цих робіт знає, про що свідчать посилання у окремих розділах. Необхідним також видається також включення до вибраної

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

бібліографії найбільш доступних українському читачу видань візантійських юридичних зводів [4; 5; 34; 54 тощо].

Варто також вказати на певні недоліки у роботі редакторів та коректорів, котрі інколи додають зайві, інколи – гублять нулі у деяких цифрах (С. 7, 22), а інколи й допускають смислові помилки у побудові речень. Так, зрозумілою, проте неправильною є побудова конструкції “ми маємо місце з особливою локальною цивілізацією” (С. 23). Правильніше вести мову чи то про те, що “ми маємо справу”, чи то про те, що “локальна цивілізація має місце”.

Непорозуміння має місце й у твердженні про те, що “робота над Дигестами почалася протягом останнього року їхньої компіляції” (С. 69), оскільки, судячи з контексту, мова йде про Інституції, робота над якими почалася протягом першого року компіляції Дигест.

Інколи не зовсім коректно поєднуються основний текст та система посилань. Особливо помітно що ваду на С. 80, посилання 34, де зміст наступного після цифри посилання речення стосується не попереднього тексту на сторінці, а змісту посилання, розміщеного аж на С. 96. Звичайно, це створює певні незручності, яких можна було б легко уникнути, чи то прибравши посилання взагалі і подавши його прямим текстом, чи то включивши до посилання увесь пов’язаний з ним за змістом фрагмент зі сторінки 80.

Нарешті, не варто також вживати вислів “виходити друком” (С. 70 тощо), коли мова йде про завершення роботи над певною юридичною пам’яткою періоду середньовіччя і першу її публікацію. Наведені зауваження до редакторської роботи далеко не вичерпні, проте зупинятися окремо на кожній помилці ми не маємо ні змоги, ні бажання.

Підбиваючи загальний підсумок рецензії, ще раз нагадаємо, що розглянута нами книга Є.О. Харитонова – перша в Україні спроба наукового вивчення східноєвропейського приватного права, основою якого стало право візантійське. Її автор йде невторованим, складним шляхом, йому доводиться на власний розсуд давати відповіді на безліч різноманітних питань та проблем. Не дивно, що в результаті цікаві та корисні спостереження й узагальнення сусідять у книзі з деякими неточностями та помилками.

Насамкінець, варто навести заключні слова Є.О. Харитонова, якими він цілком справедливо оцінив зміст та роль своєї книги: “Автор зробив усе, що міг, у межах своїх сил... Дещо, можливо, вийшло краще. Дещо – лише окреслено у загальних контурах. ... Нехай той, кого захопила ця проблема, продовжить свої студії: далі і краще. Бажаю успіху!”. Виходячи з цього, головними завданнями наведеної рецензії ми вважаємо саме виконання даного побажання знаного у широких колах науковця та привернення уваги української наукової спільноти до цікавої і корисної книги, котра, на жаль, залишилася майже непоміченою.

Список літератури:

1. Бибииков М.В. Некоторые источниковедческие аспекты изучения древнерусской государственности // Образование древнерусского государства. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Папуга. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тез. докл. – М., 1992.
2. Бибииков М.В. Тексты договоров Руси с греками в свете византийской дипломатической практики // Antidogon: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина. – СПб., 2003.
3. Васильевский В.Г. Законодательство иконоборцев // Васильевский В. Г. Труды. – Л., 1930. – Т. 4.
4. Византийская книга Эпарха / Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзомова. – М., 1962.
5. Византийский земельный закон / Текст, исслед., коммент. подгот. Е.Э. Липшиц, И.П. Медведев, Е.К. Пяотовская, под ред. И.П. Медведева. – Л., 1984.
6. Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб., 1999.
7. Домановський А.М. Три видання або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантистики) // Схід – Захід. – Харків, 2003. – Вип. 6. (Рец. на кн.: Острогорський Г. Історія Візантії. – Вид. 3-є, доп. / Перекл. з нім. А. Онипко. – Львів: Літопис, 2002. – 588 с.).
8. Дурново М.В. Международная школа римского права в Варшаве – первый историко-правовой образовательный центр (хроника работы 1-й и 2-й сессий, сентябрь 2001 и 2002 годов) // Вестник Московского государственного университета. – Серия 8: История. – 2003. – № 1.
9. Ирмшер И. Юридическая традиция: римское, византийское, послевизантийское право // Рим, Константинополь, Москва: сравнительно-историческое исследование центров идеологии и культуры до XVII в. VI Международный Семинар исторических исследований «От Рима к Третьему Риму», Москва, 28-30 мая 1986 г. – М., 1997.
10. История Византии. В 3-х тт. / Отв. ред. акад. С.Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. 1.
11. История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение / Отв. ред. В.С. Нерсесянц. – М., 1986.
12. Каждан А.П. Василики как исторический источник // Византийский временник. – 1958. – Т. 14.
13. Кривов М.В. О новой концепции всемирно-исторического процесса // Преподавание истории в школе. – 1994. – № 1.
14. Культура Византии IV – первая половина VII в. / Отв. ред. З.В. Удальцова. – М., 1984.
15. Культура Византии вторая половина VII–XII в. / Отв. ред. З.В. Удальцова, Г. Г. Литаврин. – М., 1989.
16. Культура Византии XIII – первая половина XV в. / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М., 1991.
17. Купчанська Л.А. Про джерело права русько-візантійських угод X ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6.
18. Лаценко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998.
19. Липшиц Е.Э. Византийское право в период между Эклогой и Прохионом (Частная Распространенная Эклога) // ВВ. – 1974. – Т. 36.
20. Липшиц Е.Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX - XI вв. Историко-юридические этюды. – Л., 1981.
21. Липшиц Е.Э. Несколько замечаний о Василиках как источнике // Византийский временник. – 1958. – Т. 14.
22. Липшиц Е.Э. О социальной сущности судебной реформы в Византии VIII в. // Византийские очерки. – М., 1961.
23. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV-VIII вв. – Л., 1976.
24. Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики // Византийский временник. – 1997. – Т. 57 (82).
25. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики // Византийский временник. – 1995. – Т. 56 (81).
26. Малингуди Я. Терминологическая лексика русско-византийских договоров // Славяне и их соседи. – Вип. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Сборник статей к 70-летию Г.Г. Литаврина. – М., 1996.
27. Медведев И.П. Isotes как принцип социальной справедливости у византийцев // Византийский временник. – 1989. – Т. 50.

**ПЕРША УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

28. Медведев И.П. Византийское право: обзор современной зарубежной историографии // Византиноведение в СССР: состояние и перспективы исследований. – М., 1991.
29. Медведев И.П. Дипломатика частного византийского акта // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья. – Л.: Наука, 1979.
30. Медведев И.П. Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI - XVII вв.). – Л., 1990.
31. Медведев И.П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт). – Л., 1988.
32. Медведев И.П. Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001.
33. Медведев И.П. Правовое образование в Византии как компонент городской культуры // Городская культура. Средневековье и начало нового времени. – Л., 1986.
34. Морской закон / Вступ. ст., пер., коммент. М.Я. Сюзюмова // Античная древность и средние века. – 1969. – Вып. 6.
35. Назаренко А.В. Византия – Западная Европа – Русь: соотношение типологии и конкретного исследования как инструментов раскрытия исторических взаимосвязей // Российское византиноведение. Итоги и перспективы. Тез. докл. и сообщ. на Международной конф., посвященной 100-летию «Византийского временника» и 100-летию Российского археологического института в Константинополе (СПб., 24 - 25 мая 1994 г.). – М., 1994.
36. Пересунько С., Харитонов Є. До питання про цивілізаційну орієнтованість України доби середньовіччя // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000.
37. Поляковская М. А. Византия в контексте европейской средневековой государственности: проблема лидера и темпов развития // АДСВ. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 30.
38. Резников А.В. Византия и Украина: генезис взаимоотношений // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. Науково-теоретичний журнал. – 2001. – Вип. 3.
39. Сметанин В.А. О специфике инвариантной информации «Новелл Юстиниана» // Античная древность и средние века. – 2000. – Вып. 31; 2001. – Вып. 32.
40. Сметанин В.А. Узловые проблемы византийского права // Античная древность и средние века. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 30.
41. Сорочан С.Б. Византийский эргастрий IV – IX вв. Виды правовладения // Вісник Університету внутрішніх справ. – Харків, 1999. – У 3-х ч. – Ч. 1.
42. Сорочан С.Б. Византия IV - IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. - Изд. 2-е, испр. и доп. - Харьков, 2001.
43. Сорочан С.Б. Типологія торговельно-ремісничих асоціацій Візантії VII - IX ст. // Археологія. - 1995. - № 1.
44. Сорочан С.Б. Nota I: Об империи ромеев и ее городах (проблема численности) // Сорочан С. Б. Византия IV - IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Харьков, 1998.
45. Сюзюмов М.Я. Василики как источник для внутренней истории Византии // ВВ. - 1958. - Т. 14.
46. Сюзюмов М.Я. О социальной сущности законодательства Василик // ВВ. - 1953. - Т. 6.
47. Успенский Ф.И. История византийских учреждений // Успенский Ф. И. История Византийской империи: в 3-х тт. - М.; Л., 1948. - Т. 3.
48. Хвостова К.В. Византийская цивилизация // Вопросы истории. – 1995. – № 9.
49. Хвостова К.В. Общие особенности византийской цивилизации // Исследовано в России. Электронный научный журнал. <http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/1988/006.pdf>.
50. Хвостова К.В. Особенности византийской цивилизации // Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход). – М., 2000.
51. Хвостова К.В. Понятие свободы в рамках политико-правовой доктрины // Власть и политическая культура в средневековой Европе. – М., 1992. – Ч. 1.
52. Хвостова К.В. Способы функционирования византийской цивилизации во времени // Цивилизации. - М., 1995. - Вып. 3.
53. Халем Фридрих фон. Историко-правовые аспекты проблемы Восток – Запад // Вопросы философии. – 2002. – № 7.

ДОМАНОВСЬКИЙ А. М., ДОМАНОВСЬКА М. Є.

54. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. / Вступ. ст., пер. и коммент. Е. Э. Липшиц. - М., 1965.
55. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002.
56. Яковенко Н. Украина между Востоком и Западом: проекция одной идеи // *Ab Imperio*. – 2003. – № 2.
57. Dagron G. Lawful Society and Legitimate Power // *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelth Centuries*. – Washington, 1994.
58. Gorecki D. Law and Social Change in the Byzantine Middle Ages // *Laws and Rights. Proceeding of the international congress of sociology of law for the ninth centenary of the University of Bologna (May 30 – June 3, 1988). Panels and Sessions / Ed. by V. Ferrari*. – Milano, 1991.
59. Guillou A. *La civilization Byzantine*. – Paris, 1974.
60. Haussig H. W. *A History of Byzantine Civilization*. – London, 1971.
61. Kazhdan A. Do We Need a New History of Byzantine Law? // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. – Wien, 1989. – Bd. 39.
62. Kazhdan A. Law, Civil // *The Oxford Dictionary of Byzantium / Prepared at Dumbarton Oaks. Alexander P. Kazhdan*. – New York; Oxford, 1991. – Vol. 2.
63. Malingoudi J. Die rechtshistorische Hintergrund einiger Verordnungen aus den russisch-byzantinischen Verträgen des 10. Jhds // *Byzantinoslavica*. – 1998. – T. 59. – Fasc. 1.
64. Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. aus rechtshistorischer Sicht. Ein erster Deutungsversuch // *Byzantinoslavica*. – 1997. – T. 58. – Fasc. 2.
65. Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. aus diplomatischer Sicht. – Thessaloniki, 1994.
66. Zachariä von Lingental K. E. *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*. – Lipsiae, 1893.

УДК 347.23 (477) (091)

Момотов В. В.

НОВОЕ МАСШТАБНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ СОБСТВЕННОСТИ В РОССИИ И УКРАИНЕ

Монография В.Е. Рубаника¹ посвящена важной проблеме в историко-правовой науке и представляет собой заметный научный вклад в процесс изучения генезиса и последующей эволюции права собственности в восточнославянской традиции правового регулирования. Проблематика, избранная автором в качестве предмета исследования актуальна, посвящена очень важной и интересной теме в истории государства и права.

Обращение к теме права собственности в восточнославянской традиции, как представляется, не случайно. Выявление общеисторических закономерностей и своеобразия становления и последующей эволюции права собственности в контексте русской и западной правовых традиций, а равно как и представления о собственности в общественном сознании и правовой мысли, являются важнейшим и необходимым условием для понимания перспектив эволюции не только российской и украинской государственности, но и иных государств с которыми Россию и Украину связывают незримые духовные основы и культурная общность.

Собственность и политическая власть неразделимы, и по праву являются важнейшими социальными институтами. Обретая по мере формирования государственности все более и более рельефные очертания, они становятся важнейшими социальными регуляторами в обществе. К сожалению, проблема права собственности в контексте властных отношений практически была предана забвению в советский период времени и в среде ученых не обсуждалась – скорее, по идеологическим соображениям, нежели по каким-то иным, и конечно же, в силу отсутствия частной собственности как формы права собственности в СССР.

Характер взаимодействия права собственности и власти зависит от степени зрелости обеих институтов, от стадии общественно-экономического развития соответствующей эпохи, от типа культуры и от той правовой традиции, которая невидимо влияет на характер эволюции этих важнейших социальных институтов. Именно поэтому исследование носит сравнительно-правовой характер, в задачу которого входит цель исследовать процесс не только генезиса, но и последующей эволюции такого важнейшего правового института как собственность. Так как и власть и право собственности являются категориями историческими, их

¹ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточно-славянской традиции правового регулирования) (начало X в. – 1991г.); историко-правовое исследование.– Харьков: Консум, 2004. – 520 с.

рассмотрение и было возможно только в контексте их эволюции. На наш взгляд, работа в полной мере решает поставленные задачи.

К несомненным заслугам автора следует отнести активное использование накопленного к настоящему времени богатого эмпирического материала в области правовых отношений собственности, давно нуждающегося в осмыслении с позиций современных требований историко-правовой науки.

Исследование отличает обстоятельность, скрупулезность выводов, несомненная добросовестность в работе с многочисленными источниками. В процессе работы с источниками В.Е. Рубаник умело анализирует важнейшие источники права, оказавшие в той или иной мере влияние на ход развития права собственности в контексте славянской традиции.

Предметом исследования автора выступает историческое развитие отношений собственности в российских, украинских и частично белорусских землях и парадигмы процессов их правового регулирования в период X в. – 1991 года. Монография хорошо продумана и структурирована: содержание распадается на три раздела, семь глав и двадцать параграфов, логически дополняющие и развивающие друг друга. Совокупность рассмотренных в них положений формирует комплексное представление о развитии института права собственности в контексте славянской традиции в указанный период времени.

Значительный научный интерес представляет глава 5 монографии, посвященная влиянию внешних и внутренних факторов на формирование общих и отличительных черт в урегулировании отношений собственности в России и на Украине (вторая половина XVII – начало XX века). Именно при написании этой главы отчетливо проявляется способности автора выделить общее и особенное в исследуемой политико-правовой материи, умение провести на глубоком уровне сравнительно-правовой анализ отношений собственности в России и в Украине (стр. 226-337).

Важен также и теоретический вывод автора, подкрепленный опорой на источниковедческую базу, о том, что развитие субъективного права в направлении от права абсолютного к праву ограниченному обусловило необходимость поиска новых теоретических подходов и конструкций права собственности. Развитие понимания права собственности как социальной функции, в соответствии с которой неограниченный характер права собственности подвергается корректировке со стороны общественного интереса и собственность, как юридическая категория, все больше и больше наполняется социальной составляющей (стр.52-80).

Интересны и обоснованы основные этапы в развитии права собственности в советский период времени (стр. 274-317). В работе прослеживается четкая авторская позиция и по многим другим дискуссионным проблемам, касающимся предмета исследования.

Перечисленные общие характеристики рецензируемой работы делают возможным вывод о значительном исследовании, вносящем несомненный вклад в науку истории государства и права. Монография написана на высоком теоретическом уровне, опирается на прочный научный фундамент и богатый

**НОВОЕ МАСШТАБНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО
РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ СОБСТВЕННОСТИ
В РОССИИ И УКРАИНЕ**

практически опыт. Ее содержание характеризуется оригинальным подходом и научной новизной.

Вместе с тем работа В.Е. Рубаника, как и любое самостоятельное исследование, имеет некоторые недочеты, требующие авторских комментариев или редакционных правок, и содержит утверждения, которые дают основания или возразить автору, или выразить сомнение в их достаточной аргументированности.

Так, автор, начиная свое исследование, во введении и историографическом обзоре, не счел необходимым подробно остановиться, на наш взгляд, на главном, а именно – на том, что он понимает под правовой традицией вообще, и восточно-славянской традицией – в частности, лишь в общих чертах обозначив свои позиции и понимание данной дефиниции.

Внимательное ознакомление с работой показывает, что речь порой идет скорее о географическом формате рассмотрения проблемы, нежели культурологическом, учитывая и тот факт, что право собственности как категория рассматривается автором в своей эволюции в России, в Украине и отчасти – в Белоруссии. Однако на страницах монографии В.Е. Рубаник все-таки пытается обосновать тезис, касающийся непосредственного выделения восточнославянской традиции, заключающейся в дуализме светской и духовной сфер, особенно на ранних этапах своего становления и некоторых других признаков которые подчеркивает автор.

По нашему мнению, если и говорить о какой-то традиции, то, очевидно, правильным будет сказать, что в соответствии с такой традицией право собственности развивается постоянно, органично, последовательно, через прошлые поколения в будущее. Но так ли это на самом деле? Именно в России с трудом можно обнаружить такую традицию, имея в виду, некую преемственность. По крайней мере, как представляется, этих традиций можно выявить несколько. Например, на заре своего становления право собственности не рассматривается как самостоятельный предмет (кстати, это же подчеркивает и сам автор работы), оно имеет глубокую духовную основу с ярко выраженным религиозным оттенком. В конце XIX – начале XX вв. оно приобретает откровенно прагматические черты, вызванные всем ходом развития буржуазных отношений. Ну а в советский период времени политическая составляющая в содержании права собственности доминирует над всеми остальными. Какая же тут преемственность, то есть традиция от поколения к поколению?

Последние изменения в праве собственности как раз свидетельствуют об обратном, – о том, что право собственности все меньше и меньше воспринимается с точки зрения истории, и все больше – с точки зрения целесообразности и прагматизма. Такая недостаточная определенность породила последовательно еще ряд недостатков такого же рода. Так, на стр.148-156 автор, как представляется, несколько двусмысленно ведет речь о восточной традиции как византийской; далее, на стр. 176, В.Е. Рубаник повторяет этот тезис, а на стр.179 – пишет о дальнейшем развитии византийской правовой традиции правового регулирования, однако, что она из себя конкретно представляет, не сообщает. Полагаем, что такое утверждение нуждается как минимум в комментариях и разъяснениях.

Автор также утверждает что в ст.544 кодекса Наполеона частная собственность провозглашается не только священной и неприкосновенной, но и неограниченной. Согласиться с этим нельзя. Право собственности по своему определению в кодексе Наполеона в ст.544 имело все-таки ограниченный характер, так как предполагало право пользоваться и распоряжаться вещами наиболее абсолютным образом, с тем, чтобы пользование не являлось таким, которое запрещено законом или регламентом. То есть, собственность не была неприкосновенной и неограниченной, если ее пользование вступало в противоречие с той или иной общественной пользой.

В.Е. Рубаник говорит о кажущемся пренебрежительном отношении к праву собственности в Византии и, продолжая свою мысль, на стр.151 утверждает, что неразвитый характер частной собственности обуславливал существование в византийской системе права собственности института владения. Такой тезис не совсем верен по двум причинам. Во-первых правовой институт владения является самостоятельным институтом и уж поэтому не может входить в систему права собственности. Во-вторых, как тут не вспомнить римских юристов, которые говорили о том, что между владением и собственностью нет ничего общего. Тезис мог бы быть принят за основу, если бы автор написал, что детальная правовая регламентация правового института владения предполагала неразвитый характер права собственности.

В исследовании также имеются некоторые неточности и небольшие логические неувязки. Например, раздел 1 называется «Развитие представлений о собственности в отечественной и зарубежной научной мысли». На наш взгляд, гораздо более корректно звучало бы «о праве собственности», тем более что параграфы 1, 2 и 3 первой главы, входящей в данный раздел, так и звучат – «Институт права собственности».

Характеризуя, скажем, византийскую Эклогу и ссылаясь на ее отдельные титулы, автор не называет их номера. Полагаем, что для юриста это не совсем корректно. В главе 4 параграфы 9 (период Киевской Руси), 10 (период феодальной раздробленности), 11 (период Московской Руси), объединены в систему хронологией повествования, а параграф 12 в той же главе – географией расположения (Право собственности в Юго-Западной Руси).

Однако как высказанные, так и некоторые другие замечания не снижают общей высокой оценки рецензируемой работы. Монография В.Е. Рубаника является самостоятельной, завершенной научной работой, решающей актуальную проблему в юридической науке, обладающей актуальностью, научной новизной, теоретической и практической значимостью, вносящей заметный вклад в науку истории государства и права.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Баймуратов М. А. – доктор юрид. наук, профессор, Одесская национальная юридическая академия

Бугаев В. А. – зав. кафедрой уголовно-правовых дисциплин юридического факультета Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, к.ю.н.

Велигодский Д. В. – ассистент кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

Гафаров Е. Е. – соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

Грозовский И. Н. – кандидат юрид. наук, доцент, проректор по учебной работе Гуманитарного университета "Запорожский институт государственного и муниципального управления"

Диновский Д. М. – кандидат пед. наук, доцент, заслуженный работник образования Украины, директор Ровенского филиала Киевского университета права

Золотухина Н. М. – доктор юрид. наук, профессор кафедры теории и истории государства и права Военного университета Министерства обороны Российской Федерации (г. Москва)

Исютин-Федотков Д. В. – кандидат юрид. наук, старший преподаватель кафедры криминалистики Академии МВД Республики Беларусь, капитан милиции

Каразей О. Г. – старший инспектор управления профилактики главного управления милиции общественной безопасности и специальной милиции МВД Республики Беларусь, капитан милиции

Колесник В. П. – доктор юрид. наук, профессор кафедры конституционного права Украины Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого

Крикун В. Г. – кандидат ист. наук, доцент, зав. кафедрой теории и истории государства и права Белгородского университета потребительской кооперации

Курочкина Н. Н. – аспирант юридического факультета Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко

Макарчук В. С. – кандидат юрид. наук, профессор кафедры теории и истории государства и права Львовского юридического института МВД Украины

Михайлов М. А. – кандидат юрид. наук, доцент, зав. кафедрой уголовного процесса и криминалистики Таврического Национального Университета им. В.И. Вернадского.

Момотов В. В. – доктор юрид. наук, профессор, проректор Кубанского государственного университета, заведующий кафедрой теории и истории государства и права (г. Краснодар, Россия)

Новикова С. А. – соискатель кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

Регушевский Э. Е. – кандидат юрид. наук, доцент кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

Рубаник В. Е. – доктор юрид. наук, доцент, зав. кафедрой конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

Скуратович И. Н. – ассистент кафедры истории государства и права Украины и зарубежных стран Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого

Ставицкая Е. В. – кандидат филос. наук, доцент кафедры политологии и социологии Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого

Трифонов С. Г. – соискатель кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Рубаник В. Є.	
Приватна власність в українській системі суспільних відносин, або куди спрямовано вектор історичного вибору України.....	3
Макарчук В. С.	
Радянсько-нацистська „змова” 23 серпня 1939 р. у світлі доктрини інтертемпорального права.....	13
Велігодський Д. В.	
Земельні відносини в Криму в 1920 році.....	22
Крикун В. Г.	
Государственно-церковные отношения в годы Великой Отечественной войны.....	30
Трифонов С.Г.	
Розробка вчення про спадкування у «Правах, за якими судиться малоросійський народ».....	38
Курочкіна Н. М.	
Психологічна теорія права Петражицького: передумови виникнення та основні тези.....	43
Скуратович І. М.	
Окремі проблеми адміністративно-територіального поділу УСРР у 1930-і рр.....	51
Ставицька О. В.	
Конфліктогенні фактори функціонування політико-правових інститутів.....	55

ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

Золотухина Н. М.	
Российские мыслители о национальном факторе в государственном устройстве (XI – первая четверть XIX вв).....	62
Лауров В. В.	
Політико-правові погляди та ідеї державного устрою академіка В. І. Вернадського.....	74
Гафаров Е. Е.	
Формування політико-правових поглядів Челібжана Челябієва.....	79
Новікова С. О.	
Конституційний проект П.І. Пестеля «Руська Правда» і його впливи на подальший розвиток вчень про державу та право в Росії й Україні.....	87

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Колісник В. П.

Проблеми формування правових засад сучасної державної
етнонаціональної політики 94

Регушевський Е. Є.

Класифікація конституційно-правових гарантій політичних прав
та свобод людини і громадянина в Україні 101

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Михайлов М. А.

Охрана данных досудебного следствия в целях
нейтрализации противодействия расследованию 106

Бугаев В. А.

Международно-правовой и организационный опыт
борьбы с коррупцией и организованной преступностью 115

Исютин-Федотков Д. В., Каразей О. Г.

Некоторые процессуальные аспекты прослушивания
и записи переговоров 122

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Баймуратов М. А.

Саммит тысячелетия ООН и его значение для развития
нового мирового порядка 126

Диновський Д. М.

Проблеми інтеграції адміністративно-правової системи України
до Європейського Союзу 133

Грозоевский И. Н.

Украина в составе ООН как субъект международного права
(историко-правовой аспект) 138

РЕЦЕНЗИИ

Домановський А. М., Домановська М. Є.

Перша українська історія візантійського та поствізантійського
приватного права (книга юриста очима істориків) 144

Момотов В. В.

Новое масштабное исследование истории развития правового
регулирования отношений собственности в России и Украине 167

Сведения об авторах 171